

МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ

**ЮРИДИЧНА НАУКА
В УМОВАХ
ПРОТИДІ ІНОЗЕМНІЙ
ВІЙСЬКОВІЙ АГРЕСІЇ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**МІЖНАРОДНА АСОЦІАЦІЯ ІСТОРИКІВ ПРАВА
ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА
імені В. М. КОРЕЦЬКОГО НАН УКРАЇНИ**

**ЮРИДИЧНА НАУКА
В УМОВАХ
ПРОТИДІ ІНОЗЕМНІЙ
ВІЙСЬКОВІЙ АГРЕСІЇ:
ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

**Київ
Талком
2023**

УДК 34:929“364”+378“364”

Ю70

*Рекомендовано до друку Президією Міжнародної асоціації істориків
права та Вченою радою Інституту держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*

Ю70 **Юридична наука в умовах протидії іноземній військовій агресії: історія та сучасність: збірник наукових праць.**
Ред. колегія: О. Н. Ярмиш (співголова), І. Б. Усенко (співголова), Є. В. Ромінський (відп. секретар), І. Й. Бойко, О. А. Гавриленко, А. Ю. Іванова, І. В. Музика. Київ: Талком, 2023. 288 с.

ISBN 978-617-8352-09-7

Збірник наукових праць присвячений різним аспектам розвитку юридичної науки в умовах іноземної агресії: проблемам організації наукових досліджень, воєнним сторінкам біографій окремих видатних українських учених, місцю юридичної науки в протидії агресії на ідеологічному фронті, боротьбі з фальсифікаціями історії тощо. Його основу складають статті, підготовлені за наслідками Міжнародної наукової конференції «Юридична наука в умовах протидії іноземній військовій агресії: історія та сучасність» (Київ, 30 червня 2023 року), а також у ході планових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

ISBN 978-617-8352-09-7

УДК 34:929“364”+378“364”

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН
України, 2023

© Автори статей, 2023

**INTERNATIONAL ASSOCIATION OF HISTORIANS OF LAW
KORETSKY INSTITUTE OF STATE AND LAW OF NAS OF UKRAINE**

**LEGAL SCIENCE
IN THE CONDITIONS OF
COUNTERING FOREIGN
MILITARY AGGRESSION:
HISTORY AND MODERNITY**

A COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS

**Kyiv
Talkom
2023**

UDC 34:929“364”+378“364”

*Recommended for print by the Presidium of International Association of
Historians of Law and Academic Council of Koretsky Institute of State and
Law of NAS of Ukraine*

Legal science in the conditions of countering foreign military aggression: history and modernity: A collection of scientific papers. / Editorial Board : O. N. Yarmysh (Co-Chairman), I. B. Usenko (Co-Chairman), Ye. V. Rominskyi (Executive Secretary), I. Y. Boyko, O. A. Havrylenko, A. Yu. Ivanova, I. V. Muzyka. Kyiv: Talkom, 2023. 288 p.

ISBN 978-617-8352-09-7

The collection of scientific papers is devoted to various aspects of the development of legal science in the context of foreign aggression: problems of organizing scientific research, the war pages of biographies of some prominent Ukrainian scientists, the place of legal science in countering aggression on the ideological front, combating falsification of history, etc. It is based on the articles prepared as a result of the International Scientific Conference «Legal Science in the Context of Countering Foreign Military Aggression: History and Modernity» (Kyiv, June 30, 2023), as well as in the course of planned research of the Koretsky Institute of State and Law of the National Academy of Sciences of Ukraine.

ISBN 978-617-8352-09-7

UDC 34:929“364”+378“364”

© Koretsky Institute of State and Law
of the NAS of Ukraine, 2023
© The authors of the essays, 2023

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ця книга готувалася до друку наприкінці 2023 року, у розпалі російсько-української війни. Її автори, члени Міжнародної асоціації істориків права та співробітники Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України намагалися передусім вивчити та узагальнити досвід розвитку академічних юридичних досліджень в умовах протидії іноземній військовій агресії; вшанувати пам'ять провідних українських правознавців ХХ – поч. ХХІ ст., яким судилося стати активними учасниками бойових дій та звитяжної праці в тилу.

Перша частина збірки, яка має назву «Наука», вміщує статті, які крізь призму історичного досвіду характеризують стан сучасної української науки і актуальні проблеми законотворчості у сфері освіти та науки. Акцентується на тому, що російська агресія зумовила багато негативних явищ у державній підтримці наукових досліджень і соціальному захисті науковців та фактично звела нанівець той позитивний потенціал, який містив Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» в редакції від 1 грудня 1998 року. Критика політики сучасних українських владних структур у сфері освіти та науки супроводжується історичними прикладами вдалої «мобілізації науки» для потреб оборони, деякими авторськими пропозиціями для виправлення ситуації.

Друга частина збірки під назвою «Науковці» в контексті антропологічного виміру сучасних юридичних досліджень висвітлює невігдані історії життя українських правознавців у часи Другої світової війни та сучасної російської агресії, вшановує світлу пам'ять наших колег, які загинули від ворожої зброї.

Третя частина збірки – «Воєнне лихоліття» містить різні за тематикою розвідки, які характеризують розвиток державних і правових інституції у воєнних умовах. Зокрема, аналізуються історико-правові аспекти національного спротиву українського народу військовій агресії та актам міжнародного тероризму, історичний вимір концепції «превентивної війни», роль військових адміністрацій у механізмі

захисту української державності, явище «рашизму» у поняттєвому просторі сучасної науки, визначення воєнних та військових злочинів в історії російського законодавства тощо.

Наукові позиції авторів збірки пройшли апробацію під час Міжнародної наукової конференції «Юридична наука в умовах протидії іноземній військовій агресії: історія та сучасність» (30 червня 2023 року, онлайн), організованої в рамках НДР відділу історико-правових Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України «Історичний досвід розвитку академічних юридичних досліджень в умовах протидії іноземній військовій агресії та сучасність».

Редакційна колегія

Частина 1
НАУКА

РЕФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК НАУКИ В УКРАЇНІ: СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ

Організація науки, її реформування та подальший розвиток є запорукою її виживання в непростих сучасних умовах. Війна, розв'язана Росією, завдала величезної шкоди академічним установам. Зруйновані та пошкоджені академічні будівлі, знищена академічна інфраструктура та устаткування багатьох інститутів. Багато співробітників зі зброєю в руках захищають Україну на фронті. Частина змушена виїхати зі Сходу та Півдня України в західний регіон, а частина – за межі України. За цих умов науковці змушені були працювати дистанційно, працювати і жити в нових умовах, долати труднощі. Невідомо коли лихоліття закінчиться, тому запорукою науковців є об'єднання зусиль для досягання спільного блага. Цим спільним благом є справедливий мир через розгром агресора та визволення всіх територій, окупованих ворогом. Важливу роль у цьому процесі має відігравати наука.

Українська наука як суспільне явище, атрибут демократичного суспільства та репрезентація інтелектуально унікальних можливостей нашої нації в формі Української академії наук зародилася в горнилі Української революції 1917–1921 рр. Створюючи академію її творець В. І. Вернадський використовував усе найкраще зі світового досвіду організації науки, зокрема досвіду США та Франції.

Україна традиційно мала вагомий науковий і науково-технічний потенціал, відомі наукові школи, визнані у світі, та визначні наукові досягнення, що сконцентровані в академічній, а до недавнього часу в освітній та галузевій сферах. За доволі короткий період галузева наука була знищена в Україні, а фундаментальна, зосереджена в НАН України, стала приреченою на тривалий період деградації.

Сьогодні наука і академія та їх організація перебувають у складному становищі. Вони переживають один з найтяжчих і найкритичніших періодів своєї історії¹. Причиною його є системні

проблеми як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Ці проблеми виникли не сьогодні і не вчора. Вони накопичувалися поступово і протягом останніх десятиліть. У нашій країні протягом всього періоду відновлення незалежності не було чіткої та обґрунтованої стратегії розвитку науки та інновацій. Системна робота в цьому плані не здійснювалася органами державної влади, які є відповідальними за організацію та розвиток науки, а якщо певна робота проводилася, то її не можна визнати ефективною. І сьогодні спостерігається фатальне нерозуміння керівництвом Міністерства освіти і науки України та її вищим керівництвом держави суті і смислу наукової діяльності². До речі, зазначені органи зазнавали впродовж усього періоду незалежності держави численних реорганізацій як на найвищому рівні управління, так і на галузевому та регіональному. І сьогодні відсутні ефективні управління та координація наукою. В Україні неприродно існують два міністерства науки. Одне – це те, яке ми знаємо, а друге – Національна академія наук України, на яку постійно здійснюється наступ. Поряд з НАН України існують ще Національна академія аграрних наук, Національна академія медичних наук, Національна академія педагогічних наук, Національна академія правових наук та Національна академія мистецтв України³.

Протягом останніх десяти років поряд з існуючими структурами відбулося створення нової мережі органів, пов'язаних з наукою, – Національна рада з питань розвитку науки і технологій, Національний фонд досліджень, Науковий комітет. Кількість ієрархічних рівнів адміністративної вертикалі є великою. Крім того, на нинішній день наукою опікується в плані грантодавців Український фонд стартапів та Фонд Президента України з підтримки освіти, науки та спорту, які покривають невелику потребу у фінансуванні наукових досліджень. Досвід підтверджує, що оптимальним рішенням щодо управління наукою було б створення Міністерства науки і вищої освіти, або агенції чи комітету з питань науки та інновацій, які б опікувалися розвитком науки.

Великі прорахунки допущені в кадровій політиці з управління наукою, включаючи рівень міністрів освіти і науки та їх заступників періоду 1994–2004 рр. та 2010–2014 рр., окремі з яких виявили себе слугами «руського міра» та стали згодом колаборантами. Не краща ситуація з якісними керівниками освітою і наукою була за демократичних урядів. За роки Незалежності було призначено 16 міністрів або в. о. міністра. Починаючи з 2014 року і до сьогодні ми стали свідками невідповідності, непрофесіоналізму, некомпетентності і елементарної безграмотності, наукової недоброчесності значної кількості очільників Міністерства освіти і науки. Цьому міністерству і сьогодні бракує кадрової спроможності для здійснення ефективної, обґрунтованої наукової політики. У МОНу немає ані фахової кваліфікації, ані знань про стан наукових справ, ані спроможності хоча б визначити актуальні завдання для науки. Протягом тривалого часу Міністерству освіти і науки не забезпечувало ефективну координацію діяльності академічних інститутів через Національну академію наук України, ЗВО та НДІ інших міністерств і відомств. Зміни, які проводилися, не призвели до покращення ситуації в організації та реалізації наукової політики. Ці реформи та реорганізації наукової сфери не стали рушійною силою і частиною соціально-економічного розвитку країни. Наука була і тепер залишається недооціненою суспільством.

Ставлення до науки в Україні чітко простежується через повагу чи неповагу до вчених. В Україні протягом тривалого часу стала культивуватися спотворена шкала цінностей, яка нав'язує хибне уявлення про еліту нації. В Україні елітою вважають представників владних кіл, політиків, злочинців в «законі», інколи «пройдисвітів» різного ґатунку, представників попси та інше. В розвинутих демократіях завжди вагомо цінували та шанували науковців, людей освічених, високоморальних, з почуттям гідності, чий людські якості відповідають високому статусу інтелектуалів. Попри власні цілі та інтереси, вони свідомо змінюють свої пріоритети на суспільні, беруть на себе відповідальність за загальне благо і мають вагомий вплив на різні сфери життя країни. Однак попри це вчені сьогодні не мають реального впливу

на визначення організації науки та її розвиток через формування державної наукової політики. Через різні важелі нівелювання за останні два десятиріччя престиж науковця в Україні втрачено. Відповідно і знизився вплив науки на формування сучасної державної політики розвитку держави і суспільства.

Важливим і чи не основним фактором процесу руйнації науки є передусім вкрай низький рівень фінансування наукових досліджень. Міжнародна практика засвідчує, що розвиток науки забезпечує відчутне зростання ВВП, і світова тенденція полягає у неухильному зростанні наукомісткості ВВП. За даними ЮНЕСКО, за останні роки обсяг коштів на фінансування розвитку світової науки та науково-технічної діяльності зріс на 30,7 відсотка, тоді як зростання глобального ВВП становило 20 відсотків. За цей час у світі на 21 відсоток зростає кількість дослідників та на 23 відсотки – наукових публікацій.

На відміну від західних демократій, в Україні з 1990 року кількість учених зменшилася за офіційною статистикою майже всемеро та становить 0,5% від чисельності працевлаштованого населення країни. Середній рівень річного доходу науковців впав до рівня, який за радянських часів виплачували за переклад англійською однією з двох статей, які цікавили західних вчених, щоб бути в курсі справ досягнень радянських науковців. Державні видатки на розвиток у Державному бюджеті України постійно скорочуються. Навіть в умовах війни тим більше цей процес не є виправданим. Але і до війни фінансування науки в Україні було нижче межі виживання. Війна проти України поглибила проблеми фінансування науки. Так, видатки на науку в Державному бюджеті України на 2023 рік становили 0,19 відсотка від ВВП, що майже в десять разів менше, ніж це гарантує держава. Через дефіцит фінансування протягом останніх років в багатьох наукових установах України вимушено вводиться режим неповного робочого часу, працівники змушені йти у відпустки без збереження заробітної плати, зменшилася можливість поповнення установ талановитою молоддю, практично припинилося технічне оновлення в установах. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» передбачає фінансування

державою науки в обсязі не менше 1,7 відсотка від ВВП. У цивілізованому світі наука завжди підтримується державою, особливо фундаментальна.

Недооцінка ролі наукових досліджень державою (владою) гальмує розвиток України та переможне завершення війни в найближчий період. За таких умов вкрай складно зберегти науковий комплекс держави. Ефективно працювати і отримувати наукові результати світового рівня, суттєво та вагомо впливати на економічне зростання та обороноздатність держави, що є вкрай необхідним в умовах війни для забезпечення перемоги, неможливо.

Скорочення фінансування наукових та науково-технічних робіт, спричиняє відставання нашої держави в інноваційному розвитку. Якщо негативна тенденція щодо зниження фінансування наукових і науково-технічних робіт збережеться надалі, Україна втрачатиме конкурентні позиції економіки, які і так підірвані війною.

За даним ЮНЕСКО, у світі останніми роками кількість людей, які працюють в науці зростає більш ніж на 20%. В країнах Європи за останнє десятиліття навпаки відбувається суттєве збільшення кількості вчених, для яких створюють більш сприятливе середовище для проведення наукових досліджень. В Україні за роки незалежності, на жаль, спостерігається зворотній процес. Відтік наукового потенціалу за кордон поступово перетворюватиме Україну в розряд слаборозвинених країн.

Застарілою та суперечливою залишається законодавча база у сфері науково-дослідних робіт, відсутня системність в її оновленні, а оновлення законодавства має непослідовний та суперечливий характер. Парламент покликаний визначити основні засади формування та реалізації пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної політики та інноваційного розвитку. Кабінет Міністрів України затверджує відповідний перелік пріоритетних напрямів та за потреби здійснює їх коригування. До кінця 2023 року основні напрями розвитку науки та техніки і пріоритетні напрями інноваційної діяльності закріплювалися у двох законах: Закон України «Про пріоритетні напрями розвитку науки

і техніки» та Закон України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні». Натомість їх заміником мав стати новий Закон України «Про системну пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні», який передбачав визначення правових та організаційних засад нової системи формування та реалізації пріоритетних напрямів у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні. Проект Закону акумулював у собі вдосконалені пріоритетні основні напрями розвитку науки і техніки та пріоритетні напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня. В ньому, на думку його розробників, закладений системний перелік пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності який включав дві групи пріоритетних напрямів: «Передова наука» та «Подолання національних викликів». Група напрямів «Передова наука» спрямовувалася на розвиток фундаментальних наукових досліджень світового рівня. А пріоритетні напрями групи «Подолання національних викликів» в умовах війни та післявоєнного відродження передбачали здійснення як фундаментальних, так і прикладних досліджень, які є важливими для забезпечення національної безпеки та оборони, відновлення економіки, побудови креативного й інклюзивного суспільства, на забезпечення існування держави та на розвиток гуманітарної сфери науки, мови, освіти і спорту, розв'язання гострих соціальних та демографічних проблем, протидії різним формам дискримінації, консолідації українського суспільства та інше.

Передбачається, що запропонований перелік пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності розрахований на їх здійснення протягом 2024–2028 років.

Ще одним документом, спрямованим на вдосконалення організації науки та діяльності установ, є законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність», які стосуються цільових показників діяльності керівників наукових установ, визначення стратегії і перспективних напрямів діяльності наукових установ на п'ять років».

Нововведення пропонують запровадження оцінювання роботи обраних керівників державних наукових установ, зокрема, запровадження механізму оцінки ефективності роботи керівників державних інститутів. Передбачається, що контракт з керівником державної наукової установи повинен містити цільові показники діяльності такої наукової установи, які стають орієнтиром для керівника і показником його ефективності, а саме стратегічний план наукової установи. Запровадження зазначеного механізму, на думку авторів законопроекту має забезпечити неможливість уникнення корупційних дій щодо керівників з боку органу управління, так і унеможливлення уникнення відповідальності керівників у разі неякісного виконання посадових обов'язків та неефективного керування установою. Основні положення зазначеного акта передбачають визначення стратегічного плану наукової установи, розроблення, реалізацію та моніторинг виконання стратегічного плану наукової установи та їхньої прив'язки до контракту керівника державної наукової установи; унормування питання процедури подання щорічного звіту керівника наукової установи; обмеження перебування на керівних посадах 10 роками; омолодження наукових кадрів, у тому числі і на керівних посадах.

Пропоновані зміни, на думку їх ініціаторів, мали забезпечити подальший розвиток наукових установ, впровадження нових ідей, передового досвіду, свіжих думок тощо, повернення демократичних засад управління до цих наукових установ, що забезпечило б підвищення якості їхньої наукової та науково-технічної діяльності. Декларувалося, що стратегічною метою акта є сприяння сталому та демократичному функціонуванню державних наукових установ в Україні.

Докладний аналіз зазначених проєктів реформування наукової сфери попри високі декларації мети та отримання кінцевих результатів викликають більше запитань ніж відповідей та відверте занепокоєння щодо майбутнього організації наукової сфери та розвитку науки. Як видається, наявним є явне типове адміністрування наукових установ та дослідницької діяльності вчених. Реформатори не передбачають

встановлення гарантованих мінімальних зарплат та пенсій для вчених, як це було затверджено в інших постсоціалістичних країнах Європи під час здійснення реформування науки в процесі посттоталітарного розвитку. Держава в Україні не гарантує пристойного фінансового забезпечення для вченого, не зняла доплат за науковий ступінь з працівників державних установ, не прирівняла науковий стаж науковців до стажу державних службовців, запровадила обмеження у проведенні атестації наукових кадрів при захисті дисертацій та обов'язковість публікацій результатів досліджень у періодичних виданнях, які індексуються в міжнародних наукометричних базах, за власні та ще великі кошти порівняно з місячною заробітною платнею, введення обов'язковості знання іноземної мови на рівні B2 для отримання вченого звання тощо.

Пропоновані зміни до чинного базового Закону України «Про наукову та науково-технічну діяльність» та урядовий законопроект «Про систему пріоритетних напрямів наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності в Україні» не передбачають місця і ролі в реформаторських процесах наукової сфери Національної академії наук України та національних галузевих академій. Академічна наука в новаціях до законодавства про науку виступає як «громадська наукова організація». НАН України попри високу назву і статус найвищої наукової інституції країни не має державних законодавчих актів, які б гарантували їй права. Розроблений свого часу в Інституті держави і права імені В. М. Корецького НАН України проект Закону України «Про Національну академію наук України» не був сприйнятий владою, незважаючи на неодноразове ініціювання його прийняття. Користуючись відсутністю такого закону про Академію, влада не має жодних обмежень в її підпорядкуванні собі та аж до повної її ліквідації через перетворення установи в громадську організацію. Зовсім не береться до уваги той факт, що у світі успішно функціонують майже 300 різноманітних академій та академічних товариств.

Серйозне занепокоєння і категоричне несприйняття викликають пропозиції щодо шляхів так званого реформування НАН України та

національних галузевих академій наук через їх об'єднання, переведення в наукові громадські організації або повну ліквідацію.

Пропоновані варіанти «реорганізації» національних галузевих академій наук України суперечать чинним законодавчим актам України, зокрема Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», Закону України «Про особливості правового режиму діяльності Національної академії наук та статусу їх майнового комплексу», Бюджетному кодексу України, Цивільному кодексу України, а також окремим нормам Кодексу законів про працю України (у частині гарантій працівникам в разі реорганізації або ліквідації установ та організацій), низці рішень Конституційного Суду України, підзаконним нормативним актам тощо. У такий спосіб може бути зруйнована збалансована за нинішніх умов складна система законодавства про науку і науково-технічну діяльність.

Пропозиція щодо переведення в наукові громадські організації академій наук не відповідає основоположним програмним документам Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України.

Зокрема, Указом Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» на Національну академію наук України та національні галузеві академії наук покладається місія наукового супроводу реформ щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави для досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини та громадянина. Наука має стати одним з основних елементів вирішення масштабних завдань модернізації країни, забезпечення необхідної обороноздатності й національної безпеки. На засіданнях Комітету Верховної Ради України з питань науки й освіти, нарадах Кабінету Міністрів України, Міністерства освіти і науки України неодноразово відзначалася провідна роль національних галузевих академій наук у науковому забезпеченні актуальних суспільних реформ.

Реалізація ідеї реформування всіх академій наук унеможливить здійснювану поетапно реформу науково-освітньої сфери, суперечить

загальновизнаним принципам самоврядності та академічної свободи, сучасним тенденціям розвитку науки щодо спеціалізації наукових досліджень. Це зруйнує напрацьовані національними академіями наук усталені міжнародні наукові зв'язки з провідними науковими установами і закладами вищої освіти Європи та світу.

Навіть в умовах хронічного недофінансування Національна академія наук України та національні галузеві академії наук на сучасному етапі розвитку України на високому професійному рівні здійснюють наукове забезпечення відповідних сфер життєдіяльності держави та суспільства, організують та координують науково-дослідну діяльність, продукують фундаментальні результати світового рівня, пропонують інноваційні підходи та рішення в різних сферах (якими, на жаль, більше цікавляться за кордоном). Усі академії докладають максимальних зусиль для підтримання належного рівня наукових досліджень у найважливіших напрямках науково-технічного та суспільного розвитку держави та суспільства.

Пропоновані шляхи «реформування» наукової сфери та реорганізації усталеної системи академії наук остаточно її зруйнують, призведуть до ліквідації наукових установ, які активно та плідно працюють на виконання завдань щодо удосконалення вітчизняного законодавства, реалізації державних програм, доручень вищих органів державної влади.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права (частина перша статті 8 Конституції України). Конституційний Суд України в абзаці другому підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини Рішення від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 зазначив, що верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути пройняті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з елементів верховенства права є принцип правової визначеності, згідно з яким стверджується, що обмеження основних прав людини та громадянина і втілення цих обмежень на практиці допустиме лише за умови забезпечення

передбачуваності застосування правових норм, встановлюваних такими обмеженнями. Тобто обмеження будь-якого права має базуватися на критеріях, які дадуть змогу особі відокремлювати правомірну поведінку від протиправної, передбачати юридичні наслідки своєї поведінки (абзац 3 п. п. 3.1. мотивувальної частини Рішення КСУ від 29 червня 2010 р. № 17-рп/2017).

Конституційний Суд України вважає, що принцип правової визначеності вимагає від законодавця чіткості, зрозумілості, однозначності правових норм, їх передбачуваності (прогнозованості) для забезпечення стабільності становища людини (Рішення КСУ від 20 грудня 2017 року № 2-рп/2017).

На думку Конституційного Суду України, «особи розраховують на стабільність та усталеність юридичного регулювання, тому часті та непередбачувані зміни законодавства перешкоджають ефективній реалізації ними прав і свобод, а також підривають довіру до органів державної влади, їх посадових і службових осіб» (абзац четвертий підпункту 4.1 пункту 4 мотивувальної частини Рішення КСУ від 22 травня 2018 року № 5-р/2018).

Отже, з огляду на значення науки для розвитку української державності та неполітичний характер статутної діяльності наукових установ, постійне ініціювання перегляду статусу національних галузевих академій порушує фундаментальний принцип верховенства права, є незаконним та неконституційним.

Реальний вибір, який стоїть перед українською наукою сьогодні, – це або збереження академічної системи, або ж загибель тих наукових напрямів, які наразі визначають науково-технічний прогрес. Адже від ліквідації академії не виграє ніхто: якщо сьогодні знищити наукові установи академій наук, то завтра безслідно зникне і наука в університетах.

Сучасна академічна наука – це надскладна система, яка створюється десятиліттями. Зруйнувати її можна швидко, а відновити «з чистого аркуша» майже неможливо (це підтверджує зокрема досвід Бразилії, Мексики, Ірландії, Туреччини, які вкладають величезні

ресурси у створення системи науки, але досі не досягли ще й нинішнього українського рівня).

В умовах широкомасштабної агресії Росії проти України перед наукою постали надскладні завдання – інтелектуальне забезпечення перемоги над ворогом та відбудови зруйнованих промислових об'єктів і цивільної інфраструктури. Сьогодні наукове життя неможливо уявити без консолідації науковців країни, здатних успішно вирішувати завдання, які диктують сучасні виклики: зміцнення обороноздатності держави, творення модернізованого промислового потенціалу, забезпечення енергетичної безпеки, втілення в життя передових гуманітарних та технічних рішень⁴.

В умовах війни та хронічного недофінансування наукових установ постає завдання збереження наукових колективів, кадрового потенціалу, вдосконалення системи управління, рішуче оновлення тематики досліджень наукових установ відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки та національних потреб. За цих умов має відбутися зміна відносин між Міністерством освіти і науки України, НАН України та іншими національними галузевими академіями в сторону їх підтримки державою та владою, відповідного фінансового забезпечення їх діяльності, оскільки дві третини реальної української науки робиться в академічних установах. За сприяння і допомоги держави і влади науці, без повернення НАН України колишньої ролі щодо прийняття рішень соціально-економічного, гуманітарного розвитку, відбудови післявоєнного господарства наші національні успіхи розвитку – марні. Держава та бізнес мають забезпечити замовлення науковим установам на виконання ними національних програм розвитку.

Своєю чергою наукові установи мають забезпечити реформування своєї організації, управління та діяльності з метою досягнення оптимальних результатів та успіхів.

Наукові установи сьогодні потребують фінансової та інших видів підтримки. Українські вчені, незважаючи на наявні проблеми, мають колосальну мотивацію робити все залежне від них, щоб наблизити Перемогу та забезпечити мирне післявоєнне відродження України.

Скрипнюк О. В. Реформування і розвиток науки в Україні: сучасний стан і перспективи

У статті йдеться про складності функціонування та реформування Національної академії наук України та її складових частин в умовах обмеженого фінансування та військової агресії. В центрі проблеми законодавчого визначення місця науки в державі, виконання таких законодавчих вимог, забезпечення збереження кадрів задля майбутнього.

Ключові слова: Національна академія наук України, наука в Україні, юридична наука, українські вчені, військова агресія, російське вторгнення в Україну.

Skrypnyuk O. V. Reforming and development of science in Ukraine: current state and prospects

The article deals with the difficulties of functioning and reforming the National Academy of Sciences of Ukraine and its constituent parts in conditions of limited funding and military aggression. At the center of the problem is the legislative determination of the place of science in the state, the fulfillment of such legislative requirements, and ensuring the preservation of personnel for the future.

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, science in Ukraine, legal science, Ukrainian scientists, military aggression, Russian invasion of Ukraine.

---

¹ Локтев В. Національній академії наук – 105! Несвяткові думки. *Вісник Національної академії наук*. 2023. № 11. С. 19.

² Там само. С. 21.

³ Локтев В. Жодні зміни неможливі, якщо їм опирається більшість. *Світ*. 2022, листопад. № 43–44 (1223–1224). С. 6.

⁴ За підсумками року. Інтерв'ю з Президентом НАН України академіком А. Г. Загороднім. *Вісник Національної академії наук України*. 2023. № 1. С. 7.

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА НАПРЯМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В УМОВАХ ВІЙНИ ТА ПОВОЄННОЇ ВІДБУДОВИ УКРАЇНИ

Широкомасштабна війна, розв'язана Росією проти України, змінила картину світу, зумовила низку ризиків і загроз, спричинила турбулентні процеси в політичному, економічному, безпековому середовищах, наслідки яких нині важко спрогнозувати. Російська агресія поглибила протиріччя сучасного світу, погіршила соціально-економічну ситуацію на регіональному і глобальному рівнях¹.

Вже понад рік Україна перебуває в стані війни, що щодня позначається на розвитку практично всіх сфер суспільних відносин та зумовило корегування організації державного управління, трансформацію форм, методів та напрямів діяльності підприємств, установ та організацій. НАН України не стала виключенням.

Наразі можна зазначити, що НАН України продовжує виконувати поставлені перед нею завдання у сфері фундаментальних та прикладних досліджень, підготовки наукових кадрів, співпраці з органами державної влади тощо. Втім, поза сумнівами пріоритетним напрямом роботи для всіх установ НАН України є здійснення наукових досліджень, здобутки яких можуть бути використані для підвищення обороноздатності та безпеки країни, відновлення зруйнованої економіки в повоєнний час². У зв'язку з цим в НАН України переглянуті та уточнені плани науково-дослідних робіт, відбуваються заходи з аналізу основних соціально-політичних та економічних проблем в умовах війни, що потребують розроблення реальних організаційно-правових механізмів для негайного їх розв'язання.

Наразі серед основних чинників, які негативно впливають на діяльність НАН України варто назвати такі: відтік наукових кадрів, зокрема молоді, за межі країни; руйнування приміщень та обладнання; відсутність належного фінансування як на матеріали та прилади, так і на заробітну плату тощо.

Тим часом ситуація з фінансуванням науки серйозно погіршується, що в поєднанні з системним недофінансуванням минулих років стає

критичним. Так, майже 30% науковців, які працювали над певними проектами, відзначили, що їхній проєкт зупинений через війну. Насамперед це пов'язано з позбавленням від 2023 року фінансування Національного фонду досліджень, що не дало можливості як профінансувати нинішнього року проєкти з 2021-го (хоч як це парадоксально, в тому числі й спрямовані на безпеку), так і розпочати фінансування нових проєктів. Тому кращі з кращих наукових колективів фактично втратили вагому підтримку. Підкреслимо, що якщо в системі наукових досліджень в установах МОН фінансування хоч і зменшене, проте зарплатні видатки загалом збережені, то тут – усе зупинене. Ще гірші новини долинають з академічної науки, – окремі інститути переходять на дводенний робочий тиждень³.

До того ж за умов відсутності можливості передбачення тривалості, дати та умов завершення війни на тлі великої палітри пропозицій іноземних науково-освітніх інституцій щодо стажування, отримання грантів, стипендій для українських науковців, варто наголосити, що дедалі загострюється проблема збереження в Україні наукових шкіл, окремих напрямів досліджень.

Наразі за межами України перебувають близько 6000 науковців. Згідно з нещодавнім опитуванням серед науковців, проведеним у рамках проєкту UA Science Reload, матеріальний стан погіршився у 83,8% вчених. Через війну українські науковці втратили роботу, частину зарплати, кошти на проєкти.

Втім, як видається, проблема полягає не в тому, що науковці виїжджають, рятуючи себе і свої сім'ї, а в тому, чи вони повернуться. «За оцінками, не менше 10% активних науковців, що працювали до 24 лютого, назад в Україну вже не повернуться. Причому ця цифра може виявитися в кінцевому підсумку й суттєво вищою»⁴.

Дещо спростило ситуацію прийняття у березні 2022 року Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо державних гарантій в умовах воєнного стану, надзвичайної ситуації або надзвичайного стану», згідно з яким працівникам наукових установ, зокрема й тим, які в умовах воєнного стану були вимушені змінити місце проживання (перебування), залишити робоче місце, незалежно від місця їх проживання (перебування) на час особливого періоду гарантується

збереження місця роботи, середнього заробітку, здійснення інших виплат, передбачених законом.

Відповідно в системі НАН України запроваджена дистанційна форма роботи, що дало змогу зберегти зв'язок з науковцями, які виїхали за межі країни, або переїхали у безпечніші регіони України. Наразі деякі установи НАН України продовжують працювати в дистанційному режимі, інші працюють в режимі оф-лайн.

Ситуація набуває особливої гостроти і з огляду на те, що останніми десятиліттями держава демонструвала залишкове ставлення до науки, що виявлялося у недостатності фінансування фундаментальної та прикладної науки. Втім, як відомо, «пріоритет у фінансуванні наукових розробок слугує основою забезпечення стійкості економіки, військової могутності та високих соціальних стандартів життя»⁵. Тому серйозною загрозою в умовах тривалої війни для функціонування академічної науки є скорочення і так не повних обсягів фінансування наукових досліджень, розвитку матеріально-технічної бази. У зв'язку з цим виникає проблема не лише повноцінного проведення наукових досліджень, а й оприлюднення (публікації) її результатів та доведення до відома широкої професійної спільноти у фахових виданнях, що наразі також вимагає чималих матеріальних затрат. Одним з позитивних сигналів у цій ситуації стала ініціатива МОН України з розроблення проєкту постанови Кабінету Міністрів України щодо запровадження можливостей підтримки публікацій для науковців у журналах, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних.

Попри це, як зазначалося, Академія продовжує здійснювати фундаментальні та прикладні дослідження, насамперед спрямовані на потреби забезпечення обороноздатності нашої країни та її національної безпеки. Продовжується реалізація Угоди між Збройними Силами України та Національною академією наук України про наукове і науково-технічне співробітництво з питань обороноздатності держави від 18 січня 2022 року. Йдеться про дослідження воєнно-політичних, воєнно-стратегічних, воєнно-економічних, військово-технічних та інших питань підвищення бойових спроможностей Збройних Сил України.

Зокрема, у 2022 році виконувалося 35 проєктів оборонної тематики. У 2023 році додалося ще 16 проєктів. Всі вони погоджені з Державним концерном «Укроборонпром», Генеральним штабом Збройних Сил

України, Центральним науково-дослідним інститутом озброєння та військової техніки Збройних Сил України. Серед новітніх результатів таких досліджень: інтелектуалізована система керування безпілотними літальними апаратами; матеріали, які можна використовувати для «склеювання» м'яких живих тканин; технологія створення біосумісних імплантів, здатних замінювати пошкоджену кісткову тканину; наукоємні елементи для військових систем слідування та самонаведення тощо⁶.

Отже, вагомі результати представлені переважно установами природничого та технічного профілю. Втім, важливу роботу, можливо і не так помітну та очевидну, здійснюють представники соціогуманітарного напрямку наукових досліджень. Зокрема, постійно відбувається підготовка та наукова експертиза проєктів нормативно-правових актів, покликаних врегулювати суспільні відносини в умовах війни; здійснюються дослідження в сфері зміцнення національної свідомості, формування стійких ідеологічних наративів, розроблення механізмів захисту освітньої і наукової сфер від пропаганди та поширення РФ загарбницької геополітичної доктрини так званого русского міра, зміцнення інформаційної безпеки тощо, що широко висвітлюються в ЗМІ та наукових виданнях.

Окремим напрямом наукової діяльності є проведення досліджень, пов'язаних з повоєнною відбудовою України. Саме з цією метою створено спеціальну Комісію НАН України для забезпечення участі Академії у підготовці пропозицій для Національної ради з відновлення України від наслідків війни щодо заходів з відновлення та розвитку України, пріоритетних реформ, стратегічних ініціатив, проєктів нормативно-правових актів, реалізація яких є необхідною у воєнний і післявоєнний періоди⁷.

Серед детермінант повоєнного відновлення та розвитку можна виокремити такі групи: економічні (рівень довоєнного розвитку, частка руйнування та розміри втрат, обсяги та характер зовнішньої допомоги); інституційні (суб'єктність у реалізації плану відновлення, якість інститутів та ефективність публічного управління, рівень інституційної довіри, взаємодія держави, громадян, волонтерських та ін. громадських організацій, ступінь комплементарності місцевих і центральних органів влади); соціогуманітарні (людський потенціал і соціальний капітал

країни, особливості національного менталітету і рівень суспільної консолідації, наявність і рівень обґрунтованості національної стратегії та плану подальшого розвитку)⁸.

Саме в аспекті забезпечення інституційних та соціогуманітарних чинників важливою є прогностична функція науки, зокрема юридичної. Наукового опрацювання та запровадження правових механізмів потребує якісно нова модель державного механізму, взаємодії державної влади і громадянського суспільства, стратегії розвитку законодавства на найближчу та віддалену перспективу, формування та правовий супровід воєнної доктрини України, оборонної стратегії, вибудову міжнародних, в тому числі європейських, відносин, особливо в частині правового забезпечення безпекових блоків та союзів тощо.

Адже ми не зможемо успішно чинити опір Росії без Академії наук, тому що в сучасну епоху це неможливо. Неможливо відстояти незалежність країни в стратегічній перспективі, якщо у ворога є воєнна доктрина, що відповідає умовам сучасності, а у нас такої доктрини немає⁹.

Важливим є кадрове забезпечення повоєнного управління, відновлення та відбудови України. Йдеться про формування потужного високопрофесійного кадрового резерву, здатного до забезпечення якісного державного управління та належного урядування. З огляду на це, потребує посиленої уваги підготовка кадрів вищої кваліфікації через аспірантуру та докторантуру; перегляд пріоритетів спеціальностей щодо підготовки фахівців на умовах державного замовлення, відповідності змісту освітніх програм, тем дисертаційних досліджень викликам війни та повоєнної відбудови України.

Окремим, але вкрай важливим аспектом сучасного інституційного розвитку української науки та трансформації напрямів, змісту та очікуваних результатів наукових досліджень як сьогодні, так і у повоєнний час, є виконання зобов'язань України щодо її інтеграції до Європейського Союзу. Йдеться про гармонізацію сфери науки з вимогами та стандартами організації та здійснення наукових досліджень у країнах-членах ЄС. Хоч цей процес бере свій початок ще з минулого століття, а саме з моменту набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництва (1996 рік), наразі українська наука ще далека від завершення відповідних гармонізаційних заходів. Лише деякі кроки

зроблені у зв'язку з підписанням та ратифікацією Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та Угодою між Україною і ЄС про участь України у програмі Європейського Союзу «Горизонт 2020».

Співробітництво між Україною та ЄС у сфері науки і технологій відповідно до статей 375–376 Угоди спрямоване на залучення України до Європейського дослідницького простору через підтримку реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та наукових установ, участі у рамкових програмах ЄС з досліджень та інновацій, спільної реалізації міжнародних наукових програм та проведення спільних досліджень. Для українських вчених інтеграція до Європейського дослідницького простору (European Research Area) є можливістю поглибити співпрацю з науковою спільнотою ЄС, а для держави – інструментом адаптації стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки та інновацій. У 2021 році наказом Міністерства освіти і науки (від 10.02.2021 № 167) затверджена оновлена дорожня карта, яка є стратегічним документом, що охоплює багатосторонні процеси з метою системної підтримки науки та інновацій¹⁰. Зокрема, визначені стратегічні пріоритети та цілі, а саме: підвищення ефективності національної дослідницької системи; спільне розв'язання проблем, зумовлених глобальними викликами; оптимальне використання державних інвестицій у дослідницькі інфраструктури; вільний ринок праці дослідників; гендерна рівність і комплексний гендерний підхід у сфері науки; трансфер знань та відкриті інновації; розвиток інноваційної інфраструктури з урахуванням кращих європейських та світових практик; відкрита наука та цифрові інновації; міжнародне співробітництво.

Втім реалізація цих пріоритетів сфери науки відбуваються повільно і складно в умовах недостатнього фінансування. А плани поетапного підвищення бюджетного фінансування фундаментальної науки до 1,7% ВВП, як передбачено Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність», в умовах війни перетворилися на мрії.

До того ж відповідно до цих цілей та пріоритетів Кабінетом Міністрів України разом з НАН України та іншими відповідальними суб'єктами має бути розроблений поетапний план дій, реалізація якого дала б змогу українській науці стати частиною Європейського дослідницького простору. Проте, на жаль, здійснювані до сьогодні уповноваженими суб'єктами, а це: Верховна Рада України, Кабінет

Міністрів України, Міністерство освіти і науки України, Національна рада з науки і технологій ін., заходи мали фрагментарний та безсистемний характер, що у підсумку не призвело до очікуваних результатів та поставленої мети: підвищення наукового потенціалу для вирішення соціальних проблем і підвищення конкурентоспроможності та зрештою виконання Україною своїх зобов'язань. Як і до війни, серед проблем, що характеризують стан сфери науки й технологій в країні, такі:

- систематичне недофінансування;
- відсутність координації між центральним органом виконавчої влади, наукою, бізнесом та громадянським суспільством під час вирішення стратегічних питань розвитку наукової сфери;
- брак сучасних процедур оцінювання ефективності діяльності наукових установ та наукової діяльності закладів вищої освіти щодо бюджетного фінансування;
- застаріла дослідницька інфраструктура та матеріально-технічна база, для осучаснення якої потрібні значні кошти та визначення стратегії її розвитку;
- відтік висококваліфікованих кадрів, зокрема молодих науковців;
- брак дієвих механізмів комерціалізації досліджень, обміну даними та знаннями між наукою, економікою (бізнесом) та суспільством (розв'язання соціальних проблем);
- несистемність дій у напрямі інтеграції України до Європейського дослідницького простору.

В аспекті реформування інституційної складової наукової сфери, то «незважаючи на конкурсні засади призначення керівників установ та підрозділів, Україна не використовує прийнятий у ЄС пакет процедур відкритого, прозорого та заснованого на досягненнях найму на роботу з оголошенням відповідних вимог на відкритих сайтах, наприклад, EURAXESS. Немає Стратегій розвитку людського потенціалу та забезпечення привабливості кар'єри дослідника. Немає розгляду гендерної проблематики, актуальної й під час найму на роботу, і щодо збалансованої участі жінок та чоловіків у ухваленні рішень, наприклад, у спеціалізованих радах, конкурсних комісіях, керівних органах. Єдиним прикладом застосування європейських принципів у оцінюванні є Методика оцінювання наукової діяльності установ НАН України, яка

зараз упроваджується і яку взято за основу в розробленні відповідної методики для державної атестації»¹¹.

Вже під час війни – 8 жовтня 2022 року, Уряд схвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», що є черговим кроком на шляху інтеграції України до Європейського дослідницького простору. Його виконання забезпечить реалізацію Угоди між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншого, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа». Стаття 6 Угоди визначає необхідність підтримки практик відкритої науки відповідно до правил програми «Горизонт Європа» та «Євратом». Реалізація заходів Національного плану створить умови для виконання угоди українськими організаціями¹².

Отже, можна стверджувати, що НАН України та наукова спільнота України загалом переживає не кращі часи. «Старіння наукової інфраструктури, скорочення наукових кадрів, обвальне падіння наукоємності ВВП свідчать про руйнування наукового потенціалу України та вже стали загрозою для національної безпеки держави»¹³. Війна ж лише загострила зазначене.

Війна уповільнила темпи соціально-економічного реформування в рамках реалізації Угоди про асоціацію Україна-ЄС, тією чи іншою мірою ускладнила процес імплементації пакета рекомендацій Єврокомісії. Зокрема, ідеться про те, що: (а) реалізація деяких напрямів Угоди про асоціацію нині критично ускладнена і має здійснюватися у мирний період; (б) загальноєвропейські норми стосовно законодавчого врегулювання окремих внутрішньополітичних процесів мають бути адаптовані до умов воєнного стану та режиму бойових дій¹⁴.

Нині майже половина бюджетних витрат спрямовані в оборонний сектор. У бюджеті-2023 заплановано 43% воєнних витрат. Фактично триває російсько-українська «війна на виснаження» і напрям європейської інтеграції, з огляду на обмежені внутрішні ресурси, забезпечується не повною мірою. На фінансування науки в Україні у 2023 році спрямовано майже 12 млрд грн. Найбільше коштів

передбачено на «академічну науку» – 8,5 млрд грн. Близько 72% загального обсягу видатків спрямовано Національній академії наук України та п'яти національним галузевим академіям наук¹⁵.

Втім, наразі академічна наука України, попри складні та несприятливі умови, вистояла та намагається тримати науковий фронт, прагнучи своїми зусиллями зробити гідний внесок у справу боротьби та перемоги у війні. Саме науково-технічні напрацювання, що здійснюються науковцями, науково-обґрунтовані фахівцями НАН України концепції, програми, правові акти, що приймаються уповноваженими суб'єктами мають бути основою суспільно-політичного життя як в умовах війни, так і у повоєнний час. Наука має працювати на перспективу. Відповідно, лише активна громадянська та професійна позиція українських науковців сприятиме в підсумку підвищенню авторитету вітчизняної науки, її сприйняття громадськістю в Україні та міжнародному середовищі, інтеграції до Європейського дослідницького простору.

Пархоменко Н. М. Організація та напрями наукових досліджень в умовах війни та повоєнної відбудови України

Висвітлено основні аспекти проблем організації та здійснення фундаментальних наукових досліджень в Україні в умовах повномасштабної війни. На прикладі НАН України проаналізовані чинники, що впливають на характер, зміст, напрями роботи перспективи функціонування наукових установ. Визначені напрями розвитку української науки у повоєнний період.

Ключові слова: НАН України, євроінтеграція, Європейський дослідницький простір, фундаментальні та прикладні дослідження, підготовка наукових кадрів, обороноздатність.

Parkhomenko N. M. Organization and directions of scientific research in the conditions of war and post-war reconstruction of Ukraine

The main aspects of the problems of organization and implementation of fundamental scientific research in Ukraine under conditions of a full-scale war are highlighted. On the example of the National Academy of Sciences of Ukraine, the factors influencing the nature, content, directions of work, prospects for the functioning of scientific institutions are analyzed. The directions of development of Ukrainian science in the postwar period are determined.

Keywords: NAS of Ukraine, European integration, European Research Area, fundamental and applied research, training of scientific personnel, defense capability.

---

¹ Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. *Національна безпека і оборона*. № 1–2, 2022. С. 5.

² Завгородній А. Г. Анатолій Загородній: «Саме наука має відігравати ключову роль у відродженні України. URL: <https://svit.kpi.ua/2022/05/20/> (дата звернення: 27.07.2023).

³ Халавка Ю. Чого потребують українські науковці в часи війни та що вони можуть дати країні? URL: <https://zn.ua/ukr/science/choho-potrebuju-ukrajinski-naukovtsi-v-chasi-vijni-ta-shcho-voni-mozhut-dati-krajini.html> (дата звернення: 27.07.2023).

⁴ *Стрїха М. Українська наука: виклики війни потребують відповідей.* URL: <https://svit.kpi.ua/2022/11/15/%D1> (дата звернення: 27.07.2023).

⁵ Небрат В. В. Роль науки у забезпеченні повоєнного відновлення та розвитку економіки: історичний досвід успішних країн. Тези виступу на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Публічне управління та адміністрування в умовах війни і в поствоєнний період в Україні» (15–28.04.2022 р.). URL: http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2022/05/Небрат_В_тези.pdf (дата звернення: 27.07.2023).

⁶ Наука – обороні. Як науковці Національної академії наук України допомагають зміцнювати безпеку й підвищувати обороноздатність своєї держави – розповідає Президент Академії академік Анатолій Загородній (у програмі «Про науку. Компетентно» спеціально для YouTube-каналу НАН України). URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9762> (дата звернення: 27.07.2023).

⁷ Інтерв'ю Президента Національної академії наук України академіка Анатолія Загороднього всеукраїнській науково-популярній газеті «Світ» 20.05.2022 «Саме наука має відігравати ключову роль у відродженні України». URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx?MessageID=9083> (дата звернення: 27.07.2023).

⁸ Небрат В. В. Знач. твір.

⁹ Данилишин Б. Наука і війна: чи може наука сприяти перемозі? URL: https://lb.ua/blog/bogdan_danylysyn/458814_nauka_i_viyuna_chi_mozhe_nauka_spriyat.html (дата звернення: 27.07.2023).

¹⁰ Європейська та євроатлантична інтеграція. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/evrop-ejskata-uevroatlantichna-integraciya> (дата звернення: 27.07.2023).

¹¹ Імплементція євроінтеграційних реформ у сфері науки й технологій. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. Київ, 15 листопада 2017 року. С. 9. URL: https://drive.google.com/file/d/1DKSjoc_c0SOCCnAmm19p5BByic_04IBF/view?pli=1 (дата звернення: 27.07.2023).

¹² Україна приєдналась до країн ЄС, що мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalas-do-krayin-yes-sho-mayut-zatverdzhenij-plan-realizaciyi-principiv-vidkritoyi-nauki> (дата звернення: 27.07.2023).

¹³ Імплементція євроінтеграційних реформ... С. 8.

¹⁴ Україна на шляху до ЄС... С. 11.

¹⁵ Майбутнє думки: як українську науку підтримують під час війни. URL: <https://rubryka.com/article/science-support-in-ukraine/> (дата звернення: 27.07.2023).

МОБІЛІЗАЦІЯ НАУКИ У РОКИ СВІТОВИХ ВОЄН (історико-правовий аспект)

Складність, багатоаспектність оголошеної теми зумовлює можливість (і необхідність) її дослідження з різних боків. Неабиякий інтерес становить опрацювання в руслі проблем наукознавства, яке ще нерідко називають «наукою про науку». Наукознавство як область досліджень, що вивчає закономірності функціонування та розвитку науки, структуру і динаміку наукової діяльності, взаємодію науки з іншими галузями знань, покликане відігравати вирішальну роль у формуванні як бази наукових знань про наукову систему, так і науково обґрунтованої наукової політики. Слід зазначити, що ще за радянської доби на теренах України склався один з провідних в СРСР центрів наукознавства як особливої галузі знань – його формування пов'язане з ім'ям Г. М. Доброва, який став у середині 60-х років ХХ ст. ініціатором наукознавчих досліджень і засновником київської школи наукознавства. Основною організаційною формою наукових розвідок у цьому напрямі став від 1986 р. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки (у 1989 році йому присвоєне ім'я його засновника), а від 2015 р. – Інститут досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України. Варто підкреслити, в контексті проблеми, що розглядається, неминущу актуальність положень і напрацювань зі знаменитої добровської книжки «Наука про науку»¹ (з 1966 р. витримала кілька видань), які, по суті, слугують базовим методологічним принципом наукознавства, а саме: шлях до розуміння проблем національної наукової системи лежить через їхній критичний історичний аналіз. Цей принцип довів свою дієвість і в пострадянському наукознавстві, зокрема для об'єктивної діагностики (розслідування початкових причин), а не для констатації симптоматики (перерахування головним чином очевидних симптомів) кризових явищ у науці².

Найцікавішими і вагомими, з точки зору теми, яку ми наразі розглядаємо, є результати досліджень у руслі соціальної історії науки. Саме тут розкриваються проблеми «наука і суспільство», «наука і влада», «наука в кризові періоди» та ін.

Відомий політичний філософ В. П. Макаренко таким чином описував ситуацію в цій сфері на кінець ХХ – початок ХХІ століття³.

В останню третину ХХ ст. змінилися орієнтири соціальної історії науки. Макроаналітична стратегія аналізу – кваліфікація науки як носія прогресу та цивілізації – не витримала перевірки часом. У 1970–1980-ті рр. сформувалася мікроаналітична стратегія – розгляд науки в соціокультурному контексті на основі питання: як владні відносини проникають у науку і до яких наслідків це призводить? Деякі наслідки вже визначилися: сучасна наукова спільнота розкололася на дві групи (одна намагається зрозуміти зміст та наслідки наукової діяльності, друга уникає гострих морально-політичних питань); сучасний контрнауковий рух – наслідок зв'язку науки з владно-управлінськими апаратами та військово-промисловими комплексами держав; об'єктивна модель природничо-соціального пізнання обслуговує ці зв'язки і тому критикується; конструктивізм – головний метод мікроаналітичних досліджень науки і суспільства – розробляє дуже цікавий концепт (тут В. П. Макаренко наводить думку видатного філософа і культуролога О. П. Огурцова): «Соціокультурна реальність має лише видимість об'єктивності – вона квазіоб'єктивна і є безліччю унікальних подій та ситуацій, значення яких завжди релятивні, незавершені, співвідносні з особистісними особливостями учасників мовної комунікації, зі своїми фоновими очікуваннями і неявними домаганнями»⁴.

В. П. Макаренко звертає увагу на те, що мікроаналітична стратегія пізнання науки та суспільства набула великий розмах у англomовних країнах. Російська ж історіографія (від себе додамо, що це стосувалося великою мірою всього пострадянського простору) «поки зводиться до економічної та політичної історії, історії культури та соціальної історії. А соціальна історія зводиться до опису історії соціальних класів та груп». Далі наводиться приклад: «Якщо раніше історики доводили безумовну

підтримку і вірність ідеалам комуністичної партії з боку радянського народу, то тепер основна увага прямує на опір, який чинили робітники, селяни, інтелігенція комуністичному режиму та його заходам. У результаті виходить, що режим тримався лише на насильстві та примусі, тобто на ГУЛАГу, тоді як найважливіше питання про соціальні засади затвердження та тривалого існування комуністичної влади в країні залишається невирішеним. Таким чином, багато вчених продовжують залишатися в полоні марксистських догматів»⁵. Соціальна історія науки поки не стала розділом історіографії та джерелознавства. А далі автор наголошує: «Мені приємно констатувати: майже у повній тиші сталася подія. Петербурзькі вчені заклали фундамент вітчизняної мікроаналітичної стратегії аналізу соціальної історії науки. Вони випустили капітальну колективну працю «Наука та кризи: історико-порівняльні нариси»⁶. Слід зазначити, що до створення цієї капітальної праці, присвяченої проблемі впливу криз на науку в різних країнах у різні історичні періоди, поряд з науковцями Санкт-Петербурзької філії Інституту історії природознавства і техніки ім. С. І. Вавілова РАН, взяли участь американські колеги.

На цьому можна було б полишити вже досить широко використану нами статтю В. П. Макаренка. Але ми поки що не будемо цього робити, бо далі автор, у притаманній йому манері, пропонує виклад тих положень книги, які найцікавіші на шляху усвідомлення деяких проблем (ми в цьому разі, виходячи із завдань нашої статті, обмежимося проблемою впливу влади на науку та зумовленості науки владними відносинами). Отже, головні посилки та об'єкти полеміки.

Колеги з Санкт-Петербурга розглядають соціальну історію науки як окремий випадок соціально-політичних криз. Загальна криза є наслідком природних катаклізмів, тривалого спаду економіки, війни. Для його розв'язання мобілізуються всі ресурси, зокрема наука. Політична криза – це зміна державного та економічного ладу в ході революцій, громадянських воєн, реформ і створення «ідеологічно коректної науки» для обслуговування нового ладу. Такий підхід дає змогу описати механізми перетворення відносин науки та влади, мотиви поведінки

окремих учених та наукової спільноти загалом. Автори пропонують відкинути полеміку екстерналістів з інтерналістами. І наводять для цього вагомні аргументи.

Формування сучасної науки та держав переплетені. Держава використовує науку для розвитку економіки, військової могутності, ідеологічного виправдання політики, міжнародного престижу. Наука та освіта обслуговують державну машину та продукують бюрократію. Але ця схема взаємодії руйнується в умовах загальних та політичних криз, у лещатах яких «... різко зростає невизначеність становища науки у суспільстві та соціального статусу вченого»⁷. Звідси випливає кардинальна проблема: корисна чи шкідлива наука в умовах глобальних криз у всі періоди історії? Сучасна Росія та інші країни Східної Європи переживають кризу у відносинах влади, науки та суспільства. Автори використовують цю ситуацію для аналізу співвідношення науки та криз в історії Англії, Франції, Німеччини, Італії, Бельгії, Австрії, США, Японії, Китаю та Росії/СРСР. Залучають великий історичний, історико-науковий, соціологічний, політологічний матеріал, а також методологічні концепції. Широко використовують найбагатшу мемуаристику, щоденники, хроніки, інші приватні та офіційні документи. Загалом книга присвячена опису генези національних академій наук та систем освіти. Головне завдання книги – концептуальне опрацювання матеріалу для історико-компаративного обґрунтування наукової політики. З погляду охоплення, змісту, проблематики та висновків для подальших дискусій ця робота не має рівних у пострадянській літературі протягом останніх 30 років⁸.

Слід, дійсно, погодитися з найвищою оцінкою праці «Наука і кризи». Але це, як з'ясувалося, був лише перший етап натхненної праці знаного наукознавця сучасності Е. І. Колчинського й очолюваного ним творчого колективу в сфері соціальної історії науки: в подальші роки побачила світ ціла серія фундаментальних досліджень. На жаль, у січні 2020 року визначний вчений пішов з життя. Красномовною є сама назва некролога, написаного українськими наукознавцями, з якими він тривалий час підтримував тісні творчі зв'язки: «Едуард Колчинський: пам'яті друга і мотиватора»⁹.

Серед праць Колчинського, які безпосередньо стосуються теми нашої роботи і на які ми будемо далі спиратися, слід передусім зазначити такі: «Наука и кризисы в XX в.»¹⁰, «Мобилизация и реорганизация российской науки и образования в годы Первой мировой войны»¹¹ і авторський підрозділ 8.1 в другому томі видання «Вихревая динамика развития науки и техники. Россия/СССР. Первая половина XX века»¹².

У книзі про науку часів Першої світової війни трансформація наукових та освітніх установ Росії під впливом війни аналізується як процес створення мобілізаційної моделі організації науки та пов'язаної з нею перебудови системи відносин вчених із владою та суспільством. Особлива увага приділена зростанню ролі наукового співтовариства у забезпеченні фронту та тилу сировиною та продовольством, у розробленні зброї та військових технологій, у створенні нових галузей оборонної промисловості, в охороні пам'яток науки та культури, у раціональному використанні флори та фауни. Здійснений цілісний аналіз зміни тематики досліджень, трансформації співвідношень прикладного та фундаментального знання, природничих та гуманітарних наук, утвердження образу науки як фабрики знання, що стало основою для планів формування мережі науково-дослідних інститутів.

Принципово новими організаційними формами взаємодії влади, військових, вчених та промисловців стали під час війни Особливі наради, Військово-промислові комітети, Хімічний комітет, Вчений комітет Міністерства землеробства, а також наукові товариства при Імператорській Академії наук. Вони започаткували організацію науково-прикладних досліджень у масштабах усієї країни та позначили необхідність переходу до держави головної функції фінансування досліджень, їх централізованого планування та впровадження системи урядових замовлень у науці.

Проблема «Наука і Перша світова війна» залишалася тривалий час поза увагою радянських, російських та закордонних істориків науки, хоча саме словосполучення «мобілізація науки» було популярним слоганом того часу. При цьому під мобілізацією науки в роки Першої світової війни мали на увазі не лише інтенсифікацію досліджень з метою розвитку

оборонної промисловості, енергетичного та транспортного забезпечення її діяльності, постачання сировини та впровадження нових технологій для оснащення фронту боєприпасами, озброєнням та військовою технікою, а й розроблення наукових принципів організації промисловості, сільського господарства, військово-медичної служби та використання природних ресурсів у воєнний час, а також ідеологічну та політико-пропагандистську діяльність для виправдання війни та згуртування населення, залучення вчених до різноманітних благодійних та громадських проєктів заради воїнів та членів їх сімей.

Варто зазначити, що у величезній літературі останніх років (у зв'язку зі століттям Першої світової війни) тема мобілізації науки, досить очевидна і актуальна, так і не з'явилася, головним чином ця література присвячена вивченню геополітичних, соціально-політичних, економічних та культурологічних аспектів світової війни. Натомість широко поширено твердження, що російська революція 1917 р. з її наслідками була підготовлена передусім Першою світовою війною. У книзі петербурзьких вчених переконливо показано, що, висуваючи таку думку, необхідно уточнити, про який бік науки йдеться: про її організацію чи інституціоналізацію; про систему знань чи методологію їх отримання; про фундаментальні або прикладні аспекти; про гуманітарні, природничі або технічні галузі знання тощо.

Головна мета книги, на думку авторів, полягала в тому, щоб показати шляхи адаптації академічної спільноти до соціально-політичних реалій, породжених Першою світовою війною та російськими революціями 1917 р., з'ясувати, як йшли зміни у взаємодії науки і влади і як вони переломлювалися крізь призму академічних інтересів, системи особистісних та професійних, інституційних та комунікативних зв'язків.

У першій частині монографії дається містка характеристика трансформації вітчизняної науки наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.: зародження політичного протистояння академічного співтовариства та влади; «бунтівні» університети та Академічний союз; «ходіння вчених до влади»; розвиток державної системи організації науки; посилення зв'язку науки та вищої школи; розроблення недержавних форм організації науки.

У другій частині («Захист вітчизни та мобілізація науки в ім'я перемоги: (липень 1914 – лютий 1917 р.)») йдеться про патріотичний порив на початку війни та поступову диференціацію позицій, германофобії та різних трактувань цілей і завдань війни, виникнення інформаційних воєн, національно-державної науки; зміну орієнтирів і перебудову міжнародних мереж: від традицій німецько-російського співробітництва до наукової «Антанти», що не відбулася. Адаптація фундаментальної науки до потреб війни; війна та вивчення Півночі, вектори мобілізації вищої школи; організаційні та благодійні заходи для допомоги фронту; наукові спільноти та «захід сонця» недержавної науки та ін. У третій частині «Російські революції 1917 р. і наука» розглядаються надії та розчарування від Лютневої революції, від реорганізації науки до її евакуації; неприйняття Жовтневої революції та розбіжність позицій; у пошуках діалогу та співпраці. На закінчення аналізуються можливі вектори трансформації російської науки. Навіть у такому поверховому, конспективному викладі очевидні серйозні наміри авторського колективу. В тексті монографії вони значно диференціюються та обростають історіографічною аргументацією.

Перша світова війна і пов'язані з нею дві революції, що відбулися в Росії 1917 р., вплинули на тодішню науку. Це доводиться у книзі із залученням колосального масиву архівного матеріалу, опублікованих документів, джерел особистого характеру, детального та скрупульозного аналізу історіографії. Фактично багато проблем тут ставляться вперше. Наприклад, питання про вплив Лютневої революції на Академію наук майже не досліджувалося, а її відносини з Тимчасовим урядом чомусь оцінювалися як беззаперечна підтримка. Перебільшувалася і ступінь конфронтації академічного співтовариства з владою після 25 жовтня 1917 р. Під час розгляду перетворень, що відбулися в Академії після Жовтневої революції, акцент робився або на позитивні ефекти співпраці з радянським урядом, або, навпаки, на його згубність, оскільки вона була пов'язана з втратою автономії та зрештою перспектив розвитку, репресіями та міжнародною ізоляцією. У книзі зроблено реальні кроки виходу за межі цієї дилеми шляхом комплексного аналізу перетворень у

російській системі науки, суспільства та влади у першій чверті ХХ століття.

Важливу роль під час Першої світової війни відіграла активність багатьох членів академічного співтовариства, зокрема, Н. І. Андрусова, В. І. Вернадського, І. П. Бородіна, Б. Б. Голіцина, В. М. Іпатьєва, А. П. Карпінського, О. М. Крилова, Н. С. Курнакова, П. П. Лазарєва та інших, які довели на практиці, що фундаментальна наука має величезне прикладне значення. Тому трансформація Академії наук під впливом викликів воєнного часу стала типовим прикладом формування мобілізаційної моделі організації науки та пов'язаної з нею перебудови системи відносин науковців із владою та суспільством.

Складаючи еліту вітчизняної науки, далеко не всі академіки та університетські професори вирізнялися лояльністю до уряду. Майже всі вони сповідували принцип служіння народу, а не владі. Проте вчені в 1914–1917 рр. брали участь у розв'язанні проблем постачання армії необхідним озброєнням, технічними засобами зв'язку та захисту, продовольством та медикаментами, у ліквідації сировинної залежності оборонної промисловості від імпорту, в охороні культурних цінностей у районах бойових дій та у так званій війні умів (І. П. Бородин, Б. Б. Голіцин, В. І. Вернадський, Н. К. Кольцов, С. Ф. Ольденбург, М. І. Ростовцев, Ф. І. Успенський, А. С. Фамінцин й ін.). Вони відігравали важливу роль у діяльності урядових Особливих нарад та комісій Державної ради, а також у повсякденній роботі Військово-промислових комітетів, Хімічного комітету, Головного комітету з постачання армії, Головного артилерійського управління, Всеросійських земських та міських зборів. Деякі академіки, зокрема, В. Н. Іпатьєв, А. Н. Крилов, Н. С. Курнаков, зарекомендували себе вправними організаторами та керівниками військової промисловості. Для мобілізації ресурсів і забезпечення фронту та тилу стратегічною сировиною та продовольством багато зробила Комісія з вивчення продуктивних сил Росії (КЕПС), заснована з ініціативи Академії наук 1915 р. Керівникам КЕПС вдалося висунути ефективну програму мобілізації науки та об'єднати для її виконання сотні вчених різних спеціально, що

представляли десятки наукових установ та товариств, університетів та освітніх інститутів.

Війна стимулювала учених та винахідників на пошук та впровадження нового озброєння. Але при цьому за основними показниками озброєння Росія поступалася Німеччині принаймні у 10 разів. І виною розриву, що зберігався, була не технологічна відсталість або відсутність талановитих інженерів, винахідників, технологів, промисловців. Давалася взнаки відсутність механізму швидкої трансляції військового замовлення в проектування та розроблення технології виробництва через відсутність усталених зв'язків науки, інженерії, промисловості та армії як на персональному рівні, так і на рівні управлінських структур. Завдання мобілізації науки на вирішення актуальних завдань воєнного часу вчені сприймали не стільки відповідно до імперативів влади, що не в змозі організувати тотальну мобілізацію економіки та населення, скільки через призму запитів громадянського суспільства та власних політичних і корпоративних інтересів. Це дало змогу науковому співтовариству зіграти помітну, хоча далеко не вирішальну роль у трагічних подіях 1914–1918 років.

На відміну від мобілізації науки у провідних промислових країнах, у Росії вона не означала ні суттєвих перетворень в організації науки, ні кардинальних змін соціального статусу вчених та їх місця у державі та суспільстві. Як правило, тут не було суттєвої трансформації професійного простору вченого. Його науково-освітні складові залишалися головними, а різноманітні функції як експертів, технологів та організаторів оборонної промисловості відігравали другорядну роль.

Огляд основних напрямів мобілізації науки у вищій школі показує, як під час війни закладалися основи майбутнього військово-промислового комплексу, який визначив її розвиток. Неабияке значення мало також розширення географії вищої школи, завдяки якому великі регіони ставали сферою використання науки у військовому виробництві. Війна у великих масштабах залучала до оборонних досліджень університетську науку, не кажучи вже про науку в технічних та медичних інститутах. Вперше в історії Росії науково-дослідна діяльність значної

частини професорсько-викладацького корпусу поєдналася із щоденними потребами країни, що вело до перетворення вишів з науково-освітніх центрів на суттєвий компонент оборонного потенціалу, коли професори ставали керівниками не лише дослідницьких оборонних проєктів, але й майстерень, що займалися виробництвом значущої для оборони продукції, або виступали як консультанти різних технічних і військових установ та експерти Держради, Держдуми, Особливих нарад, міністерств.

Вчені здобули важливий досвід спільної роботи з урядовими та громадськими структурами, з військовиками та підприємцями, а також сформували нові інституційні структури, але їм не вдалося компенсувати втрати від розриву багатовікових зв'язків з наукою німецькомовних країн через налагодження нових форм наукових взаємодій із союзниками. Війна покінчила із практикою підготовки студентів за кордоном. Держава стала головним організатором науки, і, усвідомлюючи залежність від неї в галузі оборони та науково-технічного розвитку, обрала шлях тотального контролю та управління. Про «науку заради науки» вченим у Росії довелося забути раз і назавжди.

Якщо порівнювати зміни в організації науки в Росії з відповідними процесами в інших країнах в роки Першої світової війни, впадає в очі, що у Німеччині, США, Великій Британії, Франції інтенсивніше формувалися нові соціальні мережі та зв'язки між науковою спільнотою, державою, армією, флотом та промисловістю. Німеччина за кілька років до війни стала на шлях створення державної мережі науково-дослідних інститутів. На долі німецької науки під час війни сильно позначилося створення у країні в 1911 р. потужної загальнонімецької організації – Товариства сприяння розвитку наукових досліджень імені кайзера Вільгельма. Головна мета Товариства полягала у мобілізації промислового та фінансового капіталу на потреби науки. Створювалися інститути та лабораторії, на чолі яких стояли відомі вчені, як правило, вільні від викладання, що самостійно розподіляли кошти, які виділялися інститутам. Суспільству були під силу великомасштабні, дорогі наукові підприємства. Ще далі в зрощуванні науки з державою пішли США, які пізніше вступили у світову війну і зуміли заздалегідь до неї підготуватися

з урахуванням помилок інших країн і маючи плеяду знаменитих винахідників. У 1916 р. для ефективного використання послуг вчених для військових цілей було засновано Національну дослідницьку раду з функцією дорадчого органу при уряді. Національна дослідницька рада мала повноваження використовувати наукові сили США для вирішення завдань воєнного часу: наприклад, для розроблення заходів боротьби з німецькими підводними човнами, створення та вдосконалення аерофотографування, технології промислового виробництва оптичного скла. На військові потреби були повністю переключені багато університетських лабораторій. Академія наук виконувала доручення військового, морського та інших відомств і навіть проводила найважливіші теоретичні дослідження. Набутий вченим співтовариством США досвід координації науки був успішно використаний під час Великої депресії, а згодом і в роки Другої світової війни, а також вплинув на формування мілітаризованої науки в СРСР і на створення тодішньої радянської системи державних органів керівництва наукою.

Перша світова війна дала потужний поштовх до визволення російської науки від панівного німецького впливу, прискорила процеси утворення національних наукових співтовариств з галузей знання; створення мережі наукових журналів російською; побудови мережі науково-дослідних інститутів, що охоплювали всю територію Росії. Технологічний прорив Першої світової війни був не суто технічним, а інституційним та організаційним. Війна розділила всю світову науку на ворожі табори, і Росія не виявилася ні в таборі переможців, ні в таборі переможених, що вимагало докорінної зміни власних уявлень про національне та міжнародне в науці. Російське наукове співтовариство, як і німецькомовна наука, фактично опинилися у міжнародній ізоляції.

Заміна встановлення «служіння народу» установкою «служіння державі», що відбулася під час Першої світової війни в активних учасників мобілізаційної науки, допомогла багатьом з них побачити в новому режимі силу, здатну відновити цілісність країни та зберегти науку. Вченим вдалося переконати владу більшовиків у тому, що наука забезпечить модернізацію країни. По суті, вони використовували уряд

більшовиків у корпоративних інтересах для реалізації своїх планів щодо інституціоналізації, автономізації та реформування науки. Вдалих досвід симбіозу вчених, наділених владними повноваженнями, промисловців і військових став основою створення мобілізаційної науки в СРСР, де вчені не лише були експертами, а й очолювали різні наукові поради в наркоматах і відомствах, а часом і цілі галузі промисловості.

Діяльність вчених у роки Першої світової війни сприяла перетворенню науки на найважливіший пріоритет державної політики, а, зрештою, становленню в Росії «Великої науки», утвердженню образу науки як фабрики знання, перетворення співвідношення прикладного та фундаментального знань. В Академії наук розроблені плани формування мережі науково-дослідних інститутів, які були сприйняті радянським урядом, який зажадав за надання фінансово-матеріальних та людських ресурсів від наукового співтовариства централізованого планування та жорсткого адміністративного підпорядкування. Досвід мобілізації науки, набутий російським науковим співтовариством під час Першої світової війни, виявився особливо затребуваним у 1941–1945 рр., коли широке ходіння здобула навіть риторика тих днів: «Все в ім'я перемоги»; «Захищаючи Вітчизну», «Війна до переможного кінця», «Розгромимо німецьких гунів-варварів».

Як Перша світова війна визначила подальший розвиток Росії, так і радянська модель організації науки значною мірою формувалася в 1914–1917 гг. Слід підкреслити: всі рецензенти – наукознавці, які публікували після виходу книги рецензії на неї, одностайно наголошували: «Цей висновок має потужний методологічний зміст, адже десятиліттями це зрушення переносилося вглиб 1920-х – 30-х років»¹³.

Ведучи мову про мобілізацію науки в роки Другої світової війни, ми маємо на увазі передусім країни, що входили до складу антигітлерівської коаліції. Саме в них наука була мобілізована, стаючи одним з головних державних пріоритетів. У цих країнах число наукових установ і наукових працівників вже під час підготовки до війни зросло багаторазово, споживаючи значну частку національного бюджету та завершуючи інтеграцію науково-технічного простору, що почалася в Першу світову

війну, в єдину сильно мілітаризовану «Велику науку». Ці докорінні зміни науково-технічного простору, пов'язані з переорієнтацією зусиль більшості вчених, організаторів науки і наукових інституцій у співпраці з конструкторами, керівниками промислових підприємств і військовими на розв'язання оборонних проблем, Е. І. Колчинський пропонує далі називати мобілізацією науки¹⁴.

Тривалий час у західній літературі вважалося, що тільки США вдалося провести успішно військову мобілізацію науки і техніки, створити ефективні її органи управління: Національний комітет оборонних досліджень у 1940 р. та Управління науковими дослідженнями та розробками у 1941 р. Невдачу Німеччини та Японії у формуванні аналогічних структур оцінювали як наслідок їх авторитарних і антидемократичних режимів. Можливість інших успішних способів мобілізації науки апріорно відкидалася. Пріоритет СРСР у космічній програмі та успішну реалізацію атомного проєкту пояснювали використанням у них німецьких спеціалістів та вдалою роботою розвідки. Така позиція вступала у суперечність із публіцистичними статтями організаторів радянської науки під час війни, зокрема, А. А. Байкова, І. П. Бардіна, Н. Г. Бруєвича, С. І. Вавілова, С. І. Вольфковіча, А. Ф. Іоффе, Л. А. Орбелі, А. М. Терпігорьова, Є. А. Чудакова, А. Є. Ферсмана та інших, які починаючи з 1942 р. часто розповідали про успіхи своїх наук у військово-технічному та медичному оснащенні армії та в мобілізації сировинних ресурсів. Про досягнення мобілізаційної науки неодноразово писав нарком освіти і голова Науково-технічної ради при Державному комітеті оборони у 1941–1943 рр. С. В. Кафтанов. Горезвісна боротьба з космополітизмом і неприйняття праць західних істориків науки також зумовили оптимістично-пропагандистський характер більшості радянських досліджень, побудованих вже на архівних матеріалах, аж до кінця 1980-х років.

Публікації останніх трьох десятиліть були вже не такими апологетичними, але і вони, зокрема виконані в рамках кількох великих компаративних міжнародних проєктів, підтвердили, що сталінська модель організації науки, що склалася до середини 1940-х рр. в умовах

жорсткої диктатури, довела ефективність у роки війни і зберігала життєздатність протягом кількох десятиліть. Стало навіть модно писати про симбіоз науки і влади в СРСР, втіленням якого вважають військово-промисловий комплекс, а символом – три «К»: М. В. Келдиш, С. П. Корольов та І. В. Курчатов. Такий погляд, на думку Е. І. Колчинського, «здається не зовсім точним. Збіг інтересів панівної еліти з планами лідерів наукового співтовариства, інтереси якого уособлювала АН СРСР, звичайно, відігравав важливу роль у розвитку вітчизняної науки, зокрема і під час Великої вітчизняної війни.. Але коріння вітчизняної моделі мобілізації науки сягає в Російську імперію. В роки Першої світової війни ідеї служіння державі і народу стали духовними двигунами самоорганізації та інституціоналізації науки ... Незважаючи на всі тяготи Громадянської війни, ці процеси не тільки не зупинилися, а й певною мірою посилювалися, оскільки плани наукової спільноти збігалися з «прометеївською» вірою більшовиків у науку при військовій експансії революційних ідей... Визнаючи АН СРСР головною науковою установою країни в 1925 р., радянський уряд як би зменшив невизначеність розвитку науки у післяреволюційні роки, але незабаром сам вніс нову порцію хаосу в процеси мобілізації науки та мілітаризації, намагаючись насильно замінити під час «культурної революції» (1929–1932) ідеологічно чужих вчених і конструкторів своїми малокомпетентними, але відданими прихильниками. Провал «культурної революції» змусив владу визнати АН СРСР «генеральним штабом» вітчизняної науки та постаратися максимально включити вчених у підготовку до війни»¹⁵.

Вельми значущим для обговорюваної теми видається висновок Е. І. Колчинського про те, що «з країн антигітлерівської коаліції СРСР першим став на шлях централізованої мілітаризації науки»¹⁶. І це підтверджується вагомими аргументами. Особливе значення на шляху корінних перетворень системи взаємодії наукової спільноти та оборонної промисловості мало створення у 1936 р. Наркомату оборонної промисловості СРСР, з якого в 1939 р. виділилися наркомати суднобудування, авіабудування, боєприпасів та озброєнь, у кожному з

яких були свої ЦКЛ та НДІ, які розробляли нові технології й зброю. Лабораторії та КБ були на кожному оборонному заводі. НКО також мав Відділ винаходів, науково-технічні комітети та НДІ. Бурхлива інституціоналізація науки, її кадрове зростання були покликані забезпечити прискорену мілітаризацію країни в умовах наближення війни. В основі симбіозу керівників оборонних наркоматів та підприємств, військових та вчених лежали взаємні інтереси, що спонукали до перетворення держави у гігантський «військово-промисловий комплекс», в якому від науки вимагали сприяння в швидкому переозброєнні армії і в пропагандистській підготовці до війни.

На той час вже було встановлено політико-ідеологічний та адміністративний контроль за АН СРСР. Для виживання академічна спільнота пожертвувала незалежністю, свободою творчості і навіть життям деяких своїх членів, прийняла систему планування досліджень, демонструвала готовність посилити зв'язок науки і практики, стаючи все більш централізованим, ієрархічним і політизованим середовищем. Натомість уряд проголосив АН СРСР штабом радянської науки, а Москву – центром світової науки (у 1934 р. Академію наук було переведено до столиці). Постанова від 25 квітня завершила перетворення Академії в радянське урядове відомство.

Переїзд диктувався передусім прагненням керівництва СРСР ефективно використовувати лідерів вітчизняної науки як наукових експертів у оборонних проєктах через формування з них елітного, номенклатурного стану, що контролюється партійними органами. Тоді в АН СРСР вже переважали керівники науково-дослідних інститутів прикладного характеру, тісно пов'язаних з відомствами, зайнятими створенням нової військової техніки, хімічної та біологічної зброї, розробленням технологій та матеріалів оборонного виробництва, пошуком та освоєнням родовищ копалин. Для деяких із них були створені великі академічні інститути: Фізико-математичний, Фізичних проблем, Органічної хімії, Загальної та неорганічної хімії, Геологічний, Енергетичний, Горючих копалин, Гірничої справи, Металургії, Механіки, Машинознавства, Автоматики та телемеханіки та інші, а також інститути,

що підпорядковувались ВРНГ, наркоматам оборони, авіабудування, суднобудування, озброєнь, боєприпасів, охорони здоров'я (Ленінградський фізико-технічний інститут, Інститут хімічної фізики, Державний радієвий інститут, Біотехнічний інститут, НДІ органічної хімії і технічної хімії та технології, Московський науково-випробувальний хімічний інститут РСЧА, Радіоекспериментальний інститут, Ленінградський електрофізичний інститут та інші). Деякі з директорів-академіків при цьому не мали особливих заслуг у фундаментальній науці (І. М. Губкін, Г. М. Кржижановський). На початку 1941 р. в СРСР була 1821 наукова установа, з них 786 – дослідницьких інститутів, переважна більшість яких було задіяно в оборонних проєктах.

Централізація оборонних досліджень різко прискорилося після створення наприкінці 1935 р. Відділення технічних наук АН СРСР, яке включало 1940 р. дев'ять інститутів з комплексних науково-технічних досліджень і ряд комітетів та комісій, що координували діяльність галузевих і вузівських організацій, зайнятих проблемами оборонної промисловості, розробленням військової техніки та її впровадженням у виробництво. Близько 200 проєктів цього відділення пов'язані з технологіями військового виробництва. Проблема зміцнення зв'язків АН СРСР з найбільшими інститутами від польової науки та промисловістю обговорювалися 14–19 березня 1936 р. на спеціальній сесії АН СРСР. Від учених вимагали приділяти більше уваги прикладним військовим проблемам. За рішенням ЦК ВКП(б), наркома оборони К. Є. Ворошилова та начальника озброєнь РСЧА М. М. Тухачевського при Президії АН СРСР 1936 р. створено інститут військових представників НКО СРСР, точніше його наукових установ, для координації робіт академічних та військових інститутів з фундаментальних і прикладних проєктів, спрямованих на створення нових зразків озброєнь та військової техніки.

28 вересня 1938 р. Загальні збори АН утворили вісім відділень і спеціальні відділи, які працювали на оборону, були практично у всіх інститутах Технічного, Фізико-математичного та Хімічного відділень. Незадовго до початку війни багато інститутів, які підпорядковувалися

ВРНГ і наркоматам, передано АН СРСР. Тільки в 1938–1940 рр. вона поповнилася 11 інститутами, зокрема ЛФТІ, ІХФ і ГРІ, в яких розгорталися дослідження, які незабаром стали основою для Атомного проєкту.

Слід, однак, зазначити, що багато наукових проєктів виявилися не виконаними, оскільки протиріччя між науковою спільнотою і владою не були подолані, незважаючи на офіційні промови сторін щодо взаємної заінтересованості. Російські вчені завжди перебували на службі у держави, що давало змогу їм без вагань йти на співпрацю з владою, яка, відвернувшись від пролетарського інтернаціоналізму до імперських цінностей, пропагувала ідеї державності та патріотизму. Це спонукало вчених забути про ідейно-політичні розбіжності та про приниження, цькування і репресії в роки «культурної революції» 1929–1932 рр., сконцентруватися на цінностях, що об'єднували їх власністю, і включитися в оборонні проєкти, в тому числі і розроблення зброї масового враження.

Влада намагалася всіляко залучити наукову еліту, для якої будували дачі та встановлювали оклади, які перевищували в особливо видатних вчених офіційні зарплати навіть урядовців та членів Політбюро. В 1936 р. суттєво підвищили зарплату й решті наукових співробітників АН СРСР. Їх звільнили і від служби в армії. Професія вченого вважалася соціально престижною завдяки досягненням радянської науки та турботі уряду про її творців. У патріотичному вихованні особливе місце приділяли ювілеям вчених. У передовій статті «Правди» від 19 квітня 1932 р., присвяченій 50-річчю від дня смерті Ч. Дарвіна, говорилося: «Все найкраще, що є в лавах вчених світу, тяжіє до нашої країни». Відповідно до спеціальних рішень Політбюро ювілеї Д. І. Менделєєва (1934) та М. В. Ломоносова (1936) перетворилися на національні свята з вшанування «геніальних синів великого російського народу». Інститути Відділення суспільних наук забезпечували ідеологічну підготовку до війни, підкреслюючи особливу роль СРСР у сучасному світі та унікальний вклад Росії у світову культуру. До 1941 р. в АН СРСР працювало 10 282 особи, з них 4 700 – наукових співробітників, що означало збільшення штату за десять

передвоєнних років у п'ять разів. Такий темп чисельності та інституціоналізації багаторазово перевищував показники в аналогічних установах Німеччини та Японії, які також тоді інтенсивно готувалися до війни. Так виглядала ситуація в радянській науці з середини 30-х років до початку війни. Відповідному підрозділу книги Е. І. Колчинський присвоїв вдалу, на наш погляд, назву – «Штаб науки» в «обложеної фортеці»¹⁷.

Далі вчений розкриває ціну жорсткої мобілізації науки. Зокрема, науковці усвідомлювали свою незамінність в умовах війни, що наближалася, і хотіли, щоб їхня думка враховувалася при фінансуванні комплексних програм, які забезпечували розвиток не тільки прикладних, але фундаментальних досліджень в інтересах науково-технічного, промислового та оборонного потенціалу країни. До повної гармонії із владою було далеко. Про це свідчать щоденники та листи С. І. Вавілова, В. І. Вернадського, А. Ф. Іоффе, П. Л. Капиці, А. М. Несміянова, В. Г. Хлопіна та інших. Лідери наукової спільноти тяжілися залежністю від партійно-урядових чиновників і намагалися впливати на наукову політику листами-зверненнями керівникам країни І. В. Сталіну та В. М. Молотову.

Вчені намагалися переконати їх, що інновація та прорив у створенні нового покоління зброї та військової техніки можливий при розгортанні досліджень в галузі ракетобудування і ядерної фізики. Але справи просувалися надто повільно.

Є підстави вважати, що на початку війни радянські фізики і хіміки були підготовлені до проєкту зі створення атомної зброї. У березні 1938 р. група співробітників ЛФТІ направили Молотову лист про необхідність експериментальних робіт з атомним ядром, однак даних про те, що їм вдалося заручитися урядовою підтримкою, немає. Певною мірою це було пов'язано з тим, що влада не була схильна допускати вчених до політики, обираючи як наукових експертів партійних ідеологів та висуванців «культурної революції» типу Т. Д. Лисенка. Не завжди відрізняючи науку від псевдонауки, влада велику увагу приділяла ідеологічним та політичним поглядам академіків. Щоб відбити у них бажання апелювати

до світової наукової спільноти, в 1936 р. розв'язані кампанії навколо академіка М. М. Лузіна і групи вчених з Пулковської обсерваторії за публікації статей у закордонних виданнях. Всіляко пропагувався образ СРСР як «обложеної фортеці», яка веде битву за виживання.

Міжнародна ізоляція радянських учених, засекречення всіх наукових досліджень, підозри науковців у шпигунстві сприяли виведенню робіт з-під контролю наукової громадськості та заважали конструктивній координації оборонних проєктів. «Великий терор» 37-го року накрив наукову спільноту, його жертвами стали тисячі першокласних вчених, конструкторів та їх партнерів у наркоматах, промисловості, армії та флоті. АН СРСР була паралізована сотнями арештів своїх співробітників, більшість із яких було розстріляно, вбито під час допитів, померло у в'язницях чи таборах.

Майже 70 осіб, які стали членами Академії, згодом роки провели за ґратами. Ще більш масштабні репресії були в науково-дослідних і дослідно-конструкторських установах, підпорядкованих у 1936–1938 рр. Наркомату оборонної промисловості. Справжній розгром учинений в установах, де створювали найперспективніші види озброєння та військової техніки (ЦАГІ та РНДІ). Під час масштабних репресій розстріляні головні творці «Катюші» І. Т. Клейменов та Г. Е. Лангемак, організатор Остехбюро В. І. Бекаурі, заарештовані провідні авіаконструктори та спеціалісти авіаційної промисловості.

Після того, як хвиля репресій змела не лише директорський корпус оборонної промисловості, а й керівництво НДІ, КБ та конструкторський корпус, з'ясувалося, що ситуація із розробленням нової зброї катастрофічно погіршилася. Арешти нових керівників, які зізналися, що вони, як і їхні попередники, були суцільно «шкідниками» та «шпигунами», тільки погіршили ситуацію. І тоді вирішено централізувати практику організації «шарашок» та створити новий науково-конструкторський ГУЛАГ, яким з 10 січня 1939 р. відало Особливе технічне бюро на чолі із генерал-майором В. А. Кравченком. З «ворогів народу» спішно формували наукові колективи, покликані в ув'язненні працювати на благо Батьківщини, розробляючи нові бойові

літаки (ЦКЛ-29 НКВС – у підмосковному Болшево), авіаційні двигуни (ОТБ-82 – у Пушино), кораблі (ОКБ-196 НКВС – у Ленінграді), реактивні установки (ОКБ-16 НКВС – в Казані), самохідні артилерійські установки та корабельна артилерія (ОТБ УНКВС Ленінградської області) та ін. Заарештованих конструкторів, технологів, вчених, включаючи академіків і членів-кореспондентів, дедалі частіше після вироку направляли на роботи в тюремні лабораторії, ЦКЛ, ОКБ, та НДІ. Через них пройшли більшість відомих конструкторів літаків, двигунів, стратостатів (Н. А. Астров, Р. Л. Бартіні, К. А. Калінін, В. М. Мясіщев, В. М. Петляков, Д. А. Томашевич, А. М. Туполєв, В. А. Чижевський), основоположники вітчизняного ракетобудування (С. П. Корольов, В. П. Глушко, Д. Д. Севрук); кораблебудівники, фахівці з енергетики та гідромеханіки корабля, винахідники та конструктори морської техніки, гідрографи, творці обчислювальних машин тощо (А. І. Берг, В. Л. Бродський, В. Л. Бжезінський, Л. Л. Кербер, А. К. Назаров, Л. С. Термен, А. С. Точинський та ін.). Багато хто там загинув, як, наприклад, творець промислового виробництва фосгену та іприту член-кореспондент АН СРСР Є. І. Шпітальський¹⁸.

Слідом за Е. І. Колчинським доводиться з жалем констатувати, що досі немає спеціальних досліджень, присвячених вкладу подібних «шарашок» у переозброєння країни. Якщо судити з уривчастих відомостей з біографій багатьох вчених (А. І. Берг, В. П. Глушко, С. П. Корольов, А. Л. Мінц, А. М. Туполєв), то вони стали академіками за заслуги у створенні військових літаків, надводних і підводних кораблів, ракет і т. д., у тому числі і створені ними в ЦКЛ, ОКБ та НДІ НКВС. Так, у «туполівській шарашці» ЦКЛ-29 були розроблені відомі літаки Пе-2 та Ту-2. У Біохімічному інституті РСЧА, де перебували в ув'язненні Н. А. Гайський та Б. Я. Ельберт, вперше у світі створили рідку вакцину проти туляремії.

Але нам видається надзвичайно важливими висловлені Є. І. Колчинським наступні думки: «Навіть вільнонаймані співробітники «шарашок», у яких починалася їх кар'єра, вважали, що ця система, будучи багатолюдною та безглуздою, не виправдала витрачених на неї

величезних коштів (не кажучи вже про зламані долі сотень людей та їх близьких). Адже «туполівську шарашку» пройшли 17 головних конструкторів, 2 академіки та 15 членів-кореспондентів АН СРСР та докторів наук. Але не один з них не став фахівцем завдяки роботі в ній. Часто їх садили через те, що вони були кваліфікованими фахівцями. «Шарашки» виявилися непридатними для виховання творчо мислячих вчених і конструкторів, здатних до справжніх інновацій. Невипадково 1953 р. їх почали закривати. Підсумком масових репресій та пов'язаної з ними дезінтеграції науково-технічного простору стало наростання хаосу та втрата імпульсу до саморегулювання та саморозвитку. Одним із показників цього було різке скорочення винаходів за період 1936–1940 років. Кількість поданих з «шарашок» заявок на реєстрацію винаходів скоротилося в 6 разів, а кількість виданих патентів та авторських свідоцтв – у 3,5 раза. В ув'язнених, які відчували на собі абсурд того, що відбувається, і усвідомили це, зникали всі стимули до інноваційної діяльності.

Створення під егідою НКВС мережі наукових і конструкторських установ, що охоплювали практично всі напрями розроблення та впровадження нових видів зброї в ході спільної праці вільнонайманих та засуджених вчених та конструкторів, було унікальним способом мобілізації науки. При цьому ніхто не відчував себе захищеним. Кожен міг раптово виявитися як на дні суспільства, так і раптово з волі влади повернутися на престижну позицію у науковій спільноті. В одну мить людина з академіка перетворювалася на в'язня, але були зворотні, випадкові метаморфози безвідносно до успішності творчої праці: перипетії долі А. І. Берга, Л. Д. Ландау, А. Л. Мінця, Б. Б. Полінова, В. А. Фока та багатьох інших – тому приклади. Не примара дострокового звільнення за виконане завдання, а надія, що в такому разі дадуть спокій рідним і близьким і що не будуть вибивати на допитах безглузді свідчення, що їх обвинувачують, змушували вчених і конструкторів тяжко працювати в шарашках»¹⁹.

І далі – красномовний, маловтішний висновок щодо підсумків передвоєнної мобілізації науки: «Незважаючи на бурхливу мілітаризацію

вітчизняної науки та участь усіх технічних та природничих інститутів АН СРСР у військових проєктах, до війни не вдалося повною мірою використати науковий потенціал у військових цілях. Багато програм, включаючи створення «Великого флоту», були зірвані. Понад 200 бойових кораблів, у тому числі всі заплановані лінкори, залишалися на стапелях до червня 1941 р., що не дало можливості флоту відігравати істотну роль у бойових діях. На стадії промислових зразків залишалися радіодалекомір для виявлення винищувачів «Стрілець», зенітний радіолокатор, який виявляв швидкісні бомбардувальники. Буквально лише за день до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР прийнято рішення про серійне виробництво пускових установок залпового вогню «Катюша» та снарядів до неї»²⁰.

Не було єдиного урядового органу, який планує, координує та контролює всі науково-оборонні дослідження в країні. Ці функції не виконувала ні АН СРСР, паралізована репресіями та внутрішніми суперечностями, ні Відділ науки Держплану, ні Відділ науки ЦК ВКП(б), створений у 1935 р. Хоча план формально був головним механізмом управління, він, як правило, розроблявся самими вченими, які мало дбають про узгодженість своїх інтересів з іншими. Інтеграція академічної науки з галузевою і вишівською здійснювалася насамперед через особисті контакти та сумісництво, коли вчений працював у установах різної відомчої підпорядкованості.

Не тільки в масштабах країни, а й у межах усієї АН СРСР, і навіть окремих інститутів, не було «об'єднаної тематики». Іноді той самий дослідник вів кілька розрізнених наукових тем. Сама наукова спільнота залишалася слабо інтегрованою і роздиралася міжвідомчими суперечностями. Система, що склалася, давала змогу підтримувати на світовому рівні дослідження лише в окремих областях, але виявлялася неефективною у розробленні та впровадженні нових технологій по всьому спектру науково-дослідних розробок. Навіть галузева наука, приписана до наркоматів, не була заінтересована у модернізації виробництва, оновленні технології та зниженні енергетичних та матеріальних витрат. Конкуренція всередині наукової спільноти аж ніяк

не зникла, але виявлялася насамперед у боротьбі за заступництво панівної еліти та фінансово-матеріальні ресурси, що призводило нерідко до розгрому цілих галузей науки та масових репресій, що, своєю чергою, вело до дезорганізації і гасило всіляку ініціативу. До думки самої АН СРСР у Кремлі не надто прислухалися. З 1936 р. її очолював ботанік В. Л. Комаров, далекий від оборонної тематики, який символізував швидше наочно ідею співпраці дореволюційної наукової інтелігенції з більшовиками, ніж реально був здатний відповісти на вимоги влади. АН СРСР була Генштабом мобілізаційної науки лише на словах. Реально стратегічні питання її розвитку вирішувалися у Політбюро або в НКВС, а там були не схильні дослухатися до рекомендацій вчених, що перебували в їх повній владі.

Усе це вело до посилення апокаліптичного сприйняття дійсності багатьма вченими. Для ілюстрації цього Е. І. Колчинський наводить записи В. І. Вернадського у щоденнику у першій половині 1941 р.: «Академія неспроможна вибратися. До певної міри маразм: все під опікою» (19 січня); «Полицейський комунізм зростає і фактично роз'їдає державну структуру» (21 січня); «Вражає убогість і відсутність живої думки і обдарованості виступаючих більшовиків. <...> Зібралися чиновники, які бояться сказати правду» (20 лютого); «Так чи інакше мільйони людей (НКВС) потрапили в становище рабів і йде розвал ... » (26 квітня); «Цікавою рисою нашого часу є деякі несподівані і незрозумілі риси організованого невігластва – патологічне явище, проте дуже глибоко впливає на життя» (11 травня); «ослаблення розумово-комуністичного центру, безглузді дії влади <...> грізне зростання невдоволення, що все зростає. «Любов» до Сталіна є фікція, якій ніхто не вірить» (17 травня). І нещадний висновок: «Більшість думає, що ми і наша армія не можемо боротися з німецькою» (19 травня). З таким настроєм академічна еліта, проголошена «штабом радянської науки», зустріла 22 червня 1941 р. Вчені не довіряли ні партійним колам, ні керівникам оборонних відомств. Їх пригнічували принижене становище, зневага до особистості, тотальний контроль і безперервні репресії на тлі бездарної і неефективної влади²¹.

«Все в ім'я перемоги» – так найменував Е. І. Колчинський наступний підрозділ книги. Тут підкреслюється, що вторгнення німецьких військ до СРСР у червні 1941 р. і окупація ними величезної території призвели до катастрофічних економічних труднощів і, поряд з цим, до суттєвих змін у роботі партійно-державного апарату. Ослаб диктат некомпетентних партійних чиновників, наркомів та ідеологів, підвищилася роль професіоналів у всіх сферах діяльності. Вчені ставали не лише експертами уряду, але і певною мірою його радниками і навіть партнерами, беручи участь у виробленні рішень щодо стратегічних наукових проєктів та економічних планів. Визнаючи науку необхідною для порятунку країни, влада була змушена надати АН СРСР нові обов'язки та нові права. І академіки, насамперед пов'язані з оборонною промисловістю, використали ситуацію для просування інтересів науки та підвищення її соціального статусу.

Вже 23 червня відбулося розширене засідання Президії АН СРСР, на якому виступили О. Ю. Шмідт, І. П. Бардін, А. А. Борисяк, П. Л. Капиця, О. М. Колмогоров, Г. М. Кржижановський, В. П. Нікітін, В. М. Образцов та ін. Всім академічним інститутам було доручено терміново переглянути тематику та методи роботи, залишаючи лише теми, здатні дати швидкий оборонний ефект. Підвищення обороноздатності мали забезпечити такі заходи: 1) розроблення нових видів зброї; 2) створення нових технологій та їх впровадження в оборонну промисловість; 3) допомога в перебудові промисловості на військовий лад; 4) мобілізація сировинних ресурсів і пошук заміни дефіцитних матеріалів; 5) ідеолого-пропагандистське забезпечення. 29 червня 1941 р. центральні газети опублікували звернення до «Вчених усіх країн», підписане 42 академіками. Вони запевняли уряд у своїй відданості та закликали світову наукову спільноту «згуртувати всі сили для захисту культури від гітлерівських варварів». Приймаючи заклик радянського уряду до нещадної вітчизняної війни, академіки вперше за багато років не говорили про необхідність громадян згуртуватися навколо партії та Сталіна. Виступаючи по радіо і в газетах, вони закликали співвітчизників дати відсіч віроломному ворогові і

пророкували беззаперечну перемогу. Як і 27 років тому, вчені обіцяли своїми знаннями служити передусім Батьківщині.

Виступ Сталіна по радіо 3 липня 1941 р. був із задоволенням сприйнятий академічним співтовариством, якому були зрозумілі озвучені ним гасла та ідеї Першої світової війни. Вчені усвідомили, що їх закликають не до війни за комуністичну ідеологію, не за уряд більшовиків, а за російський народ та його культуру. Їм імпонувало повернення в ужиток православної риторики, пропагандистської мови та стилю публіцистики імперської Росії, відмова від інтернаціоналізму. Союзники знову були ті ж ліберальні країни – Велика Британія, США і Франція, що бореться, а з «бліцкригом» у німців не виходило й цього разу. Із задоволенням сприймаючи зміну ідеологічних орієнтирів, В. І. Вернадський, будучи евакуйованим разом з іншими найстарішими академіками та членами їхніх сімей, зокрема, Л. С. Бергом, Н. Д. Зелінським, А. А. Ріхтером, І. І. Шмальгаузенем та іншими, у глибокий тил, до санаторію «Борове» в Казахстані, 30 липня 1941 р. більш оптимістично оцінює результат війни: «Якщо уряд не зробить грубої помилки – загибель гітлеризму найближчим часом неминуча і швидко – кілька місяців. Основні лінії вірні ... здорові основи, мені здається, безперечно переважають. Країна при мільйонах рабів (табори та висилки НКВС) витримає цю виразку, оскільки моральне оточення супротивника ще гірше». Цей запис відбивав настрій значної академічної еліти.

Війна змінювала атмосферу сталінської культури, зокрема систему науки і влади, і ставлення останньої до Академії наук. Смертельна загроза відкрила нові канали та поля для співпраці між вченими та бюрократією – захист вітчизни не від вигаданого, а від реального і безжального ворога. Вона призвела до появи нової риторики, однаково зрозумілої і вченим, і партійним чиновникам – риторики патріотизму. Її ключовими фразами стали «Батьківщина в небезпеці!», «Все в ім'я перемоги» та ін. При цьому, як влучно зазначає Е. І. Колчинський, не стільки влада мобілізувала науку, скільки наукове співтовариство стало самоорганізовуватися вже в перші дні війни. Вчені включалися до вирішення не лише наукових, а й

технологічно-виробничих, економічних, а іноді навіть і політичних проблем, коли йшлося про співробітництво з громадськістю союзних країн та щодо післявоєнного устрою Європи. Менш ніж за десять днів у всіх інститутах АН СРСР були переглянуті плани з урахуванням невідкладних завдань оборони країни. Багато співробітників АН СРСР та вишів у віці від 18 до 30 років вступили в ополчення і пішли на фронт, незважаючи на бронь²².

У силу трагічних обставин саме представникам ленінградської науки довелося першими приступити до самоорганізації заради перемоги не в тилу, а буквально на передній лінії фронту та винести муки 900-денної блокади міста. Комісія з реалізації оборонних пропозицій та винаходів, створена в липні 1941 р. при Ленінградському міськкому партії під керівництвом Н. М. Семенова, лише у перші місяці війни розглянула близько 800 проєктів.

Велике значення мало розширене засідання Президії АН СРСР (30 вересня – 2 жовтня), на якому було затверджено план робіт з 245 пріоритетних тем, спрямованих на створення нових видів озброєння та боєприпасів, розвиток військової промисловості та транспорту, розробку методів лікування поранених, пошук заміन рідкому паливу. Було поставлено завдання якнайшвидшого впровадження кожного дослідження. За словами С. І. Вавилова, фізики-теоретики від питань про внутрішньоядерні сили та квантову електродинаміку швидко переходили до питань балістики, військової акустики, радіо, а експериментатори, відкладаючи на час війни найгостріші питання космічної радіації та спектроскопії, зайнялися дефектоскопією, заводським спектральним аналізом, радіолокацією. В багатьох випадках фізики працювали безпосередньо на фронті, випробовуючи свої пропозиції у бойовій обстановці. Так, С. І. Вавилов зі співробітниками Державного оптичного інституту розробляли методи світломаскування оборонних об'єктів.

З початком війни основним завданням Бюро нової техніки ЦАГП та створеного в ньому у 1943 р. Інформаційно-технічного відділу стало вивчення літаків союзників та трофейної матеріальної частини та знайомство з їх натуральними зразками льотної техніки Великої Британії,

США та Німеччини представників ВПС та авіапромисловості. Інститут машинобудування АН СРСР переключився на створення нових сплавів для моторобудування, вдосконалення технології виробництва деталей літаків, модернізацію авіаційного озброєння. Співробітники Бюро нової техніки ЦАГІ, включаючи М. В. Келдиша, Л. І. Сєдова, В. В. Струмінського та інших, 1941 р. випустили два томи «Посібника для конструкторів» з докладними рекомендаціями щодо проєктування літаків, їх агрегатів та пристроїв. 1941 р. М. В. Келдиш опублікував праці «Коливання крила з пружно прикріпленим мотором» (разом з Я. М. Пархомовським) та «Вигинально-електронний флаттер». Ці книги дали змогу ефективніше, ніж в інших країнах, включаючи нацистську Німеччину, забезпечити флаттерну безпеку літаків, що стало важливим чинником переваги вітчизняної авіації. За ці роботи М. В. Келдиш разом з Є. П. Гроссманом був удостоєний Сталінської премії 1942 р. М. В. Келдиш також займався динамікою польоту перших ракет.

Багато видатних вчених, які склали славу радянській науці, вели фундаментальні дослідження, які мали негайне практичне військове застосування. О. М. Колмогоров розробив та математично обґрунтував методику ефективної організації ведення загороджувального вогню зенітною артилерією з найменшою витратою снарядів. М. А. Лаврентьєв розраховував конструкцію кумулятивних снарядів для протитанкових гармат. С. Л. Соколов займався проблемами збагачення урану за допомогою каскадів дифузійних машин для поділу ізотопів. І. С. Брук успішно працював над системами управління зенітним вогнем, винайшов синхронізатор авіаційної гармати, яка стріляла через пропелер літака, що обертається. С. А. Лебедев займався розробленням самонавідних торпед, створив систему стабілізації танкової зброї при прицілюванні. А. А. Ляпунов напередодні битви на Курській дузі розробив математичні методи обліку поправок Курської магнітної аномалії, що сприяли підвищенню точності влучення далекобійних гармат. І це далеко не всі приклади натхненної праці вчених.

З огляду на тему даної статті слід окремо зупинитися на питаннях організації та самоорганізації мобілізованої науки в роки Другої світової війни.

В СРСР для координації та оперативного розв'язання проблем створювалися нові форми організації науки на урядовому рівні. 10 липня 1941 р. Державний комітет оборони (ДКО), очолюваний І. В. Сталіним, утворив Науково-технічну раду (НТР) під головуванням члена РНК у справах вищої школи С. В. Кафтанова. До складу НТР увійшли академіки: металург І. П. Бардін, фізики А. Ф. Іоффе та П. Л. Капиця, фізико-хімік Н. М. Семенов, і навіть майбутні академіки – механік Н. Г. Бруєвич, хіміки М. М. Дубінін, І. Л. Кнунянц, В. В. Коршак, І. В. Петрянов-Соколов та Н. М. Жаворонков, математик В. А. Котельників. У липні 1941 р. ОТБ НКВС було перетворено на 4-й спецвідділ, якому підпорядковувалися всі НДІ та КБ, які працювали в НКВС за завданнями НКО. Незабаром НТР сформував спеціальні секції з фізики на чолі з П. Л. Капицею, а також з хімії, біології та геології. Згодом ДКО створив ради з радіолокації, протитанкових засобів, з геологічного та географічного обслуговування Червоної армії та ін., при яких було сформовано групи спеціальних дослідницьких інститутів та лабораторій. С. В. Кафтанова призначили представником ДКО з науки. Він був зобов'язаний оперативно доповідати І. В. Сталіну про потреби наукових інститутів та передавати накази Верховного головнокомандувача науковому співтовариству. Це сприяло науковому забезпеченню потреб фронту та тилу, підвищувало ефективність досліджень і прискорювало їх впровадження у виробництво.

У 1943 р. керівником наукових при ДКО було призначено С. І. Вавилова, який став тоді однією із ключових наукових постатей у розробленні та випуску оборонної продукції. Це, безперечно, означало реальне визнання АН СРСР як центру мобілізаційної науки. В умовах війни С. І. Вавилов фактично наділявся функціями наркома науки.

Проведена організаційна перебудова різко прискорила прийняття рішень з наукових питань та їх реалізацію. Практично всі наркомати та центральні державні органи створили спеціальні наукові ради, які

займалися дослідженнями у своїх галузях. Цими новими органами, як правило, керували відомі вчені, наприклад академік О. В. Вінтер очолював Комісію ДКО з розроблення та здійснення планів електробудівництва. Багато видатних учених зайняли високі посади в держапараті, стали заступниками наркомів: з чорної металургії (І. П. Бардін), електричної промисловості (А. І. Берг), електростанціям (Б. Є. Веденєєв), охорони здоров'я (С. А. Колесников). У рамках різних військових відомств під керівництвом академіків та членів-кореспондентів були також створені спеціальні наукові комісії та ради. Науковцям надавали генеральські звання: наприклад, віцепрезидент Л. О. Орбелі мав найвище військове звання в медичній службі – генерал-полковник медичної служби, а секретар Президії АН СРСР Н. Г. Бруєвич був генерал-лейтенантом інженерно-технічної служби.

Одним з найважливіших та найскладніших процесів організації мобілізаційної науки стали заходи щодо збереження та посилення наукового потенціалу. У перші дні ДКО перейнявся «збереженням основного головного розумового колективу вчених та безперервності його наукової роботи...». Тоді в АН СРСР налічувалося 108 наукових установ, у тому числі 76 інститутів та понад 10 тис. співробітників.

Спочатку передбачалося всю АН СРСР перевести до Томська. Але одне місто не могло забезпечити стерпні умови проживання та роботи такій кількості співробітників. До того ж зв'язок із ДКО у Москві та наркоматами в Куйбишеві теж був би утруднений. Багато академіків побоювалися, що «при теперішньому стані Академії та реального уряду це може закінчитися її розгромом, що дуже позначиться на всій науковій роботі». Не вселяло оптимізму й керівництво Президії АН СРСР: президент В. Л. Комаров, віцепрезиденти О. Ю. Шмідт та Є. А. Диваків. Усі троє обиралися в академіки в радянський період, звикли беззаперечно слухатися начальство, до того ж одночасно захворіли.

Зрештою 16 липня 1941 р. Комісія Раднаркому з евакуації, очолювана М. М. Шверником, визначила схід країни як головний напрямок евакуації установ АН СРСР. Вони мали розміститися в містах Поволжя, Сибіру та Уралу, де створювалася основна база військової

промисловості. Уповноваженим за евакуацію наукових установ призначили С. В. Кафтанова, в АН СРСР за евакуацію відповідав віцепрезидент О. Ю. Шмідт, тоді як В. Л. Комарова відправили до Свердловська. Завдання було дуже складним. Потрібно було за короткий строк перемістити на величезні відстані вчених, членів їхніх сімей з усім необхідним для продовження досліджень і забезпечити їх безперервну роботу без навченого допоміжного персоналу. При цьому важливо було зберегти в цілісності інститути, оскільки деякі наркомати явно бажали забрати експериментальні лабораторії під власну тематику. Академіки з важким серцем кидали інститути.

Евакуація розпочалася з АН УРСР. Вже на початку липня до Уфи прибула її президія та інститути. 22 липня 1941 р. з Москви виїхали перші 11 інститутів та лабораторій. До Казані переїхали віцепрезиденти АН СРСР О. О. Чудаков та О. Ю. Шмідт. Наприкінці липня там запрацювала Президія АН СРСР, що координувала основні роботи з військової тематики. До цього міста було вивезено частину співробітників ленінградських ФТІ, ІХФ і ГРІ та їх наукове обладнання. Зрештою у столиці Татарської АРСР виявилось 30 інститутів. У початковий період перебазували головним чином наукові установи із західних районів і лише частково – із центральних. Евакуація йшла не ритмічно, припинившись до середини серпня, коли з Ленінграда встигло виїхати тільки 1 200 осіб, а понад 2 000 залишилося в обложеному місті. У жовтні-листопаді почалася масова евакуація академічних установ із Москви, а від лютого до червня 1942 р. відновилась вивезення наукових установ і вишів з Ленінграда через Ладозьке озеро.

Як наслідок війна суттєво змінила мережу академічних установ, яка, попри втрати в Білорусії, Україні та Прибалтиці, не тільки не скоротилася, але й помітно розширилася. Вони розміщувалися тепер у 45 географічних пунктах країни. Наприкінці війни відновилося і чисельність студентів вищих навчальних закладів (в основному шляхом прийому жінок), що впала в перший рік війни майже вдвічі – з 800 тис. людей до 400.

Багато наукових установ, зокрема інститути Академії наук, були відправлені в евакуацію – на Урал, в Сибір, Казахстан та інші регіони СРСР.

Життєво важливі питання оборони, поставлені перед вченими, дали сильний імпульс розвитку науки. Академік Л. Д. Шевяков у виступі на мітингу вчених у Свердловську в жовтні 1941 р. сказав: «Повірте, що теоретична наука тільки виграє від рішення оборонних завдань!.. Немає нині обов'язку важливішого для уральських патріотів-учених, як цілком віддати себе реалізації всіх цих величезних можливостей».

Тим часом кадровий потенціал інститутів послаблювався, бо багато вчених вступали до лав діючої армії не лише за призовом, а й добровольцями. Але з Москви та інших міст західноєвропейської частини СРСР в евакуацію одна за одною прибували наукові установи.

Важливу роль у розвитку науково-оборонних досліджень відіграли Загальні збори АН СРСР, які відбулися 3–8 травня 1942 р. у Свердловську.

В їх роботі взяли участь 69 академіків і 40 членів-кореспондентів, які прибули в умовах воєнного часу з інших місцевостей. Було ухвалено рішення про організацію консультацій фахівців Червоної армії та Військово-морського флоту в питаннях авіабудування, астронавігації та інших. Для оперативного керівництва розосередженими на просторах Уралу, Поволжя та Середньої Азії інститутами та проектами, що ними розроблялися, були обрані шість віцепрезидентів АН замість двох у довоєнний час. Робота велася в області аналітичної теорії чисел, теорії оболонки, пластичних деформацій, турбулентного руху рідини, фізики видимості та прозорості атмосфери, впливу морських хвиль на гідротехнічні споруди, дослідження в області біології (прискорення загоєння ран та опіків, обморожень та пошкоджень від хімічних впливів), розроблялися проблеми захисту промислових об'єктів від блискавок, визначення октанових чисел бензинів тощо. Велика увага була приділена розв'язанню продовольчої проблеми. Не забули й гуманітарні науки.

Для використання у практиці важливою була також оперативна публікація результатів досліджень, тому кадровому складу редакційно-

видавничої ради АН СРСР було приділено найпильнішу увагу: до нього увійшли 17 академіків та 4 члени-кореспонденти під головуванням В. Л. Комарова.

Під керівництвом академіка О. Ф. Іоффе розпочала роботу технічна військово-морська комісія, яка займалася проблемами безпеки кораблеводіння та посилення бойової могутності, а під проводом академіка Л. А. Орбелі – військово-санітарна комісія.

Інтенсивна діяльність зі створення комісій супроводжувалася істотними змінами в керівництві АН СРСР. У травні 1942 р. замість тих, хто пішов у відставку – О. Ю. Шмідта та Є. А. Чудакова – віцепрезидентами АН СРСР стали металург І. П. Бардін, фізик А. Ф. Іоффе, фізіолог Л. А. Орбелі та історик В. П. Волгін. Останнього на посту неодмінного секретаря АН СРСР змінив машинознавець Н. Г. Бруєвич, який одночасно був академіком-секретарем Технічного відділення і завідував кафедрою у Військово-повітряній академії імені М. Є. Жуковського. Практично Н. Г. Бруєвич керував роботою президії, яка розташовувалась у Казані, тоді як В. Л. Комаров перебував у Свердловську. Ці кадрові перестановки відобразили глибинні зміни не лише в АН СРСР, а й у всій організації науки в СРСР. Перші місця в ній відтепер займали видатні вчені з навичками організації та реалізації найважливіших оборонних програм, що довели здатність координувати діяльність десятків наукових інститутів, концентруючи зусилля на стратегічних напрямках оборонних досліджень.

Атомний проєкт, що виник в останній рік Другої світової війни, став важливим точкою біфуркації, яка визначила об'єднання у загальній структурі з величезними повноваженнями державних діячів, керівників оборонної промисловості та наукової еліти. Тісно пов'язане від передвоєнного часу з оборонною промисловістю та наркоматами оборони радянське наукове співтовариство, спираючись на досвід Першої світової війни, незважаючи на передвоєнні репресії та хаос перших місяців війни, у короткий строк довело свою необхідність владі та здатність створювати «Велику науку», що визначила результат війни. Об'єднання фахівців різних установ та відомств у комісії та комітети,

очолювані академіками, уможливило оперативно та глобально розв'язувати питання військового виробництва та науково-технічної допомоги фронту.

Далі Е. І. Колчинський зазначає, що держава, вимушено скоротивши фінансування науки в 1942 р. вдвічі, досягла того, що вже до кінця війни витрати на неї перевищили довоєнний рівень на 20%. При цьому на 10% збільшилася кількість наукових організацій. Ці заходи дали змогу не тільки зберегти науку, а ще під час війни розгорнути й в короткі строки вирішити життєво важливе для країни завдання створення ядерної, а згодом ракетної зброї²³.

Характеризуючи основні напрямки мобілізаційної науки, слід підкреслити, що усі відділення АН СРСР брали участь у цій роботі. Серед найвагоміших варто відзначити досягнення представників Академії наук Української РСР. Впровадження в промисловість у 1942 р. розробленої українським академіком Є. О. Патонем автоматичного зварювання бронекорпусів під флюсом у кілька разів збільшило продуктивність праці зварників у танковій промисловості й суттєво підвищило якість зварних швів (німецька промисловість такої якості зварювання в ході війни досягти не змогла), і поставило на потік виробництво танків Т-34 конструкції М. І. Кошкіна, а також важких танків КВ та ІВ, самохідних артилерійських установок. У Фізико-технічному інституті АН УРСР було створено радіолокатор, який застосовувався в ППО Москви; в Інституті чорної металургії розроблено способи вдосконалення конструкції мартенівських печей, плавку високоякісного чавуну нових марок, нову технологію виготовлення труб для артилерійських стволів (П. Т. Ємельяненко), вдосконалено процес виготовлення броньової сталі (І. М. Францевич). Також в інших інститутах АН УРСР розроблено нові види боєприпасів, створено акустичні прилади для ППО. Під керівництвом М. О. Лаврентьєва виконана низка математичних досліджень прикладного характеру. Гідротрансформатори і гідروмуфти конструкції Г. Ф. Проскури поліпшували маневреність і бойові якості танків тощо²⁴.

Вражаюче, але велика увага і в ці важкі часи приділялася популяризації науки. У 1941 р. в Казані створено Бюро науково-технічної пропаганди під керівництвом академіків О. М. Деборіна та А. Є. Арбузова. В масштабі країни цю роботу вела Рада науково-технічної пропаганди АН СРСР, очолювана академіком А. Є. Ферсманом. Основними формами роботи були лекції та доповіді в частинах Червоної армії та на флоті, на заводах, у цивільних організаціях, у тому числі в навчальних інститутах і школах, виступи вчених на радіо, видання серій науково-популярних робіт.

Діяльність установ гуманітарного профілю була спрямована на патріотичне виховання населення. Суспільствознавці писали статті і брошури, виступали з лекціями та доповідями в тилу та на фронті, розповідаючи слухачам про героїчне минуле Батьківщини. Вже в серпні 1941 р. масовим накладом вийшли брошури професора ЛДУ В. В. Мавродіна «Льодове побоїще»²⁵ і Б. М. Кочакова, Ш. М. Левіна та А. В. Предтеченського «Велике народне ополчення»²⁶, які звали захисників Вітчизни на смертний бій з ворогом і вселяли впевненість у перемозі.

У вересні 1942 р. у Свердловську було створено Раду науково-технічної пропаганди при Президії АН СРСР, до якої увійшли академіки В. М. Образцов, П. І. Степанов, Л. Д. Шев'яков, С. Г. Струмилін та ін. Комісія працювала активно, знайомлячи широкі верстви населення з досягненнями науки у військовій галузі. Важливим напрямом мобілізації історичної науки була діяльність Архіву АН СРСР зі збереження наукової та культурної спадщини. У роки блокади, прийнявши на постійне зберігання сотні матеріалів померлих або евакуйованих вчених, архівісти врятували величезну кількість унікальних документів. За списками, затвердженими Головним архівним управлінням НКВС, йшло також знищення «малоцінних» документів, які не мали потрапити до рук ворога. Зазвичай це були матеріали секретної частини інститутів та партійних організацій.

Варто відзначити, що на академічну спільноту поклали також місію зміцнення союзницьких зв'язків з США та Великою Британією. Вона

мала створювати в інтелектуальній еліті Заходу позитивний образ СРСР, «оплоту демократії та соціальної справедливості, заклятого ворога фашизму». На відміну від «патріотичної» лексики 1930-х рр., яка була призначена для відокремлення радянського суспільства від «шкідливих» іноземних впливів, патріотизм часів війни став основою нового інтернаціоналізму. Антифашистська коаліція «Великої трійки» – СРСР, Великобританії та США – значно зменшила «ізолюючий бар'єр» між радянськими вченими та їхніми колегами за кордоном. Восени 1941 р., незважаючи на холод у Ленінграді (доводилося працювати в рукавичках), в Архіві АН СРСР А. І. Андрєєв та І. І. Любименко розробляли теми про наукові зв'язки ІАН з ученими Англії та США у XVIII ст. та про історичні дослідження в сучасній Великій Британії. В 1943 р. АН СРСР урочисто відзначила 300-річчя від дня народження І. Ньютона, а Лондонське королівське товариство 1942 р. вперше від 1915 р. обрала своїми іноземними членами російських вчених: математика І. М. Виноградова та М. І. Вавилова, котрий тоді чекав смертної кари, яку влада, дізнавшись про обрання, замінила 20 роками тюремного ув'язнення. І хоча навряд чи Сталіну сподобалося втручання англійських вчених у долю М. І. Вавилова, як знак у відповідь доброї волі до складу АН СРСР, знову ж таки після 10-річної перерви, були обрані члени Лондонського королівського товариства – біохімік Г. Дейл і генетик-марксист Дж. Б. С. Холдейн.

Закономірно виникає питання: чи був під час війни симбіоз науки і влади? З одного боку, війна різко підвищила соціальний статус членів АН СРСР, а її президія стала самостійніше розв'язувати кадрові, організаційні, інституційні та творчі питання. Партиїно-державний апарат, частиною якого фактично стало керівництво АН СРСР, зазвичай затверджував пропозиції вчених, не шкодуючи коштів на розвиток фундаментальних досліджень навіть в умовах воєнного часу. Попри величезні втрати у роки війни, чисельний склад АН СРСР збільшився на 7%. Було створено 24 нові наукові установи, загальна кількість яких в 1945 р. досягла 132. Частина філій АН СРСР була перетворена в академії наук Узбекистану, Вірменії, Азербайджану. Були створені також нові

філії (Західно-Сибірська, Киргизька, Казанська) і бази (у Дагестані, Комі, Архангельську, на Далекому Сході). Розширилася кількість академій, контрольованих членами АН СРСР. У 1943 р. член-кореспондент АН СРСР В. П. Потьомкін став президентом Академії педагогічних наук РРФСР, а в 1944 р. академік-хірург Н. М. Бурденко очолив Академію медичних наук (АМН). АМН складалася з 25 інститутів, основна частина яких була прямо пов'язана з розробленням біологічної зброї та дослідженням антибіотиків.

Актом визнання внеску вчених у перемогу над ворогом стали вибори в АН СРСР у 1943 та 1946 рр. Це були найбільші поповнення Академії наук за всю її попередню історію. За два роки АН СРСР збільшилася на 79 академіків та 160 членів-кореспондентів. Більшість із них були представниками дореволюційної наукової спільноти, що зовні прийняли радянську ідеологію, риторику і ритуали поведінки, однак не прийняли її культуру та світогляд. Але в дні перемоги влада не фіксувала уваги на розбіжностях. Враховуючи значну роль фізиків у війні, Сталін запропонував обрати президентом АН СРСР С. І. Вавилова. Таке створення інституційних передумов для злиття інтересів академічної спільноти, ВПК та урядової еліти забезпечило «золоте століття» вітчизняної науки.

Тяжкими були й втрати. Сотні вчених загинули на фронті. Тільки у Ленінграді під час блокади померли 470 співробітників установ АН СРСР. Висока була смертність вчених і в евакуації через напружену працю, недоїдання, хвороби, відсутність нормальних умов життєдіяльності та творчості. Зафіксовані й випадки самогубства великих учених під час війни, наприклад альголога А. А. Єленкіна в Казані. Академічні установи на звільнених від окупації територіях поверталися до руїн. Багато академічних будівель у Ленінграді постраждали від бомб і артилерійських снарядів.

На кінець Другої світової війни вибухи атомних бомб у Хіросімі та Нагасакі надали науковим дослідженням безпрецедентного геополітичного значення. Атомна бомба, що стала символом і успіхів американської науки, і домінування США у світі, змусила радянських

лідерів посилити увагу до розвитку фундаментальної науки і спрямувати великі кошти на створення атомної промисловості.

З метою зміцнення обороноздатності СРСР 13 травня 1946 р. прийнято постанову РМ СРСР про створення ще однієї інноваційної галузі промисловості – ракетобудування. Її розвиток спочатку йшов на базі використання німецьких технологій і радянських напрацювань в області далекобійних зенітних керованих ракет. Масштаби подібних проєктів, що стрімко збільшувалися, і зростання наукових штатів для їх забезпечення, виникнення «закритих міст» (Арзамас-16, Челябінськ-40) створювали базис для становлення нових типів взаємодії в дихотомії науки і влади, науки і політики, науки й ідеології, науки і військової промисловості.

Однак далеко не всі можливості, що відкрилися, вдалося реалізувати через відновлений невдовзі після війни диктат партійно-державної бюрократії.

Війна значно змінила інституційну будову АН СРСР, її культурне та політичне місце у суспільстві, зміцнила зв'язки, у тому числі особисті, між науковою спільнотою, військово-промисловим комплексом, державно-партійним апаратом та силовими міністерствами. АН СРСР брала участь у переозброєнні країни не лише проєктами, створеними в її інститутах. Її члени очолювали установи інших відомств, різні міжвідомчі науково-технічні ради, комісії та комітети, що дало змогу академічному співтовариству відігравати ключову роль в інтеграції всієї військово-оборонної науки СРСР.

До виконання атомного проєкту фактично була залучена вся природнича еліта АН СРСР (фізики, хіміки, математики, біологи), тому його традиційно вважають найяскравішим прикладом можливостей мобілізаційної науки.

Водночас війна безпрецедентно розширила масштаби підневільної наукової праці, завершила формування єдиної мережі ОБ, ЦКЛ і НДІ в НКВС як найважливіший компонент ВПК. Десятки тисяч вчених, конструкторів та інженерів, безневинно засуджених чи покликаних до трудової армії, працювали як ув'язнені.

Найпередовіша наука і технологія, створювані в ім'я Перемоги і порятунку країни, будувалася фактично на підневільній праці мільйонів. В умовах тотальної секретності та насильницького залучення вчених до виконання різних оборонних проєктів різниця між вільними та ув'язненими виконавцями зникала. Після війни до роботи у закритих інститутах були залучені німецькі військовополонені, а також вивезені з Німеччини вчені і конструктори.

Вся політична та військова влада була сконцентрована у лідера партії, який одночасно очолював Політбюро ЦК ВКП(б), Раднарком та ДКО. Система була ускладнена горизонтальними і вертикальними зв'язками, між партійними, урядовими та відомчими структурами, які часто дублювали одна одну, навіть конкурували між собою. Це надавало системі певну гнучкість і можливість перебудовуватися за потреби. Але система залишалася жорсткою і не здатною до саморегуляції, оскільки всі рішення приймав особисто Й. В. Сталін – Генеральний секретар ЦК ВКП(б), Голова ДКО, Верховний головнокомандувач, Голова Ради міністрів СРСР.

У постперебудовній літературі стали чимало писати про симбіоз науки і влади, що склався під час війни і проіснував до розпаду СРСР і пов'язаного із цим краху ВПК. Оцінюючи цю позицію, Е. І. Колчинський ґрунтується на матеріалах змістовної книжки Н. Л. Кременцова, що вийшла 1996 р. у США²⁷. У ній було переконливо спростовано один із міфів про радянських учених як борців за свободу наукової творчості, що протидіють диктату партійного апарату. Певна річ, наукова спільнота не була лише пасивною стороною у формуванні сталінської моделі науки, проте використання терміна «симбіоз» не точно відбиває суть явища. Біологічне поняття «симбіоз» позначає утворення єдиного організму, де всі компоненти рівні і виконують різні функції.

Навряд чи можна назвати таким симбіозом мобілізацію науки у Великій Вітчизняній війні. Вчені, як і раніше, залежали від свавілля партійно-державного апарату та його непередбачуваного лідера, схильного до підтримки різного роду псевдонауковців типу О. Б. Лепешинської, Т. Д. Лисенка та ін. Мрії вчених про те, що вдячна за

допомогу у війні і під впливом союзників влада піде на нагальні реформи, зокрема і на демократизацію науки та розширення прав вчених, швидко зникли. Академіки не могли захистити себе та своїх колег на «судах честі», під час ідеологічних кампаній кінця 1940-х – початку 1950-х рр., адміністративних переслідувань після серпневої сесії ВАСГНІЛ, під час дискусій про мовознавство, економічні проблеми побудови соціалізму в СРСР, що зініціювалися особисто Сталіним. Слід згадати і про продовження прямих репресій: «справа геологів» (1949), «справа лікарів» (1953) та ін. Величезні збитки вітчизняній науці, в тому числі пов'язаній з ВПК, принесла горезвісна боротьба з «космополітизмом». Мобілізація наукового потенціалу в період війни змусила владу надати вченим соціально престижний статус. Але така пильна увага обернулася новими бідами. Практично відразу почала відтворюватися довоєнна модель науки, де централізований ієрархічний партійно-державний апарат жорстко контролював структуру, кадри, комунікації та напрямки досліджень наукової спільноти. Хоча АН СРСР стала невіддільною частиною державної машини, її цілі та цінності, що суперечили тоталітарному режиму, не зникли, що стало зачинами ідеологічних кампаній у післявоєнний період, а зрештою призвело до зародження критичних настроїв, з якими влада мала рахуватися, якщо серед них були провідні спеціалісти з оборонних програм.

Отже, узагальнює Е. І. Колчинський, точніше говорити не про симбіоз науки і влади, а про мутуалізм як форму взаємокорисного співжиття, коли присутність партнера стає обов'язковою формою існування кожного з них. Як показала нещодавня історія, війна сформувала ВПК, без якого влада та мілітаризована наука існувати не могли²⁸. Ці висновки видаються нам цілком слушними.

І зрештою про основні моделі мобілізації науки у Другій світовій війні.

Застосування методу порівняльного аналізу дає можливість з'ясувати, у чому причина ефективності радянської моделі мобілізації науки і чи мала вона якісь переваги чи недоліки порівняно з формами залучення вчених до оборонних проєктів в інших країнах під час Другої

світової війни. Попередні відповіді на ці питання дали великі міжнародні проекти, виконані за участю істориків науки США, Японії, Німеччини та Росії у першій половині 2000-х рр.²⁹ Результати цих досліджень показали, як по-різному йшов єдиний глобальний процес мобілізації науки у цих країнах.

З'ясувалося, що першою на шлях тотальної милітаризації науки стала Японія. На початку 1930-х років, військово-прикладні дослідження зайняли центральне місце в планах її університетів і наукових установ, націлених на розвиток оборонної промисловості, створення нової зброї та військової техніки. Прямо впливаючи на розподіл бюджетних коштів, військові не потребували трансформації наукових установ і не прагнули налагоджувати контакти з ученими, яким вони не довіряли, а ті, своєю чергою, не були зацікавлені у військових проєктах. Як показали подальші події, прорахунок військових особливо позначився у недооцінці проблеми молодих дослідників: мобілізація науки йшла без урахування необхідності готувати перспективну зміну. Хибною виявилася й інституційна політика. До початку 1940-х рр. не було серйозних заходів зі створення нових наукових установ та загальнонаціональних координаційних органів науково-технічних проєктів. Військові вважали, що можна уникнути додаткового фінансування, обмежитися централізацією, консолідацією і раціоналізацією вже наявних структур. Тільки 1942 р. створено Технічну раду для координації цивільних і військових наукових інститутів, але їй не вистачило владних повноважень, щоб керувати науковою інфраструктурою країни з метою мобілізації науки та координації робіт різних органів, що відповідали за наукову політику. В підсумку наукова політика Імператорського двору, Кабінету міністрів, Міністерства освіти, армії та флоту були погано узгоджені.

Великі прорахунки виявилися і при створенні нових технологій та озброєння. Переконавшись у тому, що німецький союзник скупий у їхній передачі, Японія змушена була розраховувати на себе, вимагаючи від учених створити «чудо-зброю», здатну без значних витрат забезпечити перемогу. Як таке були обрані камікадзе та «наукова» (біологічна) зброя

мікробіолога Сіро Ісія, які, однак, не врятували Японію від нищівної поразки.

Німеччина з приходом Гітлера до влади почала інтенсивно готуватися до війни, вимагаючи від науки швидкої віддачі, а від вчених – політико-ідеологічного одностайності, чітко визначаючи «фронти» боротьби в науці. Сотні вчених були звільнені за расовими та політичними мотивами. Чимало їх, включаючи нобелівських лауреатів Ф. Хабера та А. Ейнштейна, емігрували, оскільки нацисти хотіли «єврейську» теорію відносності замінити «арійською фізикою» інших нобелівських лауреатів Ф. фон Ленарда та Й. Штарка. Однак для створення нової зброї, включаючи атомну бомбу, ракети, реактивні літаки, потрібна була нормальна, а не «арійська» наука. Від багатьох своїх прихильників – фізиків і біологів, – які вважали, що за їх ідеологічну відданість їм дозволять визначати наукову політику, нацисти швидко позбулися. Їхні місця зайняли ті, хто готовий був брати участь у оборонних проєктах, зберігаючи лояльність фюреру під керівництвом переконаних нацистів. Замінюючи керівників академій, наукових товариств, фондів, інститутів та університетів партійними функціонерами (К. Беккер, Л. Конті, Р. Менцель, В. Сіверс, А. Феглер, Е. Шуман), нацисти прагнули використати потенціал як колишніх наукових структур, так і новостворених, типу фонду СС «Спадщина предків».

Інноваційний потенціал німецької науки не був залучений повною мірою. Нові керівники науки здебільшого були далекі від переднього фронту досліджень і виявилися нездатними оцінити перспективність конкуруючих проєктів, наприклад балістичної ракети Фау-2 або атомної бомби, а на повноцінне фінансування обох проєктів влада не пішла, сподіваючись, як і японці, також на «чудо-зброю», іменовану зняряддям відплати (вихрові та звукові гармати, підземні та підземно-підводні човни, надважкі танки та самохідні артилерійські установки тощо). Як наслідок і у них п'ять років пішло на доопрацювання бойового реактивного літака. На прикладі Фау-2 добре відомо, як англо-американські бомбардування не дозволяли нарощувати промисловий

потенціал з випуску нової зброї. Багато наукових і конструкторських напрацювань були підпорядковані СС і йшли в концтаборах з використанням інженерів з окупованих країн, які не могли бути заінтересованими у зміцненні військової могутності Німеччини і бажали її поразки.

Нацистам не вдалося налагодити централізоване управління наукою та її взаємодію з армією та промисловістю. В умовах конкуренції кількох відносно незалежних «картелів» влади (армії, великого бізнесу, партії, Управління з «чотирирічного плану» Г. Герінга, СС Г. Гімmlера, міністерства освіти та науки Б. Руста, міністерства озброєнь і військового виробництва А. Шпеєра та ін.) виявилось неможливим організувати в масштабах усієї країни координацію оборонних досліджень та конструкторських розробок. Неодноразово змінювалися відомства, котрі курували той чи той проєкт. Фактичною віссю структури влади була рейхсканцелярія А. Гітлера, який приймав найважливіші рішення під впливом найближчих соратників, що сприяли різним угрупованням в науці. Успіхи в реалізації окремих проєктів не рятували ситуацію загалом. Як і Японія, Німеччина не берегла наукові кадри, відправляючи на фронт навіть професорів³⁰.

З головних учасників Другої світової війни США пізніше за всіх приступили до мобілізації, яка стала потужним каталізатором становлення у країні системи державних органів керівництва наукою. Ще до вступу у війну уряд Ф. Д. Рузвельта здійснив низку заходів щодо мобілізації науки. Створеному у 1940 р. Національному комітету оборонних досліджень на чолі з президентом Інституту Карнегі В. Бушем було надано право використовувати для оборонних досліджень не лише урядові лабораторії, але – за контрактами – й приватні установи. В червні 1941 р. для координації робіт військово-оборонного характеру створено Управління науковими дослідженнями та напрацюваннями (ОСРД). Йому було доручено ліквідувати розрив між дослідженнями, розробками та виробництвом сучасної зброї у військових відомствах. До складу Виконавчого комітету Управління увійшли видатні вчені, які виступали ініціаторами нових розробок та розв'язували питання щодо розподілу

коштів для реалізації відібраних проєктів серед організацій. Серед них особливе місце зайняв «Манхеттенський проєкт», пов'язаний зі створенням атомної зброї, успіхи якого яскраво показали можливості науки при багатому державному фінансуванні. Вчені з ентузіазмом перемикалися на військові дослідження, у тому числі і щодо створення зброї масового знищення.

Традиційно вважалося, що демократія забезпечила США ефективне управління мобілізацією науки та техніки. Невдачі Німеччини і Японії у формуванні аналогічних структур були наслідком їх авторитарних режимів. Однак мобілізація науки в СРСР спростовує думку про те, що свобода абсолютно необхідна для розвитку науки. З недавнього минулого радянської науки світ дізнався, що навіть, коли вчені позбавлені волі, вони можуть давати блискучі результати, тоді як наука швидко деградує, втрачаючи державну підтримку. Радянська модель мобілізації науки характеризувалася складними тенденціями централізації та децентралізації на різних рівнях взаємодії представників партійно-державного апарату, керівників оборонних підприємств, інженерів та конструкторів, а також наукової спільноти з метою просування наукових здобутків та інноваційних технологій.

Ця модель формувалася з урахуванням досвіду мобілізації науки у Першій світовій війні. США мобілізували науку через централізацію на урядовому рівні. У Німеччині, що спиралася на традиційні форми кооперації армії, промисловості та науки, управління дослідженнями було децентралізовано, хоча були значні досягнення на рівні окремих спільних проєктів між інститутами та просуванням їх у промисловість. В СРСР наука була жорстко централізована ще до війни, але для ефективної її мобілізації знадобилося дати більше прав науковому співтовариству, створивши НТС при ДКО, на кшталт ОСРД в США, і комітети на рівні інститутів на зразок Німеччини. У Японії наука не була ні централізована, ні ефективно мобілізована. Японська Технічна рада була не така владна, як ОСРД в США або НТС в СРСР, а міжінститутські комітети були нечисленні й неефективні на відміну від Німеччини³¹.

Ярмиш О. Н. Мобілізація науки у роки світових воєн (історико-правовий аспект)

Основна увага дослідження зосереджена на розвитку академічної науки Російської імперії та СРСР у роки світових воєн та міжвоєнну добу. Аналізується діяльність структур, що сприяли активному залученню науковців до виконання найважливіших питань державного розвитку і оборони. Окрема увага приділена функціонуванню тюремних наукових закладів у системі НКВС.

Ключові слова: історія України, історія науки, СРСР, війна, Друга світова війна.

Yarmysh O. N. Mobilization of science during the world wars (historical-legal aspect)

The main focus of the study is on the development of academic science in the Russian Empire and the USSR during the World Wars and the interwar period. The activities of structures that contributed to the active involvement of scientists in the implementation of the most important issues of state development and defense are analyzed. Special attention is paid to the functioning of prison scientific institutions in the NKVD system.

Keywords: history of Ukraine, history of science, USSR, war, World War II.

---

¹ Добров Г. М. Наука о науке. Введение в общее науковедение. Москва: Наука, 1966. 271 с.

² Кавуненко Л. Ф., Гончарова Т. В. Г. М. Добров и вопросы преемственности в науковедении. *Наука та наукознавство*. 2009. № 1. С. 9–23.

³ Макаренко В. П. Наука и власть: контекст социальной истории науки. *Логос*. 2005. № 6 (51). С. 98–116.

⁴ Огурцов А. П. Социальная история науки: две стратегии исследований. *Философия, наука, цивилизация*. Москва, 1999. С. 82.

⁵ Источниковедение новейшей России: теория, методология и практика. Под ред. А. К. Соколова. Москва, 2004. С. 675.

⁶ Наука и кризисы: историко-сравнительные очерки. / Ред.-сост. Э. И. Колчинский. СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. 1039 с.

⁷ Там же. С. 6.

⁸ Макаренко В. П. Указ. соч.

⁹ Онопрієнко В., Савчук В. Едуард Колчинський: пам'яті друга і мотиватора. *Дослідження з історії і філософії науки і техніки*. Т. 29. № 2. 2020. С. 148–158.

¹⁰ Колчинский Э. И. Наука и кризисы в XX веке: некоторые результаты сравнительного анализа. *Экономический вестник Ростовского государственного университета*. 2008. Т. 6. № 3. С. 141–149.

-
- ¹¹ Мобилизация и реорганизация российской науки и образования в годы Первой мировой войны. / Под общей ред. Э. И. Колчинского. СПб.: Нестор-История, 2018. 672 с.
- ¹² Вихревая динамика развития науки и техники. Россия / СССР. Первая половина XX века. / Отв. ред. Ю. М. Батурин. В 2-х томах. Т. 2. Экстремальный режим развития науки и техники. Саратов: Амирит, 2018. С. 176–231.
- ¹³ Оноприенко В. И. Мобилизационная модель организации науки в России в годы Первой мировой войны. *История и современное мировоззрение*. 2020. Т. 2. № 3. С. 134–138; Бушуева Л. А. Рецензия на книгу «Мобилизация и реорганизация науки и образования в годы Первой мировой войны». *Вестник Омского университета. Серия «Исторические науки»*. 2022. Т. 9. № 2 (34). С. 282–287.
- ¹⁴ Вихревая динамика... С. 176–177.
- ¹⁵ Там же. С. 178.
- ¹⁶ Там же. С. 180.
- ¹⁷ Там же. С. 180–186.
- ¹⁸ Там же. С. 187–190.
- ¹⁹ Там же. С. 190–191.
- ²⁰ Там же. С. 191–192.
- ²¹ Там же. С. 194.
- ²² Там же. С. 197.
- ²³ Там же. С. 208–209.
- ²⁴ Національна академія наук України. Сайт *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> (дата звернення – 21.10.2023).
- ²⁵ *Мавродин В. В. Ледовое побоище*. Ленинград; Москва: ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. 16 с.
- ²⁶ Кочаков Б., Левин Ш., Предтеченский А. *Великое народное ополчение*. Ленинград; Москва: ОГИЗ, Госполитиздат, 1941. 22 с.
- ²⁷ Krementsov N. *Stalinist science*. Princeton: Princeton University Press. 1996. 368 p.
- ²⁸ Вихревая динамика... С. 216–221.
- ²⁹ Наука и кризисы... С. 670–823.
- ³⁰ Вихревая динамика... С. 222–223.
- ³¹ Там же. С. 223–224.

**УКРАЇНСЬКА ЮРИДИЧНА НАУКА ТА НАУКОВЦІ В
КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ ВОЄННОГО ЧАСУ
(суб'єктивні нотатки)**

Війна... Страшне слово і страшне явище. Звісно, майже для всього у цьому світі можна знайти певні пояснення чи навіть виправдання. Але не лише з суто гуманістичних позицій, а й виходячи зі специфіки наукового мислення ХХІ століття немає жодного розумного логічного обґрунтування для військової агресії, геноциду та інших подібних злочинів.

Війна ще далеко не завершена і, мабуть, передчасно робити висновки, як вона зрештою вплинула на українську науку і науковців. Проте деякі уроки воєнного сьогодення видаються нам цілком очевидними. Не претендуючи на всеосяжність підходів і спираючись передусім на власний досвід, ми дали підзаголовок цій розвідці «суб'єктивні нотатки», маючи передусім на меті звернути увагу читачів на деякі негаразди в науковому житті України під час нинішнього воєнного лихоліття.

Відразу мусимо зробити застереження, що автор не збирається жодним чином применшувати той факт, що українська наука, зокрема і юридична, попри всі негативні тенденції живе, розвивається і робить свій посильний, іноді – доволі вагомий, внесок у боротьбу з ворогом. Нова воєнна реальність потребує нових підходів до правового регулювання політичних, економічних та соціальних відносин і правова наука пропонує такі підходи. Інша справа, що влада далеко не завжди дослуховується до думки правознавців, принаймні з першого разу. Проте про позитиви поговоримо після Перемоги, а зараз доречно зупинитися на деяких проблемах, які не дають змоги повністю розкрити потенціал нашої науки.

1. Чи бережемо ми науковців – еліту нації? В соціогуманітарних науках попри всю важливість технічної та інформаційної озброєності

дослідників, як і десятки віків тому, на першому місці залишається постать дослідника, його інтелект, набуті знання і досвід, особисті креативні якості. Берегти вчених – ось заповіт, який дійшов до нас крізь час у різній, іноді афористичній, формі (від наполеонівського «Армію в каре. Віслюків і вчених в середину» до радянського «Кадри в період реконструкції вирішують усе»).

Актуальним у всі часи є питання оплати праці і соціального захисту науковців. Новонароджена сучасна українська держава прийняла 25 грудня 1991 року Закон України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», в якому проголошувалося, що «держава надає пріоритетну підтримку розвитку науки як визначального джерела економічного зростання і невід’ємної складової національної культури та освіти»¹. А 1 грудня 1998 р. цей закон затверджений у новій редакції і дістав сучасну назву «Про наукову і науково-технічну діяльність» (далі – Закон про науку)².

Частина друга статті 34 Закону про науку (в редакції 1998 р.) передбачала «Держава забезпечує бюджетне фінансування наукової та науково-технічної діяльності (крім видатків на оборону) у розмірі не менше 1,7 відсотка валового внутрішнього продукту України», а у «Прикінцевих положеннях» уточнювалося, що цей припис реалізовуватиметься поетапно з 1999 р. до 2001 р. через щорічне збільшення частки видатків на науку, починаючи з одного відсотка валового внутрішнього продукту. Ця «сакральна» цифра бюджетного фінансування в 1.7% валового внутрішнього продукту України (далі – ВВП) залишилися у частині другій статті 48 нової редакції Закону про науку від 26 листопада 2015 р. (нині чинній)³.

Водночас згідно з частиною першою статті 23 Закону про науку (в редакції 1998 р.) «Оплата праці наукового працівника повинна забезпечувати достатні матеріальні умови для ефективної самостійної творчої діяльності, підвищення престижу професії наукового працівника, стимулювати залучення талановитої молоді в науку та підвищення кваліфікації наукових працівників». Підкреслювалося (частина четверта цієї статті), що «держава гарантує встановлення

ставок (окладів) науковим працівникам наукових установ, діяльність яких фінансується з бюджету, на рівні не нижче посадових ставок (окладів) викладачів відповідної кваліфікації вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації.

Ще одним важливим елементом соціального захисту науковців стало запровадження у статті 24 Закону про науку (в редакції 1998 р.) пенсій для наукових працівників державних наукових установ та організацій «на рівні, який забезпечує престижність наукової праці та стимулює систематичне оновлення наукових кадрів». Залежно від стажу розмір пенсії науковим працівникам (далі – наукові пенсії) мав становити від 80 до 90 відсотків їх середньомісячної заробітної плати за останні два роки. При виході на пенсію науковому працівнику видавалася грошова допомога у розмірі шести місячних посадових ставок (окладів) з урахуванням надбавок і доплат.

Отже, комфортні умови для наукової праці передусім мали забезпечити: належне бюджетне фінансування, висока оплата праці і гідна пенсія для науковців.

Але зафіксована в законі мета вийти на фінансування науки у розмірі 1.7% ВВП і досі залишається недосяжною. Офіційна статистика певною мірою маскувала невиконання цього положення закону тим, що замість показника бюджетного фінансування часто використовувався показник фінансування науки коштом усіх джерел, тобто державного бюджету, місцевих бюджетів, позабюджетних фондів, власних коштів наукових установ, надходження від замовників тощо. В цьому інтегрованому показнику надходження з державного бюджету складала приблизно одну третину всіх надходжень. В окремих економічних дослідженнях наводяться відомості про таке «повне» фінансування вітчизняної науки з усіх джерел у перші роки після прийняття Закону про науку (в редакції 1998 р.): 2000 р. – 1.2% ВВП, 2001 р. – 1.19%, 2002 р. – 1.16%, 2003 р. – 1.35%, 2004 р. – 1.23%, 2005 р. – 1.17%, 2006 р. – 0.95%, 2007–2009 рр. – 0.86%⁴.

Розміри фінансування науки у подальші роки до 2019 р. включно наводяться у щорічних статистичних збірниках «Наукова та інноваційна

діяльність в Україні». При цьому показники 2010–2014 рр. у 2015 р. перерахували за новою методикою (порівняно з попередніми цифри «повного фінансування» зменшилися на 0,07–0,08%) і тепер вони стали такі: 2010 р. – 0.75%, 2011 р. – 0.65%, 2012 р. – 0.67%, 2013 р. – 0.70%, 2014 р. – 0.60%, 2015 р. – 0.55%. Згодом у 2016–2019рр. повне фінансування науки не перевищувало 0.43–0.48 % ВВП, а бюджетне фінансування становило лише близько 0.16% ВВП.

За подальші роки нам не вдалося знайти перевіреної статистики, що в умовах воєнного стану видається цілком природним. Втім, з власного досвіду та на підставі комплексного аналізу різних джерел можна стверджувати, що після «перезавантаження влади» 2019 р. та з початком повномасштабної російської агресії проти України ситуація аж ніяк не змінилася на краще. Є, зокрема, судження, що в Україні бюджетне фінансування науки в період 2013–2020 рр. зменшилося з 0.32% до 0.18%. А у статті О. В. Скрипнюка у цьому збірнику наводяться дані, що у 2023 р. фінансування науки з Державного бюджету склало 0.19% ВВП, тобто трохи більше десятої частини від передбаченої в чинному Законі про науку.

Зауважимо, що багато згубних процесів у фінансуванні науки почалось після початку російської експансії 2014 року. Щоб «зберегти обличчя» влади, 28 грудня 2014 р. в розділ VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України внесли новий пункт 26, згідно з яким ряд норм законодавства, зокрема і окремих положень Закону про науку, застосовуються у порядку та розмірах, встановлених Кабінетом Міністрів України, виходячи з наявних фінансових ресурсів державного і місцевого бюджетів та бюджетів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування⁵. Ці положення також дублювалися в законах про Державний бюджет України 2014–2016 рр. А змінами до Бюджетного кодексу України від 20 грудня 2016 р. «ручне управління» видатками Державного бюджету поширили на всі положення Закону про науку⁶.

Зауважимо, що юридична коректність згаданого пункту 26 викликає значні сумніви. Він у частинах, що стосується громадян, які

постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, ветеранів війни та працівників прокуратури, вже визнаний кількома рішеннями Конституційного Суду України 2020–2023 рр. таким, що не відповідає Конституції України (є неконституційним). У цих рішеннях закріплена така правова позиція: виходячи з того, що предмет регулювання Бюджетного кодексу України, так само як і предмет регулювання законів України про Державний бюджет України на кожний рік, є спеціальним, обумовленим положеннями пункту 1 частини другої статті 92 Основного Закону України, Конституційний Суд України дійшов висновку, що Кодексом не можна вносити зміни до інших законів України, зупиняти їх дію чи скасовувати їх, а також встановлювати інше (додаткове) законодавче регулювання відносин, відмінне від того, що є предметом спеціального регулювання іншими законами України⁷. Як видається, ця правова позиція має поширюватися і на фінансові питання, урегульовані Законом України «Про наукову та науково-технічну діяльність».

Відсутність належного фінансування призвела до серйозних деформацій в оплаті праці наукових працівників. На перший погляд, заробітна плата зростала відповідно до зростання рівня інфляції. Але кожне таке «підвищення» ставало справжньою трагедією для наукової установи, оскільки здебільшого мусило відбуватися в рамках незмінного обсягу фонду заробітної плати. За таких умов, щоб забезпечити перехід на новий нормативно встановлений рівень оплати праці, треба було або скорочувати особовий склад наукової установи, або переводити працівників на роботу з неповною зайнятістю.

Перший шлях міг дати лише обмежений ефект, оскільки чисельність працівників є об'єктивною величиною, зумовлюється насамперед обсягом завдань, які стоять перед науковою установою. Наукові підрозділи переходили на роботу без допоміжного персоналу, помітно обмежили прийняття на роботу випускників аспірантури, перестали приймати стажистів-дослідників і нових співробітників загалом. Зокрема, науковим підрозділам майже перестали компенсуватися й природні вікові втрати. Доволі швидко чисельність

наукових співробітників дійшла до тієї межі, коли далі її «скорочувати» без суттєвої шкоди для діяльності наукової установи стало неможливим. До того ж формально зберігаються й вимоги до мінімальної чисельності наукового підрозділу, невиконання яких загрожує структурними реорганізаціями (злиттям, ліквідацією тощо).

Тому зберігаючи кваліфіковані кадри, творчий колектив загалом, наукові заклади здебільшого формально переходили на режим роботи з неповною зайнятістю (на 0.7, 0.6, 0.5, а то й на 0.25 ставки). В нашому інституті ці процеси почалися 2014 року і з невеликим перервами відносного «фінансового добробуту» тривають дотепер. Дедалі більше такий перехід доповнювався періодичними формальними відпустками без збереження заробітної плати.

Зазначимо, що йдеться лише про фактичне скорочення заробітної плати, оскільки наукове навантаження на працівників не зменшується, строки виконання планових робіт не збільшуються тощо. Фактично за ту ж саму працю стали платити менше майже у два рази. Положення Закону про науки про гідну оплату праці науковців стало фікцією.

Наслідком постійного недофінансування фонду оплати праці став також фактичний мораторій на службове зростання і матеріальне стимулювання науковців. Для того, щоб перевести вченого на вищу посаду чи просто збільшити розмір заробітної плати, потрібно «вивільнити кошти» через звільнення іншого працівника, зменшення його зайнятості тощо.

Третьою складовою, яка мала забезпечити соціальний захист працівників науки, було запровадження спеціальних пенсій для науковців.

Кількість «наукових пенсіонерів» в Україні стрімко зростала. За даними статистичного щорічника «Соціальний захист населення», на початок 2001 року їх було 24 488, а на початок 2006 року – 79 111. В цьому 2006 році середній розмір наукової пенсії становив 989.86 грн, що суттєво перевищувало середній розмір пенсії, призначеної відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» – 397.29 грн.

Втім, уже з 1 січня 2007 р. держава стала щорічно обмежувати максимальний розмір пенсії для наукових працівників. Надалі щодо наукових пенсій в частині обмеження їх розмірів, як і раніше згадуваного бюджетного фінансування, діяло застереження про врахування «наявних фінансових ресурсів державного і місцевого бюджетів та бюджетів фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування». А Законом України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року встановлено, що «пенсії науковим (науково-педагогічним) працівникам призначаються в розмірі 60 відсотків від сум заробітної плати наукового (науково-педагогічного) працівника»⁸. Проте загалом суттєва різниця у середньому розмірі «звичайної» і «наукової» пенсії зберігалася. Так, у 2011 році перший становив – 1083.96 грн, а другий – 2674.68 грн, у 2016 році відповідно 1602.19 і 3710.00; у 2017 році – 1725.69 і 3707.39.

Проте наприкінці 2017 року відбулися суттєві зміни у ставленні влади до наукових пенсіонерів. Держава взяла курс на фактичну ліквідацію наукових і більшості інших видів спеціальних пенсій. У новій редакції Закону про науку від 3 жовтня 2017 у статті 37 зазначалося, що «Пенсійне забезпечення наукових (науково-педагогічних) працівників здійснюється відповідно до Закону України "Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування"». Відтоді спеціальні наукові пенсії разом з вихідною допомогою в розмірі шести місячних посадових ставок (окладів) з урахуванням надбавок і доплат більше не призначалися. Водночас раніше призначені наукові пенсії продовжували виплачуватися. Але вони не індексувалися на відміну від звичайних пенсій за віком та їх середній розмір майже застиг на місці: 2018 р. – 3799.72 грн; 2019 р. – 3806.55 грн.; 2020 р. – 3783.91 грн; 2021 р. – 3812.18 грн; 2022 р. – 3959.02, 2023 р. – 4215.35 грн. Водночас середній розмір звичайних пенсій у 2018–2023 рр. зріс з 2418.44 грн до 4236.87 грн і зрівнявся (формально навіть перевищує на 21.52 грн) з середнім розміром наукових пенсій.

Наукова пенсія перестала виконувати ту заохочувальну роль, яка їй призначалася, і вчені масово стали переходити на звичайну пенсію за віком. Поповнення таких пенсіонерів вже не могло бути і їх кількість почала стрімко зменшуватися. Якщо у 2014 р. було 72 352 наукових пенсіонерів, у 2016 р. – 64 432, то у 2019 р. – 10 293, у 2020 р. – 3643, у 2021 р. – 1733, у 2022 р. – 793, у 2023 – 417 (всі відомості на початок відповідного року). А за попередніми оперативними даними Пенсійного фонду України (відповіддю на мій запит щодо надання публічної інформації) на кінець 2023 року їх залишилось 181 особа. Отже, на сьогодні зі статусом наукового пенсіонера залишилося менш як дві сотні осіб, яких різними способами стимулюють переходити на звичайну пенсію. Так, під час нещодавньої ревізії (внутрішнього аудиту) фінансової діяльності нашого інституту наполегливо рекомендувалося припинити контракти з працюючими «науковими пенсіонерами». Втім пояснювалося, що до них не буде претензій у разі переходу на звичайну пенсію. За такої політики і динаміки змін складу пенсіонерів не важко спрогнозувати, що вже найближчим часом (через рік – два) «наукових пенсіонерів» практично не залишиться і саме поняття «наукова пенсія» матиме лише історичне значення.

Є ще один аспект соціальної справедливості щодо науковців, на який досі не зверталась увага дослідників. Законом України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування»⁹ визначається розмір згаданого внеску (далі – ЄСВ) для різних платників. Так от відповідно до частини сьомої статті 9 більшість платників сплачували ЄСВ у розмірі 3,6 відсотка визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 цього Закону бази нарахування єдиного внеску. Проте відповідно до частини дев'ятої цієї статті для платників, які працюють на посадах, робота на яких зараховується до стажу, що дає право на одержання пенсії відповідно до так званих спеціальних законів, зокрема і закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», встановлювався єдиний внесок у розмірі 6,1 відсотка визначеної пунктом 1 частини першої статті 7 цього Закону бази нарахування єдиного внеску.

Така дискримінаційна практика пояснювалася тим, що згодом науковці мали одержувати спеціальні пенсії підвищеного розміру. Вона була усунена лише Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» від 24 грудня 2015 р.¹⁰ Втім особи, які роками сплачували такий підвищений соціальний внесок, у переважній більшості отримують чи будуть отримувати звичайну, а не «наукову» пенсію і нині мають всі підстави скаржитися на обман з боку держави і вимагати належної компенсації.

Отже, за чверть віку від проголошення законодавчих гарантій високого соціального захисту науковців повною фікцією стало і належне бюджетне фінансування, яке реалізується нині лише на одну десяту, і гідний рівень заробітної плати, і високе пенсійне забезпечення.

2. Агресія Російської Федерації проти України, особливо з початком повномасштабного наступу в лютому 2022 року, надала нових акцентів проблемі виживання української науки. До сил безпеки й оборони (Збройних сил, Державної прикордонної служби, Національної гвардії, Національної поліції тощо) України влилися сотні науковців різних поколінь: від талановитої молоді до досвідчених професорів і докторів наук.

Проблема «берегти вчених» набула конкретного фізичного змісту. Ми схиляємо голову перед героїзмом наших колег, які поклали життя для захисту Вітчизни, але мусимо визнати, що коли висококваліфікований науковець йде на фронт рядовим або сержантом, чи гине як волонтер – це ненормально, це до певної міри моральний злочин держави перед майбутнім. Втім, розглянемо суто юридичні аспекти питання.

Підстави для звільнення від мобілізації закріплені у статті 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» (далі – Закон про мобілізацію)¹¹. У мирний час цей закон не давав якихось підстав для звільнення від мобілізації здобувачів освіти та наукових і науково-педагогічних працівників.

Змінами до Закону про мобілізації від 3 липня 2014 р. уточнили, що призову на військову службу під час мобілізації, на особливий період не підлягають також студенти та аспіранти, які навчаються на денній формі навчання¹².

Лише 7 квітня 2015 р. року виправили очевидну помилку і включили до числа осіб, які не підлягають мобілізації, також докторантів. Водночас пункт 1 частини восьмої статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» доповнили абзацом такого змісту: «Також з військової служби звільняються військовослужбовці, які є студентами, аспірантами чи докторантами денної форми навчання та були призвані на військову службу за призовом під час мобілізації, на особливий період. Такі особи можуть продовжувати військову службу, якщо вони виявили таке бажання»¹³.

Що ж до науковців, відповідна норма з'явилася 1 липня 2015 р. у Законі України «Про внесення зміни до статті 23 Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" щодо звільнення від призову на військову службу під час мобілізації окремих категорій педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників». На осіб, які належать до цих категорій і вже були мобілізовані, також поширили згаданий вище порядок звільнення від військової служби¹⁴.

У зазначені норми ще кілька разів вносили незначні зміни і на сьогодні (у чинній редакції Закону про мобілізацію від 14 квітня 2022 р.) звільняються від призову на військову службу під час мобілізації: здобувачі професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти, асистенти-стажисти, аспіранти та докторанти, які навчаються за денною або дуальною формами здобуття освіти (абзац другий частини третьої статті 23); наукові і науково-педагогічні працівники закладів вищої та фахової передвищої освіти, наукових установ та організацій, які мають вчене звання та/або науковий ступінь, і педагогічні працівники закладів професійної (професійно-технічної) освіти, закладів загальної середньої освіти, за умови що вони працюють відповідно у закладах вищої чи фахової передвищої освіти, наукових установах та організаціях, закладах професійної (професійно-технічної)

чи загальної середньої освіти за основним місцем роботи не менш як на 0,75 ставки (абзац третій частини третьої статті 23)¹⁵.

Зазначимо, що у первісному законопроекті № 2620 від 09.04.2015 щодо звільнення від мобілізації наукових і науково-педагогічних працівників не було застереження про обов'язкову працю не менш ніж на 0,75 ставки¹⁶. Обов'язковість роботи не менше ніж на 0.5 ставки стосувалася лише викладачів вишів. Питання має суттєве значення, оскільки праця науковців саме на 0,5 ставки за основним місцем роботи сьогодні стала, як вже зазначалося, звичним явищем.

Отже, у правовому регулюванні мобілізації нині ставлення влади до збереження наукового потенціалу можна вважати задовільним лише частково і відповідне законодавство має значні резерви для вдосконалення.

3. Одним з наслідків російської агресії стала масова міграція українського населення, зокрема і науковців. Рятуючи своє життя, а також життя своїх дітей і онуків, багато вчених залишили рідні домівки і тимчасово виїхали в західні, відносно безпечні регіони країни та за кордон. Не розглядаючи соціальні аспекти цієї справжньої людської трагедії, звернемо увагу на її вплив на організацію діяльності наукових установ.

Слід визнати, що для багатьох галузей сучасної науки, насамперед гуманітарних, не має суттєвого значення, де саме розміщується робоче місце дослідника. Вченому-суспільствознавцю, наприклад сьогодні для індивідуальної праці потрібні лише ноутбук і доступ до джерел інформації, які значною мірою вже зацифровані або можуть бути зацифровані та надані йому на відповідний запит. А колективні обговорення онлайн (засідання, «круглі столи» та конференції) стали повсякденністю вже в роки пандемії. В цих умовах донедавна «спляча» норма Закону про науку про можливість праці науковців у дистанційному режимі наповнилася новим, цілком реальним змістом.

З перших днів після повномасштабного вторгнення наукові установи намагалися підтримувати зв'язки зі своїми співробітниками, використовувати різні форми дистанційної праці. Але надалі вони

виявилися не зовсім готовими до такого режиму, що зокрема виявилось у кількох розпорядженнях Президії НАН України, що суперечать чинному трудовому законодавству, але формально, наскільки нам відомо, досі не скасовані. Йдеться про спробу запровадити бюрократичне посилення планування і звітування працівниками, які перейшли на дистанційний режим праці. Автору цих рядків доводилося неодноразово усно і письмово звертати увагу на незаконність і неприйнятність відповідних розпоряджень Президії НАН України. Позицію з цього самого питання висловила і Рада молодих вчених НАН України у листі до Керівників наукових установ НАН України від 17.03.2021 № 03/1 щодо дистанційної форми роботи.

Дарма що, як видається, дистанційний режим цілком довів свою ефективність і навіть після завершенні може бути цілком визначений як основний для сфери науки, відчувається негативне ставлення до нього наукових адміністраторів різних рівнів, які за першої-ліпшої можливості намагаються повернути науковців до більш звичного і зручного для керівництва режиму.

Доволі непослідовною видається політика адміністраторів від науки (цим поняттям ми охоплюємо керівництво МОН України, президії НАН України і галузевих національних академій та корпус директорів наукових установ) щодо науковців, які опинилися за кордоном.

Звісно, частина мігрантів у силу несприятливих життєвих обставин, на жаль, повністю втратила зв'язок з наукою і науковим середовищем. Але значно більше тих, які бажають у дистанційному режимі продовжити співпрацю з рідними науковими установами, використати перебування за кордоном для знайомства з місцевими громадськими і державними науковими інституціями, приєднатися до міжнародних наукових проєктів, які користуються грантовою підтримкою тощо. Ці зусилля наших колег-співвітчизників щодо інтеграції в європейський і світовий науковий простір ніби й підтримуються українськими адміністраторами, а найдалекоглядніші керівники наукових установ

продовжують у різних формах залучати до оплачуваної наукової діяльності своїх співробітників за кордоном.

Але є й інша тенденція. Згори, зокрема з боку МОН і Президії НАН України, даються вказівки про відправлення у відпустку власним коштом, незалежно від реальних наукових досягнень, усіх співробітників, які перебувають за кордоном. А нині цим особам практично поставлений ультиматум: або повертайтеся на Батьківщину, або звільняйтесь.

Ми не пропонуємо універсальних рецептів щодо кадрової політики в умовах масової міграції науковців, для кожної конкретної ситуації мають бути свої шляхи розв'язання, але очевидно тут не повинно бути місця голому адмініструванню, має виявлятися максимальне прагнення зберегти кадровий потенціал і толерантне ставлення до науковців, які в силу незалежних від них обставин опинилися в складній життєвій ситуації.

4. Агресія Росії та її підтримка з боку Білорусі гостро поставила питання про наше ставлення до російських і білоруських вчених та їх наукових здобутків. Є речі ніби цілком очевидні. Так, автор цих рядків після 2014 р. відмовився від пропозицій стати членом редколегії одного з ростовських юридичних видань та взяти участь в конференції з питань ролі Росії у підтриманні світового правопорядку, яка мала відбутися у Москві (сама ідея проведення такої конференції виглядала блюзнірством). Можна цілком підтримати і припинення участі в міжнародних наукових організаціях і проектах, які підтримують агресію, розірвання відповідних договорів про співпрацю, припинення залучення російських та білоруських учених до спільних публікацій тощо. Такий підхід в Україні має і належне правове підґрунтя у Законі України від 19 червня 2022 року «Про припинення дії Угоди між Урядом України та Урядом Російської Федерації про науково-технічне співробітництво», а також у постановках Кабінету Міністрів України від 24 березня 2022 року № 355 про денонсацію Угоди в галузі освіти і науки з Російською Федерацією та від 9 квітня 2022 р. № 417 про денонсацію

Договору між Урядом України та Урядом Республіки Білорусь про співробітництво в галузі науки і технологій.

Водночас важко підтримати спроби, спрямовані на так звану деколонізацію наукового простору, квінтесенцію і максимальним вираженням яких став проєкт Закону України про внесення змін до деяких законів України щодо заборони використання джерел інформації держави-агресора або держави-окупанта в освітніх програмах, в науковій та науково-технічній діяльності (реєстр. № 7633 від 04.08.2022), поданий народним депутатом України Совсун І. Р. та іншими народними депутатами України. У законопроєкті пропонувалося встановити заборону використання для проведення наукових досліджень та належного оформлення їх результатів джерел інформації, створених на території держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом та використання посилянь на такі джерела інформації.

Безглуздість таких пропозицій для науковців є очевидною. Як зазначила у своєму експертному висновку представник нашого інституту член-кореспондент НАН України Н. М. Пархоменко, «неминучим видається ризик неконституційності запропонованого законопроєкту, оскільки передбачені ним обмеження можуть бути визнані неспівмірними та такими, що порушують принцип пропорційності та низку принципів наукових досліджень, а саме об'єктивності, неупередженості, всебічності, повноти та ін.». Аналогічну позицію висловили МОН України та Президія НАН України. Проте, виходячи, як видається, насамперед з ідеологічних мотивів, а не зі здорового глузду, цей законопроєкт 1 грудня 2022 р. прийнятий у першому читанні зі скороченим строком підготовки до другого читання. З того часу пройшов понад рік і проєкт, маємо надію, вже немає жодної парламентської перспективи¹⁷.

Загалом слід підкреслити, що Україна бореться з державою-агресором, її державними інституціями та ідеологією рашизму, і, зокрема, використанням науки, культури та спорту для російської пропаганди, але не бореться з російською чи білоруською культурою як

такою та мовами цих народів, вільний розвиток яких, до речі гарантований статтями 10 та 11 Конституції України. Принагідно зауважу, що автор цих рядків розуміє причини появи, але не підтримує так звану культуру заперечення в аспекті невибіркового обмеження доступу до російських Інтернет-ресурсів, боротьби з пам'ятниками, «звільнення» бібліотек від російськомовних видань, зокрема і класичної літератури, тощо.

5. Війна загострила дискусію про форми зв'язку науки і практики. Як видається, критика «чистої науки» і схилення перед практикою було традиційною рисою радянської організації науки. Але загалом їй вдавалося утримувати належний баланс, і відоме гасло, що немає нічого практичніше, ніж хороша теорія, загалом сприймалося владою. Втім коли доходило до фінансування, фундаментальні науки, зокрема соціогуманітарні науки, які не давали прямого практичного зиску, явно не були у пріоритеті. Ця тенденція зберіглася і, можливо, навіть посилилася в сучасній Україні.

Практична спрямованість набувала часто гіпертрофованих форм. Так, у навчальних закладах силових структур ще до російської агресії існувала практика обов'язкового погодження всіх тем наукових досліджень, зокрема історичного та теоретичного характеру, з практичними підрозділами центрального апарату відомства. Сьогодні надмірно прагматичний підхід, планування наукових досліджень суто з позицій воєнної доцільності стало характерним і для академічної науки. Слід погодитися, що воєнний час передбачає свої пріоритети, але є сумніви, що військові фахівці краще, ніж самі науковці, можуть оцінити важливість та актуальність тих чи тих фундаментальних досліджень.

6. Російсько-українська війна збіглася у часі з перманентними процесами реформування української науки. І якщо в мирних умовах можна було доволі поблажливо ставитися до різних експериментів в організації наукової діяльності (обрання сумнівних критеріїв її оцінювання, створення нових органів з недоведеною ефективністю їх діяльності, перманентні зміни порядку атестації наукових кадрів), то

тепер в умовах загального зубожіння наукових установ і науковців всі ці науково-організаційні негаразди стають особливо нестерпними.

Маємо констатувати, що сучасна українська академічна юридична наука переживає складний період, насамперед через незадовільне фінансування і загальне недалекоглядне ставлення влади, в якому не вдається позбавитися войовничого дилетантизму, надмірно прагматичного підходу до оцінки наукових досліджень, намагання обмежити свободу наукової творчості і перетворити науковців на ідеологічних прислужників чинної влади.

В цих умовах залишається надзвичайно важливим не лише послідовно боротися за утвердження в Україні верховенства права, що є статутним завданням нашого інституту та моральним обов'язком усіх правознавців загалом, а й значно активніше з юридичних позицій розкривати суспільну шкідливість дій, які сприятимуть послідовному нищенню фундаментальної науки, загалом, і соціогуманітаристики, зокрема. Серед іншого потрібно протидіяти і згубним процесам в самому академічному середовищі: формалізації оцінювання наукової діяльності, так званій скопусоманії, схилянням перед зарубіжними авторитетами, розвитку комплексу меншовартості тощо.

Попри усі зазначені негаразди та об'єктивні обставини воєнного часу (вимушене тимчасове переміщення співробітників, періодичну відсутність Інтернету та засобів наукової комунікації, відключення електроенергії, обмежений доступ до архівних і бібліотечних фондів, суттєве скорочення фінансування наукових досліджень та дещо утилітарний, а не фундаментальний підхід до формування їх тематики тощо) науковцям України все ж вдалося зберегти наукову активність, наукову спроможність, віру в Перемогу та світле майбутнє України.

Усенко І. Б. Українська юридична наука та науковці в контексті викликів воєнного часу (суб'єктивні нотатки)

Розглядаються проблеми наукового життя і організації наукової діяльності в Україні в період російсько-української війни. Особлива увага приділяється реалізації законодавства про науку, соціальному і правовому захисту науковців, роботі в умовах дистанційного режиму, здоровому глузду в реформуванні наукової сфери.

Ключові слова: Україна, російсько-українська війна, організація науки, законодавство про науку, бюджетне фінансування, заробітна плата і пенсії науковців, міграція наукових кадрів, дистанційний режим, зв'язок науки та практики, недоліки реформування науки.

Usenko I. B. Ukrainian Legal Science and Scholars in the Context of Wartime Challenges (Subjective Notes)

The problems of scientific life and organization of scientific activity in Ukraine during the Russian-Ukrainian war are considered. Particular attention is paid to the implementation of legislation on science, social and legal protection of scientists, remote work, common sense in reforming the scientific sphere.

Keywords: Ukraine, Russian-Ukrainian war, organization of science, legislation on science, budget financing, salaries and pensions of scientists, migration of scientific personnel, remote mode, connection between science and practice, shortcomings of science reform.

---

¹ Відомості Верховної Ради України, 1992, № 12, ст. 165.

² Закон України «Про внесення змін до Закону України "Про основи державної політики у сфері науки та науково-технічної діяльності"». *Відомості Верховної Ради України*, 1999, № 2–3, ст. 20.

³ Відомості Верховної Ради України, 2016, № 3, ст. 25.

⁴ Лебеда Т. М. Стан фінансування наукових та науково-технічних робіт в Україні: статистичний розріз. *Проблеми науки*. 2012. № 12. С. 3.

⁵ Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України щодо реформи міжбюджетних відносин». *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 12, ст. 76.

⁶ Закон України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України». *Відомості Верховної Ради України*, 2017, № 2, ст. 26.

⁷ Див., наприклад: Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 46 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України (м. Київ, 27 лютого 2020 року, № 3-р/2020, Справа № 1-247/2018(3393/18 (електронний документ)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/la>

---

ws/show/v003p710-20#top (дата звернення: 29.08.2023).

⁸ Відомості Верховної Ради України, 2015, № 6, ст. 40.

⁹ Там само, 2011, № 2–3, ст. 11.

¹⁰ Там само, 2016, № 5, ст. 47.

¹¹ Там само, 2005, № 16, ст. 255.

¹² Закон України «Про внесення змін до законів України "Про освіту" та "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" щодо гарантій для студентів, аспірантів, педагогічних, науково-педагогічних працівників». *Відомості Верховної Ради України*, 2014, № 35, ст. 1178.

¹³ Закон України «Про внесення змін до законів України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" та "Про військовий обов'язок і військову службу" щодо освітніх гарантій для студентів, аспірантів та докторантів денної форми навчання». *Відомості Верховної Ради України*, 2015, № 24, ст. 166.

¹⁴ Закон України «Про внесення зміни до статті 23 Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" щодо звільнення від призову на військову службу під час мобілізації окремих категорій педагогічних, наукових і науково-педагогічних працівників». *Відомості Верховної Ради України*, 2015, № 35, ст. 340.

¹⁵ Закон України «Про внесення змін до статті 23 Закону України "Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію" щодо відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації деяких категорій громадян». *Офіційний вісник України*. 2022, № 49, С. 48, ст. 2678, код акта 111877/2022.

¹⁶ URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54757 (дата звернення: 29.08.2023).

¹⁷ URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40164> (дата звернення: 29.08.2023).

ПРАВО НА ДОСТУПНІСТЬ І ЯКІСТЬ ВИЩОЇ ОСВІТИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Важко переоцінити значення реалізації права на вищу освіту в умовах війни, адже через освіту людині надається фізична та психосоціальна підтримка, формуються навички, необхідні для подолання кризових ситуацій, передаються демократичні цінності, забезпечується розуміння національної ідентичності. Коли йдеться про право на освіту, то не можна оминати увагою таку базову людську цінність, як гідність, котру формує освіта, а також людський капітал. Разом з тим реалізація права на вищу освіту забезпечує повноцінне функціонування державних і громадських інституцій, національну безпеку, утверджує мир і стабільність у суспільстві та сприяє розбудові демократичної, соціальної, правової держави. Саме з огляду на цінність цього права, в умовах повномасштабного вторгнення російських військ на територію України війна йде ще й за освіту, яка проявляється у викраденні дітей та насадженні їм російських освітніх стандартів, переслідуванні педагогів, які є патріотами своєї держави, умисному руйнуванні та знищенні закладів освіти. Освіта – це не лише про теперішнє, а й про майбутнє незалежної України. Тому так важливо забезпечити безперервність освіти в умовах війни, її доступність і якість.

Проблемі права на освіту в умовах війни безпосередньо чи опосередковано присвятили свої праці такі науковці, як: Артеменко А.¹, Губанова Т.², Слінько Т. і Ткаченко Є.³ та інші. Попри актуальність теми, питання права на доступність і якість освіти в умовах війни не стало предметом широкого обговорення в наукових колах і потребує проведення подальших досліджень.

Метою цієї статті є розкриття гарантій реалізації права на доступність і якість вищої освіти в умовах війни, їх співвідношення з правом на безпечне освітнє середовище та правом на безпеку закладів освіти.

Право на доступність освіти є складовою права на освіту, що закріплено у ст. 3 Закону України «Про освіту»: «Право на освіту включає право здобувати освіту впродовж усього життя, право на доступність освіти, право на безоплатну освіту у випадках і порядку, визначених Конституцією та законами України»⁴. Тому не можна реалізувати право на освіту без здійснення права на доступність освіти. Не випадково у першому реченні ст. 2 Протоколу № 1 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод вказано, що «нікому не може бути відмовлено в праві на освіту»⁵. Таку ж позицію висловив і Конституційний Суд України: «Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту і держава має створити можливості реалізувати це право»⁶. Цей підхід узгоджується з міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема із Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, Конвенцією про подолання дискримінації в освіті, Конвенцією про права дитини, Конвенцією про права інвалідів, Конвенцією про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок.

Норми цих міжнародно-правових актів зберігають чинність в умовах повномасштабного вторгнення російських військ на територію України та захищають право на доступність і якість освіти. Водночас право на освіту дітей ще й забезпечується міжнародним гуманітарним правом. Маємо на увазі Женевську конвенцію про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру від 8 червня 1977 р.

Міжнародне гуманітарне право спрямоване на полегшення здобуття освіти осиротілими дітьми, зобов'язує, по можливості, доручати навчання особам «з такими самими культурними традиціями» та «тієї ж національності, мови та релігії», зобов'язує «сприяти належному функціонуванню закладів, відповідальних за піклування про дітей і їхню освіту»⁷. Норми міжнародного гуманітарного права

(статті 52, 57, 58 Протоколу I) захищають цивільні об'єкти, якими є заклади освіти, та цивільних осіб, які не беруть участі у воєнних діях, до яких належать й учасники освітнього процесу.

З огляду на міжнародні та європейські стандарти права на освіту, недостатньо говорити лише про право на доступність освіти, потрібно розглядати його у тісному зв'язку із правом на якість освіти. Цю тезу влучно підтверджує Конвенція з подолання дискримінації в освіті, яка під поняттям освіти тлумачить не тільки доступ до освіти, але й рівень і якість освіти, а також умови, за яких вона надається⁸. Право на якість освіти, зокрема вищої освіти, походить зі взятих державою зобов'язань згідно з Угодою про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, ратифікованою Законом України від 16 вересня 2014 р. Статтею 431 глави 23 Угоди про асоціацію закріплено курс на активізацію співпраці України та Європейського Союзу у сфері вищої освіти, зокрема й щодо «покращення якості та підвищення важливості вищої освіти»⁹. Якість освіти визнана ООН четвертою ціллю сталого розвитку на період до 2030 року¹⁰ та Указом Президента України¹¹. Забезпечення права на якість і доступність освіти України закріплено також у Національній стратегії у сфері прав людини. Аналіз цього документа дає підстави стверджувати, що рівний доступ до якісної освіти безпосередньо пов'язаний із безпечним освітнім середовищем¹².

Поняття «безпечне освітнє середовище» розкривається в Законі України «Про освіту» як «сукупність умов у закладі освіти, які унеможливають заподіяння учасникам освітнього процесу фізичної, майнової та/або моральної шкоди, зокрема внаслідок недотримання вимог санітарних, протипожежних та/або будівельних норм і правил, законодавства щодо кібербезпеки, захисту персональних даних, безпечності та якості харчових продуктів та/або надання неякісних послуг з харчування, шляхом фізичного та/або психологічного насильства, експлуатації, дискримінації за будь-якою ознакою, приниження честі, гідності, ділової репутації (зокрема, шляхом булінгу

(цькування), поширення неправдивих відомостей тощо), пропаганди та/або агітації, у тому числі з використанням кіберпростору, а також унеможлиблюють вживання на території та в приміщеннях закладу освіти алкогольних напоїв, тютюнових виробів, наркотичних засобів, психотропних речовин»¹³. Тому законодавець визначає безпечне освітнє середовище як комплексне явище. Такої ж думки дотримуються і науковці. Зокрема, іноземні вчені трактують його з позиції багатоаспектності (фізичний, психологічний, соціальний, екологічний вимір)¹⁴ та включають до його складу низку елементів (охорона праці, безпеки життєдіяльності студентів, особиста безпека, структурна безпека, профілактика злочинності, інформаційна безпека, освітня безпека)¹⁵. Цілком погоджуємося з думкою, що навіть за наявності усіх цих компонентів в закладі освіти, якщо в ньому немає керівництва, яке цінує безпеку як основну цінність, організації важко створити безпечне освітнє середовище із задовільним рівнем безпеки для її користувачів¹⁶. У цьому контексті важливим є Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 26.12.2017 № 1669, відповідно до якого керівник закладу освіти є відповідальним за створення безпечних умов¹⁷.

Забезпечення права на освіту та права на доступність і якість вищої освіти, а також інших прав учасників освітнього процесу не можливе без повноцінної реалізації права на безпечне освітнє середовище. Тому вважаємо, що у Законі України «Про освіту» має бути закріплене право кожного на безпечне освітнє середовище за зразком законів Фінляндії про професійну освіту¹⁸ та про базову освіту¹⁹, в яких воно гарантується кожному.

Очевидно, що право на доступність і якість вищої освіти може бути реалізоване лише в умовах безпеки як однієї із людських цінностей. Ця думка особливо ясно усвідомлюється в умовах війни, в якій станом на 24 листопада 2023 року загинуло 510 дітей, 1148 зазнали поранення²⁰, 3428 закладів пошкоджено, 365 зруйновано повністю²¹.

Реалії війни вимагають додаткових гарантій не тільки для захисту учасників освітнього процесу від воєнних небезпек, а й для закладів освіти. Українській владі необхідно вжити усіх заходів, передбачених Декларацією про безпеку шкіл (далі – Декларація)²², до якої 20 листопада 2019 р. приєдналася Україна. Ця подія стала підставою для здійснення Україною реальних заходів для імплементації Декларації. Маємо на увазі затвердження плану заходів для її реалізації, який складається з шести напрямів: «ефективна система моніторингу нападів на заклади освіти; захист закладів освіти від нападів та їх відновлення у разі пошкодження; забезпечення безперервності навчання; упровадження в освітню політику чутливих до конфлікту інструментів; забезпечення системності підходів до захисту освіти в умовах збройного конфлікту; інформаційна підтримка впровадження положень Декларації»²³. Приєднання України до Декларації зобов'язує її виконувати Вказівки із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів²⁴. Не випадково Кабінет Міністрів України 7 квітня 2023 р. схвалив Концепцію безпеки закладів освіти (далі – Концепція), в якій визначив завдання, заходи, спрямовані на її розв'язання, строк та виконавців цих заходів. У Конвенції відсутнє поняття безпеки закладів освіти. На нашу думку, безпека закладів освіти – це стан захищеності закладів освіти, учасників освітнього процесу від реальних і потенційних загроз воєнного і невоєнного характеру. Такими загрозами можуть бути явища, чинники, тенденції, що унеможливають або ускладнюють: реалізацію прав, свобод, інтересів учасників освітнього процесу, захист їх від нападів, збереження закладів освіти, проведення безперервного освітнього процесу²⁵.

Реалізація права на безпеку закладів освіти є умовою для здійснення права на безпечне освітнє середовище, права на освіту та інших прав у сфері освіти. Тому важливо закріпити в базовому Законі України «Про освіту» право на безпеку закладів освіти. Цю думку підсилює практика Міжнародного кримінального суду, який визнав зруйновану школу репрезентованою жертвою у справі проти Томаса Лубанги. Доречно також навести до прикладу обвинувальний акт проти підозрюваних у

нападах на освітні установи Міжнародного кримінального трибуналу по колишній Югославії. У ньому визнано Паско Любичича винним у знищенні або навмисному заподіянні шкоди релігійним або освітнім установам²⁶. Відтак жертвами воєнних нападів визнано заклади освіти, які захищаються міжнародним гуманітарним правом та міжнародним кримінальним правом.

Отже, війна в Україні вимагає додаткових гарантій для реалізації права на доступність і якість вищої освіти. Ці права можуть здійснюватися лише в умовах безпеки як однієї із людських цінностей, невіддільними складовими якої є право на безпечне освітнє середовище та право на безпеку закладу освіти. Важливість безпеки закладу освіти та безпечного освітнього середовища для збереження майна, життя, здоров'я, реалізації права на освіту, зокрема й права на доступність і якість вищої освіти, інших людських прав вказує на потребу доповнення базового Закону України «Про освіту» статтею, яка б гарантувала право на безпеку закладу освіти та право на безпечне освітнє середовище учасникам освітнього процесу.

Мельничук О. Ф. Право на доступність і якість вищої освіти в умовах війни

На основі аналізу міжнародних і європейських стандартів, національних нормативно-правових актів обґрунтовується необхідність запровадження додаткових гарантій для реалізації права на доступність і якість вищої освіти в умовах війни. Вказується, що реалізація цих прав можлива в умовах безпечного освітнього середовища та безпеки закладів освіти. Важливість цих умов для збереження майна, життя, здоров'я, реалізації права на освіту, зокрема й права на доступність і якість вищої освіти, інших людських прав вказує на потребу доповнення базового Закону України «Про освіту» статтею, яка б гарантувала право на безпеку закладу освіти та право на безпечне освітнє середовище учасникам освітнього процесу.

Ключові слова: право на освіту, право на доступність освіти, право на якість освіти, вища освіта, безпечне освітнє середовище, безпека закладу освіти.

Melnychuk O. F. The right to access and quality of higher education in conditions of war

Based on the analysis of international and European standards, national legal acts, the need to introduce additional guarantees for the realization of the right to access and quality of higher education in war conditions is substantiated. It is indicated that the realization of these rights is possible in the conditions of a safe educational environment and the security of educational institutions. The importance of these conditions for the preservation of property, life, health, the realization of the right to education, in particular the right to the availability and quality of higher education, and other human rights indicates the need to supplement the Basic Law of Ukraine "On Education" with an article that would guarantee the right to safety educational institution and the right to a safe educational environment for participants in the educational process.

Keywords: right to education, right to access to education, right to quality of education, higher education, safe educational environment, safety of educational institution.

---

¹ Артеменко А. Право на освіту та інші права дітей України в умовах війни. *Науковий збірник «InterConf»*. 2023. (156). С. 262–269. URL: <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/3483> (дата звернення: 15.07.2023).

² Губанова Т. Функціонування закладів вищої освіти в умовах воєнного стану: сучасний стан та перспективи. *Київський юридичний журнал*. 2023. Вип. 3. С. 23–31.

³ Слінько Т., Ткаченко Є. Конституційне право на освіту в умовах дії правового режиму воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2022. № 5. С. 42–48.

⁴ Про освіту: Закон України від 5 вересня 2017 р. № 2145-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 38–39. Ст. 380.

⁵ Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 15.07.2023).

⁶ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти). URL: <http://surl.li/naepd> (дата звернення: 15.07.2023).

⁷ Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 15.07.2023).

⁸ Конвенція з подолання дискримінації в освіті, прийнята 14 грудня 1960 року Генеральною конференцією ООН з питань освіти, науки і культури. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_174#Text (дата звернення: 15.07.2023).

⁹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 15.07.2023).

-
- ¹⁰ Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25 вересня 2015 року № 70/1. URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/ua/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹¹ Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722/2019#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹² Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24 березня 2021 року № 119/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹³ Про освіту: Закон України...
- ¹⁴ Kaiko Mubita. Understanding School Safety and Security: Conceptualization and Definitions. *Journal of Lexicography and Terminology*. Vol. 5. Issue 1. 2021. Pp. 80–81.
- ¹⁵ Timo Savolainen. A safe learning environment from the perspective of Laurea University of applied sciences safety, security and risk management students and staff/Heliyon. URL: <http://surl.li/nnduc> (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Про затвердження Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 26.12.2017 № 1669. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹⁸ Laki ammatillisesta koulutuksesta. URL: <https://www.finlex.fi/fi/laki/alkup/2017/20170531> (дата звернення: 15.07.2023).
- ¹⁹ Basic Education Act 628/1998. URL: <https://finlex.fi/en/laki/kaannokset/1998/en19980628.pdf> (дата звернення: 15.07.2023).
- ²⁰ Російська армія поранила в Україні 1148 дітей. URL: <https://www.ukrinform.ua/tag-diti> (дата звернення: 15.07.2023).
- ²¹ Освіта під загрозою. URL: <https://saveschools.in.ua/> (дата звернення: 15.07.2023).
- ²² Декларація про безпеку шкіл. URL: <http://surl.li/naeog> (дата звернення: 15.07.2023).
- ²³ Про затвердження плану заходів щодо реалізації Декларації про безпеку шкіл: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 4 серпня 2021 р. № 898-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-2021-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.07.2023).
- ²⁴ Коментар до «Вказівок із захисту шкіл та університетів від використання у військових цілях під час збройних конфліктів». URL: https://protectingeducation.org/wp-content/uploads/documents/documents_commentary_on_the_guidelines_ukr.pdf (дата звернення: 15.07.2023).
- ²⁵ Мельничук О. Ф. Право на доступність освіти в Україні в умовах війни. *Актуальні питання у сучасній науці* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»). 2023. № 11 (17). С. 634.
- ²⁶ Мельничук О. Ф. Забезпечення права на освіту в умовах збройних конфліктів. *Національне та міжнародне право: історія, сучасність, перспективи розвитку*. Збірник матеріалів I-ї Міжнародної науково-практичної конференції до 110-річчя Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (м. Вінниця, 09–10 червня 2022 року). Вінниця, 2022. С. 254–259.

ЯВИЩЕ «РАШИЗМУ» У ПОНЯТТЄВОМУ ПРОСТОРІ СУЧАСНОЇ НАУКИ

Неологізм «рашизм» почали вживати від 2008 р. після вторгнення російських військ до Південної Осетії, а значного поширення він набув від 2014 р. після анексії Криму Російською Федерацією. Від початку широкомасштабної війни, розв'язаної РФ проти України, з 24 лютого 2022 р. термінопоняття «рашизм» активно використовується на міжнародному рівні, в наукових дослідженнях. Так, упродовж 2022 р. публікації про рашизм з'явилися більш як 25-ма мовами.

Зокрема, Комітет Верховної Ради з гуманітарної та інформаційної політики у своєму зверненні від 12 липня 2022 р. підтримав ініціативу українських науковців, експертів, журналістів, політологів, громадськості про необхідність введення до наукового, фахового і розмовного дискурсів терміну «рашизм» як визначення ідеології, вибудованої в Росії, що сьогодні виявляє себе у військових діях армії РФ в Україні та ставленні російського суспільства до цієї війни.

Міністерство освіти та науки України внесло зміни до навчальної програми школи у відповідь на виклики, що виникли у зв'язку з повномасштабною збройною агресією РФ проти України. Зокрема оновлено перелік термінів/понять, таких як: «руський світ» та «рашизм».

У Постанові Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про використання політичним режимом російської федерації ідеології рашизму, засудження засад і практик рашизму як тоталітарних і людиноненависницьких» від 2 травня 2023 р. Верховна Рада України визнала характерними ознаками та наслідками рашизму: системні порушення прав та основоположних свобод людини; культ сили та мілітаризм; культ особи, що перебуває на верхівці вертикалі влади, та сакралізація інститутів держави; самозвеличення росії та росіян за рахунок насильницького пригнічення та/або заперечення існування інших народів; застосування з метою реалізації експансіоністської

державної політики практики поширення серед інших народів російської мови та культури, російської православної церкви, медіа, політичних та громадських інституцій, пропагування ідей «руського міра»; систематичне порушення загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, зокрема поваги до суверенітету інших держав, їхньої територіальної цілісності та міжнародно визнаних кордонів, недотримання принципу незастосування сили чи погрози силою; створення, фінансування та збройна підтримка незаконних збройних формувань та сепаратистських рухів на територіях інших суверенних держав, створення та підтримка терористичних організацій; використання заборонених методів ведення війни та системне вчинення воєнних злочинів та злочинів проти людяності; систематичні організація та здійснення масових вбивств, страт, катувань, депортацій, створення штучних умов для виникнення голоду, інших видів масового фізичного терору, геноциду, переслідування з етнічних, національних, релігійних, політичних та інших мотивів; регулярне застосування до інших держав практики економічного та енергетичного шантажу; регулярні погрози щодо застосування ядерної зброї проти інших держав та створення техногенних катастроф¹.

Як видається, варто погодитися з думкою американського історика Тімоті Снайдера, який розглядає рашизм як суспільне явище й пов'язує перспективи подальшого його осмислення з формуванням окремого дослідницького напрямку – «рашизмознавства». У своїй статті «Ми повинні це сказати. Росія є фашистською країною»², опубліковані у «New York Times» 19 травня 2022 р. він також вважає Росію фашистською країною, що відповідає більшості критеріїв, які схильні застосовувати вчені: 1) культ одного лідера, Володимира Путіна; 2) культ мертвих, організований довкола Другої світової війни, що є елементом історичного міфу Путіна про російську невинність і втрачену велич, відповідно до якого Росія повинна мати монополію на жертви та перемогу; 3) культ ворога – адже фашистська політика починається, як казав нацистський мислитель Карл Шмітт, з визначення ворога; 4) міф про минулий золотий вік імперської величі, який має бути відновлений

війною зцілюючого насильства – смертоносною війною проти України (існування України, яка проголошується Кремлем штучною державою – це міжнародна змова, війна – це відповідь); 5) символ Z; 6) публічні заходи, мітинги, пропаганда – де мова ненависті перевертає реальність; 7) культ війни – війна як очисний акт насильства – масове знищення українського цивільного населення, ями смерті навколо українських міст, застосування тортур; 8) культ нерозуму – за висловом Т. Снайдера – «шизофашизм». Все це, наголошує професор, надає можливість визначити режим Путіна як фашистський.

Війна проти України, наголошує Т. Снайдер, – це повернення не лише до традиційного фашистського поля бою, а й до традиційної фашистської мови та практики. Мова ненависті, спрямована проти українців, полегшує їх вбивство, як ми бачимо в Бучі, Маріуполі та в кожній частині України, яка була під російською окупацією. Братські могили – це не випадковість війни, а очікуваний наслідок фашистської війни на знищення. Фашисти, які називають інших людей «фашистами», – це фашизм, доведений до нелогічної крайності як культ нерозуму. Це остання точка, де мова ненависті перевертає реальність, а пропаганда є чистою наполегливістю. Це апогей волі над думкою. Називати інших фашистами, будучи фашистом, є основною путінською практикою.

Але у війні Росії проти України, зазначає Т. Снайдер, «нацист» просто означає «недолюдський ворог» – когось, кого росіяни можуть убити. Джейсон Стенлі, американський філософ, називає це «підривом пропаганди». Я назвав це «шизофашизмом». В українців найелегантніша рецептура. Вони називають це «русизмом» [рашизмом]. Ми розуміємо про фашизм більше, ніж у 1930-х роках. Тепер ми знаємо, куди це привело. Треба визнати фашизм, бо тоді ми знаємо, з чим маємо справу. Але визнати це не означає скасувати це. Фашизм – це не дискусійна позиція, а культ волі, який випромінює вигадку. Це про містику людини, яка зцілює світ насильством, і вона підтримуватиметься пропагандою до кінця. Його можна скасувати лише демонстрацією слабкості лідера. Фашистського лідера потрібно перемогти, а це означає, що ті, хто виступає проти фашизму, мають

зробити все необхідне, щоб його перемогти. Лише тоді міфи руйнуються. Як і в 1930-х роках, демократія в усьому світі відступає, а фашисти почали війну зі своїми сусідами. Якщо Росія переможе в Україні, це буде не просто силове знищення демократії, хоча це досить погано. Це буде деморалізація для демократій у всьому світі. Ще до війни друзі Росії – Марін Ле Пен, Віктор Орбан, Такер Карлсон – були ворогами демократії. Перемоги фашистів на полі бою підтвердять, що сила завжди має рацію, що переможені самі винні, що демократії мають зазнати невдачі. Якби Україна не чинила опір, це була б чорна весна для демократів усього світу. Якщо Україна не переможе, на нас можуть чекати десятиліття мороку.

Аналогічні думки висловлює також Михайло Требін й зазначає, що рашизм як суспільно-політичне явище сучасності став об'єктом дослідження для вчених світу. Людство, наголошує філософ, має усвідомити, що рашизм є антилюдяним за своєю природою, порушує всі принципи міжнародного права, руйнує світову систему безпеки, завдяки дезінформації і маніпулюванню свідомістю створює перекручений образ світу, де правда – це брехня, а біле є чорним. Людство просто повинне зупинити рашизм, інакше він знищить нашу цивілізацію, а наша планета здобуде долю міфічного Фаетона. На думку М. Требіна, рашизм має ознаки, які достатньо ретельно досліджені українськими науковцями: етатизм, ксенофобія, євразійство, вождизм, богообраність російського народу, мобілізація нації й держави проти ворогів, панування сили над правом, а також антилібералізм, експансіонізм, реваншизм, некрофілія, геноцид, тероризм³.

На жаль, у рамках цієї публікації немає можливості висвітлити докладно змістовні характеристики явища рашизму, викладені у поняттєвому просторі сучасної науки з початку російської агресії в 2014 р. Я зупинюся лише на найважливіших аспектах цього явища, висвітлених у науковому доробку вітчизняних та іноземних учених.

Ще 30 років тому, 4 жовтня 1992 р., на надзвичайному з'їзді народів Кавказу Президент Чеченської Республіки Ічкерія Джохар Дудаєв визначив поняття «*русизм*» як особливу форму людиноненавистливості

ідеології, заснованої на великодержавному шовінізмі, повній бездуховності та аморальності, жорстокості як до людини, так і до природи, ... Володіючи рабською психологією, що паразитує на хибній історії, на окупованих територіях і народах, що пригнічуються.

Згодом у статті Вікіпедії рашизм потрактований як термін, що використовується науковцями, політиками та публіцистами переважно для позначення політичної ідеології, соціальної практики та політичного режиму Росії кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Правознавців, звісно ж, найбільш цікавить рашизм у юридичному вимірі. Втім, юридичний аспект цього явища неможливо схарактеризувати без результатів аналізу його онтологічного, політичного, ідеологічного, психологічного й економічного аспектів, сформованих у поняттєвому просторі сучасної науки.

Розгорнуту характеристику *онтологічних засад рашизму* дає філософ Сергій Дацюк⁴, який вважає термін «рашизм» англомовним варіантом «росіянізму» вперше вжитим Олександром Герценом у романі «Минуле і думи». На його думку, насамперед рашизм це відмова від мислення як спонтанного пошуку інакшого у лихі 90-ті роки ХХ століття. Росія відмовилась від інакшого на користь архаїчного, консервативного, фундаменталістського, ресентиментального, злостивого, нелюдського. Ще однією характерною рисою рашизму Дацюк вважає онтологію тотального нігілізму. Підсвідоме розуміння агонії Росії як імперії та передчуття кінця імперської ідеї породжує трагічну квазіекзистенційну онтологію. Саме ці відчуття та передчуття породжують *соціальний контекст рашизму*. Відтак рашизм є масштабною масовою симуляцією ресентиментальної параноїдальної реальності, що побудована на так званому неперервному ланцюгу правди та брехні, де перехід від правди до брехні приховується в мас-медіа і не дає змогу глядачам-слухачам-читачам відрізнити правду від брехні. Створюється така когнітивна ситуація щодо подій та явищ, коли брехня може посилатися і підкріплюватися правдою, бути серед правди і розглядатися на одному рівні довіри з правдою. З точки зору рашизму, в Україні є «нацизм», а, наприклад, в Угорщині його немає. Рашизм – це

зневага до особистості, прагнення розчинити особистість у «більшості» і при цьому придушити «меншість»; антиінтелектуалізм, тобто критика, обмеження та репресії до інтелектуалів як агентів Заходу та носіїв західних цінностей; це опір технологічному прогресу, заперечення та нездатність до самостійних інновацій (Росія значним чином виступає як цивілізаційний паразит); орієнтація на «традиційні цінності» та так звані духовні скрепи, сек'юритизація реальності: російської історії в контексті спотвореної імперською пропагандою колективної пам'яті; російської мови й використання як знаряддя експансії; православної церкви як осередку експансії та військової окупації. Зрештою соціальне буття рашизму стає самозамкнутим, повністю втрачає бодай якусь можливість рефлексії, руйнує усі референтні групи можливих критиків і окулюється. Такий окулений соціально-політичний рашизм перетворюється на фашизм. У своїй розвинутій формі на 2022 рік рашизм, на думку Дацюка, – це не нацизм, не націонал-соціалізм і не расизм. Рашизм – це імперський фашизм, який має неекзистенційну субонтологію – світозлобу, світоагресію, культ сили над цілим світом, ядерну загрозу знищення світу.

Ідеологічну основу рашизму, на думку політолога Володимира Горбатенка, становлять: суміш великоросійського шовінізму і реакційного православ'я, ідеалізація та спроба відтворення радянського минулого, месіанське уявлення про «богообраність» та особливу цивілізаційну місію російського народу в сучасному світі. Рашизм поєднує певні риси нацизму та неофашизму. Рашизм як квазіідеологія містить еkleктичний синтез ідей російського націоналізму, православ'я, імперіалізму, неоколоніалізму, шовінізму, фашизму, расизму та ксенофобії. Характерними рисами рашизму є: вождизм, автократія, культ національного лідера, фактичне утвердження диктатури, втіленої у сильному президентстві В. Путіна та невідконтрольному суспільству жорсткому політичному режимі, що спирається на спецслужби та поліцейний апарат; використання ідеї «русского міра» як технології об'єднання наднаціональної спільності носіїв і ревнителів російської мови і культури, легітимації політичної, культурної, релігійної експансії

на пострадянському просторі; демонстративний месіанський цинізм, спрямований на дискредитацію загальнолюдських цінностей, демократичних процедур і стандартів, пропагування переваги РФ над усім світом; акцентування уваги на визначальній ролі російського православ'я, яке виступає релігійним підґрунтям режиму; еkleктичне поєднання православних, мілітаристських, радянських, радикально-націоналістичних та імперських символів та ідеологем; героїзація та сакралізація російського способу життя; маскування під антифашизм, маніпулятивне обґрунтування окупації та анексії територій сусідніх держав; виправдання агресивної війни та воєнних злочинів проти українського народу.

Рашизм у соціальній реальності проявляється як нетерпимість до культури та цивілізаційного вибору інших народів; протиставлення себе європейським ліберально-демократичним цінностям, повернення риторики боротьби з «ворожим Заходом» зразка періоду холодної війни; ненависть до інакомислячих, думка яких не збігається з державною пропагандою, нагнітання ворожості, клеймування всіх незгідних шпигунами і зрадниками; економічний тиск на інші країни та Європу загалом; ядерний шантаж, спрямований на залякування світового співтовариства; орієнтація на пасивність мас, зневага до особистості, порушення прав і свобод людини, нав'язування гіпертрофованого колективізму, зведення ролі народу до рівня голосування за одного і того ж кандидата та політичну партію, застосування адміністративного ресурсу та системної фальсифікації результатів виборів; використання Російської православної церкви як засобу геополітичного впливу та морально-духовного освячення антинародних, імперіалістичних діянь російської влади; агресивна державна пропаганда, що забезпечує підтримку правлячого режиму; еkleктична символіка – символи православ'я та комуністичні символи колишнього СРСР, наратив «безсмертного полку», латинські літери «Z» і «V» тощо; застосування військової сили, регіонального колабораціонізму та сепаратизму під гаслом «збирання російських земель»⁵.

Міністр закордонних справ України у 2007–2009 роках, керівник Центру дослідження Росії Володимир Огризко^б визначає рашизм як *ідеологію* серцевиною якої є концепція «русского міра». Її головними тезами є: окремішність «російської цивілізації» від решти світу: «ми, рускіє, люди особливі, іноземцям нас не зрозуміти»; зверхність «російської цивілізації» над рештою світу: «ми, рускіє, більш духовні, ніж всі інші, нам чужий примітивний меркантилізм»; «русській мір» є всюди: де є хоча б одна «русская душа», там є й «русській мір», «кордони Росії ніде не закінчуються»; «є великий та єдиний рускій народ»: ніяких українців та білорусів не існує, це – вигадки іноземців. Таким чином заперечується право українців та білорусів на існування. Це мало чим відрізняється від нацистського заперечення права євреїв на існування; «Росія – країна переможців»: 9-травневе «побєдобєсіє» перетворено у важливу об'єднуючу «скрепу». Одночасно відбувається мілітаризація свідомості населення, починають навіть з дітей (новий «гітлерюгенд»); Росія оточена ворогами, тому країні потрібна «сильна рука» для забезпечення порядку та протидії їхнім «підступним діям»; свої зовнішньополітичні цілі Росія може вирішувати різними методами, включно з військовими. Це далеко не повний перелік.

Ідеологія рашизму та юридичні наслідки її реалізації, зазначає В. Огризко, втілюється на практиці у двох вимірах: внутрішньо- і зовнішньополітичному. Головними характерними ознаками «практичного рашизму» у внутрішній політиці Росії, на думку Огризка, є: придушення всіх демократичних прав і свобод громадян; імітація демократичного процесу; очевидна формальність демократичних інститутів у Росії; формування культу «вождя», створення атмосфери його винятковості, «єдиноправильності» прийнятих ним рішень, уособлення ним всієї країни: «є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії»; створення такого типу державного управління, яке характеризується корпоративізмом, розстановкою виключно «своїх» кадрів на провідні позиції у державному апараті та великому бізнесі; нехтування економічними та соціальними інтересами переважної більшості населення в ім'я «величі Росії»; опертя на силовий блок та

його використання для переслідування опозиції та «інакшесудуючих», створення в суспільстві атмосфери підозрілості та страху; запровадження системи державної пропаганди та цензури для формування у населення потрібного для панівного режиму сприйняття ситуації в країні і «картинки світу».

Утім, як уявляється, поняття рашизму В. Огризко трактує значно ширше, ніж ідеологію, характеризуючи явище рашизму з позицій правознавця та юриста-міжнародника. У зовнішній політиці, стверджує дипломат, для «рашизму» характерними ознаками, як свідчить практика, є зокрема такі: тотальне порушення, зловживання і маніпулювання нормами міжнародного права; вчинення актів збройної агресії, тероризму, геноциду та інших злочинів проти людяності; пряме втручання у внутрішні справи інших країн через організацію кампаній з дезінформації, ведення активної пропаганди за допомогою державних ЗМІ, підкуп політиків, громадських діячів, журналістів та формування з них проросійської опозиції; використання нових методів війни, зокрема, кібернападів; захист авторитарних режимів у світі; ядерний тероризм тощо.

Яскравою ілюстрацією сказаного дипломатом є звернення поваленого під час перевороту в Нігері президента Мохамеда Базума, який попросив врятувати Африку від Росії і ПВК Вагнера, яка активно діє в Малі і Буркіна-Фасо – сусідніх з Нігером країнах⁷. Його слова підтверджуються масовими мітингами нігерійців на підтримку Путіна й РФ.

На думку В. Огризко, можна дати таке визначення «рашизму»: це – уособлення расистської, ксенофобської, шовіністичної, популістської ідеології, що, попри свій очевидний антидемократизм, підтримується більшістю російського населення і реалізується в агресивній та злочинній зовнішньополітичній діяльності Росії. «Рашизм» є тотожним таким поняттям, як фашизм (відповідно до 14 ознак фашизму італійського філософа Умберто Еко), нацизм, комунізм і має бути засуджений як людиноненависницька ідеологія та практика. Поняття «рашизму» має бути зафіксоване у міжнародно-правових документах як

сучасний питома російський еквівалент фашизму. Світове співтовариство має організувати антирашистський фронт у вигляді широкої антипутінської коаліції. Творці ідеології «рашизму» та її практичні виконавці мають постати перед спеціальним міжнародним трибуналом і бути покараними за вчинені ними злочини.

Слід наголосити на важливості того, зазначає В. Огризко, що ідеологія «рашизму» стала прийнятною для переважної більшості населення Росії: 80% підтримали військову агресію проти України та злочини, які вчиняли російські війська на тимчасово окупованих територіях. Тому абсолютно фальшивою є теза деяких західних «лібералів» про те, що маємо справу з «війною Путіна» проти України. Ні, це війна росіян на знищення українців та України. Це – типова геноцидна війна, яка продемонструвала усьому демократичному світу, що в особі «рашизму» він має свого екзистенціального ворога. Росія ще раз підтвердила, що є не лише Імперією Зла, а й уособленням Світового Зла. Зміни режимів у Росії не змінюють варварської, войовничої та глибоко антидемократичної сутності російського суспільства. Воно просякнуте ідеєю шовінізму та імперськості. Демократична Росія – такого просто не може бути. Захід більше не має права знову впасти у гріх підтримки ідеї про існування «хороших русских». Згідно з даними опитування, проведеного у серпні цього року Всеросійським центром вивчення громадської думки, майже 60% росіян не бачать користі від західної цивілізації і демократії. З них 26% називають західні цінності «руйнівними». А от підтримують їх – увага! – цілих 2 (два!!!) відсотки. То чи можна «демократизувати» це населення і вважати лише Путіна винним у російських злочинах?

Оскільки Росія є колоніальною імперією та впродовж віків нещадно експлуатувала свої колонії та нищила поневолені нею народи, цивілізований світ має допомогти їм повернутися до свободи і незалежного існування. Імперська Росія, наголошує В. Огризко, не має права на майбутнє у її теперішньому вигляді і кордонах. Керована дезінтеграція цієї країни, створення на її території низки миролюбних без'ядерних держав – єдиний шанс уникнути ядерного апокаліпсиса.

Цивілізований світ має нарешті це зрозуміти і почати формувати своє безпечне майбутнє.

Остання пропозиція В. Огризка та деяких інших політиків, дипломатів і політологів, сьогодні уявляється ілюзорною й викликає низку заперечень у політичних колах Японії, США та деяких інших держав, які висловлюють обґрунтовані побоювання, що така низка «миролюбних без'ядерних держав» може досить швидко потрапити в повну залежність або навіть буде поглинута Китаєм. Що неминуче призведе до зміни світопорядку й може мати фатальні наслідки для всього людства. Запобігання такому варіанту подій поки що неможливе через відсутність дієвих правових, військових і фінансових механізмів забезпечення безпеки і суверенітету таких нових державних утворень, оскільки більшість з них певний час не матимуть достатніх політичних, економічних, фінансових і військових ресурсів для самостійного існування.

Історик Володимир В'ятрович⁸ вважає рашизм в ідеологічному аспекті російським неофашизмом, в якому багато спільного зі злочинними тоталітарними ідеологіями – нацистською й комуністичною. Важливу роль у ньому відіграють особливості саме російської культури: віра у вищість власного народу і відтак його право вирішувати долю інших, підкреслена антидемократичність, культ вождя, культ сили, нехтування правами людини і міжнародним правом, віра у міжнародну змову, яку слід зупинити, апелювання до героїчного минулого, славу якого треба відродити. Метою рашистів є не просто завоювання чужих земель, але й «перероблення» сусідів і світу відповідно до своїх уявлень. Якщо хтось заважає цьому – його слід знищити. Жорстокість нинішньої війни теж обумовлена тим, що росіяни ставлять собі за мету завоювати не лише Україну, а й українців. Українці потрібні Кремлю як будівничі російського імперського проєкту під назвою «Русській мір». Саме цими словами росіяни означають своє бачення перебудови світу. Естетика рашизму повна запозичень від фашизму/нацизму. Але рашизм – це не просто російський неофашизм. Важливу роль у ньому відіграє саме російське підґрунтя, унікальне

російське звучання, особливості саме російської культури. Він отримав таку масову підтримку росіян тому, що грає на їхніх так і не подоланих імперських настроях, апелює до минулої величі Росії, яку закликає відновити. Загарбницькі війни РФ обґрунтовують «собіранієм русскіх земель».

«Русскій мір», на думку В'ятровича, явно також апелює до іншого імперського проєкту – Рах Романа і одного з ключових російських історичних міфів про Москву як Третій Рим. Велику роль у просуванні ідеології рашизму відіграє російська православна церква, яка не лише освячує, а й через мережу парафій поширює ідеї і тримає контакт з адептами, зокрема й поза межами Росії. Особливо в Україні. Великий вплив справляє й комуністична спадщина. Недарма Сталін, не лише для Путіна, а й для більшості росіян, є найвизначнішим діячем. Кремль використовує радянські репресивні практики – ув'язнення інакодумців, розстріли цивільних для залякування, депортації та концентраційні табори.

Психологічне підґрунтя ідеології рашизму поряд з історичним і соціальним розглядає Лариса Якубова⁹. Зокрема, на її думку, носіями рашистської свідомості є особи, змушені жити із відчуттям довічного приниження і безпорадності, які отримали команду і дозвіл вбивати, і в такий звирячий спосіб компенсують свою власну неповноцінність. Така психологія «масової людини» в Росії є прямим наслідком пристосуванства до політичного, законодавчого та економічного свавілля влади. Причиною і наслідком цілковитої деморалізації є залежність самопочуття росіян від здатності ображати, принижувати і вбивати слабших через хронічне відчуття власної неповноцінності, комплекс національної неповноцінності, залежності і приниження в наслідок крайньої форми бідності в депресивних регіонах, малих і середніх містах. Це породжує соціальний ресентимент, який вгамовується лише культивуванням відчуття колективної національної величі. Об'єктивним є висновок істориків щодо психології демографічного ресурсу режиму, на якому паразитує панівна верхівка. Це – пострадянські росіяни – «ватники», які є фізичним і ментальним

відбитком «матриці насильства», своєрідною бомбою, котра вибухне у визначений владою час. Маса, що не має власних інтелектуальних та емоційних рефлексій, живе колективним розумом (тобто офіційним пропагандистським дискурсом) і лише повторює певні його кліше відповідно до ситуації та за певних обставин з'єднуються у страшну машину знищення всього, що виходить за межі їхньої тоталітарної матриці як ззовні, так і всередині себе.

Економіст Олена Бакланова¹⁰ розглядає переважно економічні і деякі юридичні чинники, що вплинули на формування явища рашизму. Зокрема, звертається увага на поступове відтворення Путіним адміністративно-командного режиму управління, що існував в СРСР й зумовлював неефективність радянської економіки. У різний час країною керували різні люди, використовувалися різноманітні механізми та управлінські структури – наркомати, главки, раднаргоспи, міністерства тощо, – проте незмінним залишалося одне: економічна система функціонувала в режимі жорсткого централізованого управління. Тому неефективність радянської економіки, її несприйнятливність до будь-яких нововведень, реформ, та остаточний крах системи не можуть бути зведені до помилок економічної політики, до прорахунків і недооцінювання реальних здібностей радянської економіки до розвитку. Бакланова наголошує, що жорстка централізація економічного керівництва несумісна з будь-якою формою демократії. В Росії виникнення олігархічної системи власності супроводжувалося одночасним згортанням демократії, натомість в Україні з періоду помаранчевої революції 2004 р. відбувався її поступовий розвиток. У Росії на початку XXI сторіччя міцно утвердилася «вертикаль влади», тобто режим з максимальною централізацією політичної влади за номінально збереженими, але реально послабленими та бездіяльними противагами. Політична система, яка склалася, характеризується як «конкурентний авторитаризм» – гібридний режим, що допускає зовнішні атрибути демократії, але використовує при цьому різні засоби для виключення реальної можливості зміни влади. Такий режим забезпечує ексклюзивні привілеї владним елітам і піддає дискримінації

тих, хто перебуває поза межами провладної олігархії, створюючи бар'єри навколо привілейованого сектора. Це придушує конкуренцію та інновації, та в результаті згубно позначається на зростанні економіки. Російський політичний режим вважається модифікацією клептократії з властивими їй рисами: «персональне правління з надзвичайно неефективною економічною політикою, в межах якої правитель експропріює майно своїх підданих, використовуючи його для здійснення престижних проєктів чи особистого споживання». Успішність і тривалість правління клептократів залежить від їхньої здатності використовувати стратегію «розділяй і пануй» за відсутності дієвих та ефективних механізмів примусу до виконання законів, які спрацьовували б незалежно від того, хто саме порушив закон.

Цілком справедливому визначенню путінського режиму як клептократії не відповідає останній висновок Бакланової, оскільки якраз путінський режим укорінився й тримається саме завдяки ефективним в російській дійсності механізмам примусу до виконання законів, які у переважній більшості є антиправовими або псевдоправовими. Саме цей факт, як наголошує Олександр Ярмиш, характеризує путінський політичний режим як такий, що стрімко набуває ознак тоталітарності, прикривається демократичними формами. «Легітимності» і навіть певної респектабельності теперішній владі в очах населення РФ (аж дотепер) й інших країн (до останнього часу) надають розвинута законодавча база з Конституцією 1993 р. в основі, формально активні демократичні інститути: парламентаризму, багатопартійної системи, діяльності ЗМІ, місцевого і регіонального самоврядування тощо. Конституційною базою наявної донині політичної моделі Росії став Основний закон, ухвалений на всенародному голосуванні у 1993 р. Закріплення в ньому «суперпрезидентської республіки» з широкими владними повноваженнями глави держави дало можливість Путіну надалі фактично сформувати моноцентричну модель влади і повністю нівелювати принцип поділу державної влади в Російській Федерації. Майже «завершеного» характеру владна конструкція «путінізму» набула внаслідок внесення 2020 р. змін до конституції, яке серед

багатьох політологів світу швидко отримало назву «варварського занулення»¹¹.

Клептократичний політичний путінський режим, зазначає Бакланова, можливий лише за високої концентрації влади в одних руках, при цьому існують порогові умови для його вкорінення: рентні доходи від природних ресурсів, короткостроковість інтересів противників, низька середня продуктивність економіки, значна нерівність між групами економічних агентів. Вже більш ніж половина російської економіки перебуває під контролем держави, решта міцно обплутана державним регулюванням і фінансуванням. Економіка Росії має яскраво виражений сировинний характер. Російська соціально-економічна система характеризується як різновид державного капіталізму, де держава – єдиний володар бездоганно оформлених прав. Влада на власний розсуд гарантує лише лояльним до неї частку власності, за умови дотримання ними певних домовленостей. Звідси приватний капітал належить власникам не повністю, він капіталізований лише через капіталізацію влади загалом. Найпоказовіший приклад – справа «ЮКОС»а та засудження М. Ходорковського. Водночас така «домовленість» цілком влаштовує бізнес-еліту, фактичні дані свідчать, що великі олігархи вважають себе повноцінними власниками, їхні інвестиції у свої компанії становлять сотні мільйонів доларів. Звідси ще одна характеристика російської економіки – «керований клановий капіталізм», за якого політична система маніпулює економічною для створення ренти, що потім спрямовується на підтримку політичного порядку. Путін побудував систему подвійного балансу – сконцентровану економічну та політичну владу, яка забезпечує сумісність стимулів у всіх політичних, економічних, військових, громадських, освітніх, інформаційних, культурних та інших соціальних структурах.

До інших ознак рашизму Бакланова, як і більшість дослідників, відносить керування авторитарною державою олігархічними кланами за фактичної відсутності дієвої опозиції; прагнення розширити межі російської імперії через відновлення колишнього Радянського Союзу;

створення держав сателітів з формальними атрибутами державності; великодержавний шовінізм, релігійний традиціоналізм, що ґрунтуються переважно на ностальгії за радянським минулим; культ традиції; синкретизм, що нехтує суперечностями; непохитність проголошеної істини; неприйняття модернізму; культ дії заради дії, підозрілість щодо інтелектуального світу; неприйняття критики; незгода – це зрада; масова покірність, нерішучість у прийнятті самостійних рішень, сподівання на мудре керівництво.

Юридичний аспект явища рашизму, якого торкнулися вже згадані дослідники, розглянуто правознавцем Олександром Костенком. В основі рашизму, зазначає професор, лежить соціопатія – соціальна хвороба особистості, викликана ураженням її волі та свідомості комплексом свавілля й ілюзій, що перетворює волю на свавілля, а свідомість – в ілюзії. Ця хвороба у різних країнах і в різні часи проявляється в різних видах, що мають свою власну специфіку й симптоматику. Вона може вразити будь-який народ, зокрема у ХХ ст. ця біда сталася з німцями, захопленими нацизмом. Ідеологія рашизму базується на ілюзіях і обґрунтовує допустимість будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства. В зовнішній політиці рашизм проявляється у порушенні принципів міжнародного права, нав'язуванні світу своєї версії історичної правди виключно на користь Росії, у зловживанні правом вето в Раді Безпеки ООН тощо. У внутрішній політиці проявом рашизму є порушення права людини на свободу думки, переслідування учасників «руху незгодних», використання ЗМІ для дезінформації свого народу тощо¹².

Рашизм О. Костенко вважає причиною війни Росії проти Європи в Україні¹³. З позицій доктрини соціального натуралізму, наголошує професор, воєнна агресія є нічим іншим, як порушенням агресором законів соціальної природи, тобто законів, за якими існує соціум за своєю, притаманною йому природою. Зокрема, воєнна агресія є порушенням закону природної необхідності безпеки для людей, який є основою для виживання і прогресу людства. Згідно з цим законом війна є протиприродним явищем, а мир – природним. Цей стан людського

фактору є соціальною патологією і називається соціопатією. Звідси випливає, що єдиною спільною для усіх воєн причиною є соціопатія людей, яка за наявності для цього належних умов (конфлікт інтересів, різниця культур, соціальна нерівність тощо) проявляється у вигляді воєнної агресії. За своєю суттю рашизм – це позитивістська (антинатуралістська або протиприродна) ідеологія, що не визнає існування принципу верховенства законів соціальної природи і полягає в підміні дійсності видимістю, природного неприродним, маніпуляції сенсами через приписування словам іншого значення. За своєю суттю рашизм – це антиєвропейська ідеологія, тобто ідеологія протиставлення цінностям європейського світу цінностей «русского міра», заснованих на соціальній сваволі та соціальних ілюзіях. Запобігання російським війнам полягає в дерашизації Росії, тобто в лікуванні суспільства від ураження його членів колективною соціопатією і профілактиці цього ураження шляхом культивування цінностей, які мають антивоєнний ефект, зокрема через формування у громадян соціальної (тобто політичної, економічної, правової, моральної) культури. Оскільки саме вона є основою імунітету від соціопатії, необхідного для мирного співіснування людей і народів. Виходячи з викладеного, уявляється, що може бути сформульована така концепція «антивоєнних лещат»: дерашизація плюс воєнний самозахист. Формула дерашизації має бути, очевидно, такою: соціальне просвітництво плюс соціальна практика, які сприятимуть соціальній культурифікації суспільства, тобто формуванню в російському суспільстві соціальної культури, що полягає в узгодженості волі та свідомості людей із законами соціальної природи. Саме така формула дерашизації може дати антивоєнний ефект. У новій антивоєнній доктрині колективного Заходу пріоритет має надаватися засобам запобігання війни, тобто засобам, що впливають на людський фактор – волю і свідомість людей, аби уберегти їх від соціопатизації.

Професор Володимир Макарчук вважає рашизм різновидом фашизму, його найдеградованішою стадією¹⁴. На думку ученого, рашизм – це мультинаціональний та полірелігійний фашизм, а також корумповано-мафіозний фашизм, оскільки в РФ давно відбулося

зрощення державних структур з відверто кримінальними елементами. Яскравий приклад – Пригожин з вагнерівцями.

Як уявляється, суттєвою підвалиною явища рашизму є дефектна правосвідомість, а також застосування маніпулятивних технологій у системі формування дефектної правосвідомості російського суспільства¹⁵. Зокрема, найсуттєвішими проявами дефектності російської суспільної правосвідомості є соціальна апатія на фоні девальвації моральних цінностей, деіндивідуалізація (конформістська поведінка), варваризація та маргіналізація – перетворення антиправових відносин із соціальної аномалії на соціальну норму, сприйняття громадськістю порушення права як невіддільного елемента суспільних відносин й відсутність імунітету суспільства до протиправних дій на фоні психологічних стереотипів щодо переваги державних засобів та підпорядкованості їм громадських форм у регулюванні суспільних відносин, невизнання значною частиною населення неправомірних дій соціальним злом та їх небезпеки для суспільства, зорієнтованість значної частини населення на протиправне розв'язання життєвих питань та поставлених владою завдань (приклад: масові вбивства цивільного населення, зґвалтування жінок і дітей, масове мародерство на окупованих територіях, що сприймається як нормальна поведінка).

Отже, наведені та інші дослідження філософських, політичних, ідеологічних, психологічних, економічних і юридичних аспектів рашизму ставлять перед правознавцями надзвичайно актуальне в умовах повномасштабної агресії РФ, завдання – дослідження у площині юридичної науки процесу виникнення, генези та сучасного стану рашизму як суспільного явища, що має історичне коріння. Метою такого дослідження має бути розроблення дієвих юридичних заходів стримування та протидії російському військовому, економічному, ідеологічному експансіонізму, а також окреслення шляхів та дієвих засобів дерашизації Росії зусиллями демократичного світового співтовариства в рамках ООН, НАТО та ін. міжнародних організацій.

Музика І. В. Явище «рашизму» у поняттєвому просторі сучасної науки

Зроблено спробу охарактеризувати трактування філософських, політичних, ідеологічних, психологічних, економічних і юридичних аспектів рашизму, як суспільного явища у термінологічно-поняттєвому просторі сучасної науки.

Ключові слова: Україна; Росія; рашизм; філософські, політичні, ідеологічні, психологічні, економічні і юридичні аспекти рашизму; дерашизація.

Muzyka I. V. The phenomenon of "rashism" in the conceptual space of modern science

An attempt is made to characterize the interpretation of philosophical, political, ideological, psychological, economic and legal aspects of rashism as a social phenomenon in the terminological and conceptual space of modern science.

Keywords: Ukraine; Russia; "rashism"; philosophical, political, ideological, psychological, economic and legal aspects of rashism; derashization.

---

¹ Постанова Верховної Ради України № 3078-ІХ від 2 травня 2023 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3078-20#Text> (дата звернення: 25.07.2023).

² Snyder T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *New York Times*. May 19, 2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html?fbclid=IwAR32B1Xgx470Wtlo8MktRrf6KviOav5csDXKPgCB0kfMahrxSLIz7adI35k> (дата звернення: 25.07.2023).

³ Требін Михайло. Звичайний рашизм: загальна характеристика. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2022. № 4 (55). С. 148–151.

⁴ Дацюк С. А. Що таке рашизм? *Портал «Українська правда»*. 22 квітня 2022 року. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/624fc6e87bb92/> (дата звернення: 25.07.2023).; Дацюк С. А. Зо что воюет Россия? *Хвиля*. 30 травня 2014 року. URL: <https://hvylya.net/analytics/geopolitics/za-cho-voyu-et-rossiya.html> (дата звернення: 25.07.2023).

⁵ Горбатенко В. П. Рашизм. *Велика українська енциклопедія*. URL: <https://vue.gov.ua/Рашизм> (дата звернення: 15.07.2022).

⁶ Огрязко Володимир. Дещо про «рашизм». *Київський безпековий форум*. 29.08.2022. URL: https://ksf.openukraine.org/ua/news/2462-deshho-pro-rashizm?fbclid=IwAR1dYNtpVcj5tciVAqddnOv4zAjTeSkFALz1jo_iSzgKgU3RjbVZy1_2Kns (дата звернення: 15.07.2022); Огрязко Володимир. Чим насправді є «рашизм». *Главком*. 3 вересня 2022 року. URL: <https://glavcom.ua/columns/ogryzko/chim-naspravdi-je-rashizm-872636.html> (дата звернення: 25.07.2023).

⁷ President of Niger: My country is under attack and I've been taken hostage. *The Washington Post*. August 3, 2023. URL: <https://www.washingtonpost.com/opinions/2023/08/03/mohamed-bazoum-coup-niger-democracy/> (дата звернення: 25.07.2023).

---

⁸ В'ятрович Володимир. Що таке рашизм? *Високий замок*. 27.05.2022. URL: <https://wz.lviv.ua/blogs/458747-shcho-take-rashyzm> (дата звернення: 15.07.2022).

⁹ Якубова Лариса. Звір з безодні. Як виник і чого прагне путінський фашизм. *Український тиждень*. 06. 05. 2022. URL: <https://tyzhden.ua/World/254889> (дата звернення: 15.07.2023);

Якубова Лариса. «Рускій мір» схожий на тоталітарну секту, члени якої хворі на соціальну шизофренію. *Портал «Українська правда»*. 4 жовтня 2022 року. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2022/10/4/7370240/> (дата звернення: 25.07.2023).

¹⁰ Бакланова О. Г. Духовні скріпи рашизму. Російсько-українська війна 2014–2022: історичні, політичні, культурні, освітні, релігійні та юридичні аспекти: наукова монографія. Рига, Латвія: “Baltija Publishing”, 2022. С. 832–839.

¹¹ Ярмиш О. Н. Формування законодавчої бази путінського режиму в Росії (постановка проблеми). *Всеукраїнська наукова конференція «Рашизм: сучасний варіант варварства (юридичні аспекти проблеми)» 25 травня 2022 року: Програма і тези доповідей*. Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Київ, 2022. С. 15–16.

¹² Костенко О. М. Що таке рашизм? Про ідеологічне коріння російсько-українського конфлікту. *День*. 2014. № 48. URL: <https://day.kyiv.ua/article/kultura/chomu-my-staly-vorohamy> (дата звернення: 25.07.2023).

¹³ Костенко Олександр. Рашизм – причина війни Росії проти Європи в Україні. *Збруч*. 02.06.23. URL: <https://zbruc.eu/node/115545> (дата звернення: 25.07.2023).

¹⁴ Макарчук В. С. Рашизм як найдеградованіша стадія рашизму. *Правова держава*. Вип. 33. 2022. С. 21–30.

¹⁵ Музика І. В. Маніпулятивні технології ідеологів рашизму у системі формування дефектної правосвідомості. *Альманах права*. Вип. 13. 2022. С. 269–275.

**ІСТОРІЯ СПЕЦСЛУЖБ ЯК НАПРЯМ
ВІТЧИЗНЯНИХ ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
В УМОВАХ ПРОТИДІЇ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ:
СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ**

В умовах повномасштабної російської агресії відбулися кардинальні зміни у всіх сферах державного та суспільного життя України, зокрема в українській історико-правовій науці. Правовий режим воєнного стану та інші особливості організації функціонування держави під час війни вплинули на розвиток наукової сфери загалом, на окремі напрями наукових досліджень, на процеси визначення ступеня їх пріоритетності та актуальності, відповідності потребам сучасності.

Це повною мірою стосується і такого напрямку як історія спецслужб. Від початку російсько-української війни, тобто від лютого 2014 р., цей напрям, як й історія держави і права України загалом, став полем ідеологічної битви. Тому на сучасному етапі актуальними завданнями вітчизняних дослідників має стати розроблення тієї тематики, яка, з одного боку, висвітлює маловідомі сторінки історії вітчизняних спецслужб, а з іншого розвінчує «бойові» історичні міфи наших ворогів у цій сфері.

При цьому слід зауважити, що історія спецслужб як вітчизняний напрям саме правових досліджень сформувався відносно недавно, власне вже за часів незалежності України. Зазначену специфіку, на наш погляд, слід урахувувати аналізуючи стан цього наукового напрямку в умовах воєнного часу та перспективи його розвитку на майбутнє.

З огляду на це, необхідно охарактеризувати становлення історії спецслужб як вітчизняного напрямку правових досліджень до початку повномасштабного вторгнення рф в Україну, в тому числі його передісторію.

Проблематика функціонування спеціальних державних структур, які сьогодні прийнято називати спецслужбами, привертала підвищену

увагу з боку дослідників достатньо тривалий час. Однак спроби її наукового опрацювання розпочалися лише у ХХ ст. Цьому, на нашу думку, сприяла низка факторів. Насамперед розвиток законодавства, яке закріплювало правовий статус і організаційні форми проведення розвідувальної, контррозвідувальної та інших видів спеціальної державної діяльності. До того ж, у більшості провідних країн світу напередодні та під час Першої світової війни відбулося накопичення певного практичного досвіду діяльності відповідних державних структур, зокрема у сфері боротьби з підпільними революційними рухами, організації контррозвідувальних заходів і протидії розвідувальним устремлінням противника у мирний і воєнний час.

Слід зазначити, що майже до другої половини ХХ ст. роботи, у яких розглядалися історичні, історико-правові та спеціально-професійні проблеми спецслужб, були поодинокими, носили вибіркового, епізодичний, як правило, конкретно-прикладний характер і не мали системних, узагальнюючих висновків.

Серед цих праць слід відзначити низку мемуарів колишніх співробітників спецслужб різних країн світу, навчальних матеріалів та публіцистичних праць. Зокрема, це роботи одного з останніх керівників військової розвідки Австро-Угорської імперії М. Ронге, керівника німецької військової розвідки в роки Першої світової війни В. Ніколаї, американського розвідника Ч. Росселя, колишнього німецького шпигуна часів Першої світової війни, який перейшов на службу до британської розвідки, К. Гревса та інших¹.

На теренах колишнього СРСР історія радянських органів державної безпеки, почала досліджуватись у системі закритих навчальних закладів та наукових установ КДБ СРСР від середини 1960-х рр. Її вивченням займалися, як правило, історики за освітою, які мали спеціальну професійну підготовку та певний досвід агентурно-оперативної діяльності.

Після розпаду СРСР на пострадянському просторі дослідження історії спецслужб зосередилося переважно на вивченні історії радянських органів державної безпеки, зокрема тих її аспектів, які в силу

ідеологічних причин і цензурних обмежень не могли розглядатися в попередній час.

Отже, можна стверджувати, що історія спецслужб, як напрям наукових досліджень, сформувалася відносно недавно, фактично наприкінці ХХ ст., і мала комплексний міждисциплінарний характер. Спеціальні державні та недержавні структури, які займалися розвідувальною, контррозвідувальною діяльністю, політичним розшуком, здійснювали охорону державної таємниці, забезпечували безпеку вищих посадових осіб держави та виконували інші споріднені функції у сфері забезпечення державної безпеки вивчалась представниками різних суспільних наук – істориками, правознавцями, безпекознавцями, політологами і навіть економістами.

З проголошенням незалежності в Україні розпочався процес виокремлення з цього «дослідницького калейдоскопу» вітчизняної правової школи історії спецслужб як окремого наукового напрямку. Об'єктом правового дослідження історії спецслужб стали насамперед правовий статус і його еволюція, організаційна структура та її розвиток, правове регулювання основних видів і напрямів діяльності спецслужб, правові аспекти їх кадрового, фінансового, матеріально-технічного та іншого забезпечення, організація державного контролю та нагляду за діяльністю спецслужб. Вивчення саме цієї проблематики забезпечувало можливість здійснення належного історико-правового аналізу, необхідного для визначення ролі й місця спецслужб у державно-владному механізмі відповідного хронологічного періоду, а також формулювання пропозицій щодо сучасного використання цього історико-правового досвіду.

Упродовж 1990-х – початку 2000-х рр. сформувалися предмет правових досліджень у сфері історії спецслужб, їх основна проблематика та тематична спрямованість.

Потрібно наголосити, що правовий напрям у сфері дослідження історії спецслужб тісно переплітався з історичним напрямом, відбувалися їх симбіоз і взаємне доповнення. І дотепер певна частина досліджень, які присвячені історії спецслужб, виконані на межі історії

права та «чистої історії». Вітчизняні історики права та «чисті» історики працюють на спільній дослідницькій «ниві», розробляють переважно єдину джерельну базу, але ставлять перед собою різну мету та завдання, що об'єктивно зумовлено відмінністю предмета та методології юридичної та історичної науки.

Отже, на сьогодні, можна говорити про наявність таких головних тематичних відгалужень наукових правових досліджень у сфері історії спецслужб, які сформувались від початку проголошення незалежності України та продовжують розвиватись у період воєнного часу.

По-перше, організація та діяльність спецслужб Російської імперії та Австро-Угорщини на теренах України. У витоків цієї історико-правової школи перебували О. Н. Ярмиш², М. Г. Щербак і А. С. Чайковський³. Сучасні дослідження у даному напрямку представлені роботами О. О. Самойленко⁴, В. М. Чиснікова⁵ та Б. В. Бернадського⁶.

По-друге, становлення та розвиток українських національних спецслужб періоду Української національної революції 1917–1921 рр. та спецслужб ДЦ УНР в екзилі. Піонером правових пошуків у цій царині, на наш погляд, слід вважати О. В. Тимощука⁷, а визнаними спеціалістами «чистих» істориків В. С. Сідака⁸ та Т. В. Вронську⁹. Певний інтерес у цій тематичній площині становлять також роботи О. В. Скрипника¹⁰, В. Т. Окіпнюка та Д. О. Козлова¹¹.

По-третє, організація та діяльність спецслужб українського національно-визвольного руху, зокрема СБ ОУН. У цьому напрямку поки що видано лише одну історико-правову працю Р. Р. Марцинківим¹². Історичні роботи, близькі до юридичної тематики, опубліковані Д. В. Веденєєвим¹³, Я. М. Антонюком¹⁴ та багатьма іншими дослідниками.

По-четверте, функціонування радянських органів державної безпеки в Україні впродовж 1917–1991 рр. Засновниками цього тематичного напрямку правових досліджень, на нашу думку, слід вважати Л. М. Маймескулова¹⁵ та І. Б. Усенка¹⁶, які на початку 1990-х рр. видали перші вітчизняні праці присвячені правовому статусу органів ЧК і ДПУ в Україні – «Всеукраїнська надзвичайна комісія (1918–

1922)» і «Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність». Подальші наукові пошуки у цій царині продовжили І. Г. Білас, О. М. Мироненко, В. Т. Окіпнюк, Д. А. Тихоненков, О. М. Шармар та інші дослідники, розширивши їх хронологію та проблематику, зокрема питаннями організації прокурорського нагляду за органами державної безпеки, функціонування органів НКВС-НКДБ-МДБ, визначення їх ролі у механізмі державного терору та місця в державно-політичній системі¹⁷.

Фактологічно близькими до історико-правових досліджень у цьому проблемно-тематичному сегменті є загальноісторичні праці О. І. Божка, Т. В. Вронської, В. А. Золотарьова, С. В. Кульчицького, С. П. Ляковської, В. І. Пристайка, Р. Ю. Подкура, В. В. Ченцова, Ю.І. Шаповала та інших.

По-п'яте, ще однією важливою проблематикою у сфері історії вітчизняних спецслужб є становлення спецслужб незалежної України. Засновником цього напряму правових досліджень є В. Г. Пилипчук¹⁸. «Відкритих» наукових робіт з цієї проблематики поки що обмаль, а наявні мають, переважно, науково-популярний або презентаційний характер¹⁹. Це є цілком природнім, адже в умовах війни, складовою якої є й протисторова спецслужб, аналіз подібної інформації має носити закритий характер, оскільки може впливати на поточну діяльність органів державної безпеки.

Слід зазначити, що «білі плями» в правовому дослідженні історії спецслужб створюють ґрунт для перспектив розвитку цього наукового напряму в найближчому майбутньому. Вітчизняні історики права поки що не надали належної уваги проблематиці функціонування іноземних спецслужб в Україні – польських, угорських, чехословацьких, німецьких (у тому числі нацистських), румунських – в 1920-х – 1940-х рр., тобто у міжвоєнний період і під час Другої світової війни. Певним винятком можна вважати роботу П. В. Рекотова²⁰, в якій проаналізовано окремі історико-правові аспекти діяльності каральних структур нацистського режиму в Україні в період окупації (1941–1944 рр.), у тому числі розвідувальних і контррозвідувальних.

Малодослідженими з точки зору історико-правового осмислення залишаються окремі аспекти правового статусу, організації та діяльності радянських органів державної безпеки в Україні, зокрема органів КДБ.

Відсутні також історико-правові дослідження вітчизняних спецслужб давньоруської та козацько-гетьманської доби. Існуючі праці представлені загальноісторичними роботами В. С. Сідака²¹, В. С. Степанкова²², В. А. Смоля, М. Ф. Котляра²³, Я. Ю. Антоняка²⁴, І. Л. Синяка²⁵ та інших.

Окрім того, з урахуванням подальшого «відкриття», особливо вже у повоєний час, багатьох відомчих архівів, а відтак і появи нових документальних джерел і матеріалів з історії спецслужб, потребує більш глибокого дослідження також проблематика вже охоплена історико-правовими роботами. Але на тепер, в умовах воєнного стану, дослідницькі проєкти, пов'язані з опрацюванням архівів, гальмуються через низку об'єктивних факторів.

Не до кінця вирішеними залишаються питання базової термінології та поняттєвого апарату у сфері історії спецслужб. Насамперед саме поняття «спецслужба» не визначено на законодавчому рівні, не є офіційним і тому неоднозначно тлумачиться різними дослідниками. Вітчизняні правознавці під терміном «спецслужби» розуміють сукупність органів розвідки, контррозвідки, політичного розшуку та інших спеціалізованих установ, що діють переважно конспіративними методами. Загалом погоджуючись з таким змістовним наповненням цього поняття хотілося б утім, його дещо скорегувати. Зокрема, уточнити момент щодо інших спеціалізованих установ. Нам здається, що має йтися тільки про ті з них, до функцій яких належить забезпечення державної безпеки. Оскільки в протилежному разі частина спеціальних державних силових структур (наприклад, кримінальна поліція чи служба забезпечення правопорядку у збройних силах), які наділені правом проведення оперативно-розшукової діяльності та використовують відповідні форми і методи, мали б теж за визначеною вище логікою вважатися спецслужбами. А це, як видається, не зовсім так.

Отже, певною мірою можна говорити про існування широкого та вузького підходів до тлумачення поняття «спецслужба». У вузькому розумінні це тільки органи розвідки та контррозвідки, а в широкому поняття «спецслужба» охоплює значно більшу категорію структур. Це і органи, що здійснюють охорону вищих посадових осіб і забезпечують спеціальний зв'язок тощо.

З огляду на зазначене, на теперішній час актуальною є потреба та необхідність поєднання історико-правових, теоретико-правових і галузевих правових досліджень з метою вироблення єдиних, науково обґрунтованих і виважених підходів у питаннях понятійно-термінологічного та понятійно-категоріального апарату історії спецслужб.

Отже, опрацювання всіх згаданих вище напрямів історії вітчизняних спецслужб є актуальними завданнями істориків права, як і сьогодні, в умовах воєнного стану, так і у повоєнний час. Виконання цих завдань дасть змогу сформувати на науковому рівні цілісну системну картину (модель) історичного становлення та розвитку українських спецслужб, що буде мати не тільки суто наукове, але й важливе практичне значення, зокрема у контрпропагандистській діяльності проти рф.

Окіпнюк В. Т. Історія спецслужб як напрям вітчизняних правових досліджень в умовах протидії російській агресії: стан і перспективи

Проаналізований сучасний стан вітчизняних правових досліджень у сфері історії спецслужб, їх основні тематичні напрями та перспективи подальшого розвитку в умовах воєнного та повоєнного часу.

Ключові слова: спецслужби, історія спецслужб, історико-правові дослідження, воєнний стан, російська агресія.

Okipniuk V. T. The history of special services as a direction of domestic legal research in the conditions of countering Russian aggression: state and prospects

The current state of domestic legal research in the field of the history of special services, their main thematic directions and prospects for further development in the conditions of war and post-war times are analyzed.

Keywords: special services, history of special services, historical and legal studies, martial law, russian aggression.

¹ Ронге М. Разведка и контрразведка. Киев: Изд. дом «СВАРОГ», 2023. 538 с.; Тайные силы: Интернациональный шпионаж и борьба с ним во время мировой войны и в настоящее время. (сборник) / В. Николаи, М. Ронге, Ч. Э. Россель. Киев: Княгиня Ольга, 2005. 676 с.; Россель Ч. Разведка и контрразведка. Москва: Воениздат НКО СССР, 1938. 88 с.; Тайные миссии: (Дневник шпиона). Ленинград: Смарт, 1989. 95 с.; Рисс К. Тотальный шпионаж. Москва: Воениздат НКО СССР, 1945. 228 с.

² Ярмиш О. Н. Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на początku XX ст. Харків: Консум, 2001. 284 с.

³ Чайковський А. М., Щербак М. Г. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ: Україна, 1996. 286 с.

⁴ Самойленко Е. А. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв. Киев: София, 2000. 186 с.

⁵ Чисніков В. М. Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01. Київ. 2018. 535 с.

⁶ Бернадський Б. В. Контррозвідувальна діяльність Російської імперії в Україні (історико-правовий аспект). Київ: Видавець Карпенко В. М., 2018. 792 с.

⁷ Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень – грудень 1918). Харків, 2000. 462 с.

⁸ Сідак В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні: у 5-и томах. Т. 2 : Українські спецслужби доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Київ: Прометей, 2017. 472 с.

⁹ Сідак В. С., Вронська Т. В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти: військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926–1936 рр. Київ: Темпора, 2003. 240 с.; Сідак В. С., Вронська Т. В., Скрипник О. В. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні: у 5-и томах. Т. 3: Спецслужба Військового міністерства Державного Центру УНР в екзилі. Київ: Прометей, 2018. 260 с.

¹⁰ Скрипник О. В. Українська розвідка. 100 років боротьби, протистоянь, звершень. Київ: Адеф-Україна, 2019. 344 с.

¹¹ Окіпнюк В., Козлов Д. Співробітництво спецслужб державного центру УНР в екзилі та Японії в першій половині 1930-х років. *Український історичний журнал*. 2023. Число 1. С. 103–120.

¹² Марцинків Р. Правові засади створення та діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів : монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2022. 196 с.

¹³ Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Монографія. Київ: Генеза. 2006. 408 с.

¹⁴ Антонюк Я. М. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні: у 5-и томах. Т. 4: Діяльність Служби безпеки ОУН(б) та спеціальних підрозділів УПА (1940–1955). Київ: 7БЦ, 2022. 536 с.

-
- ¹⁵ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия (1918–1922). Харьков: «Основа», 1990. 345 с.
- ¹⁶ Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1995. 74 с.
- ¹⁷ Жертвы репрессий / Ю. С. Шемшученко, А. Н. Мироненко, В. И. Пристайко и др.; отв. ред. Ю. С. Шемшученко. Киев, 1993. 296 с.; Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.; Кн. 2. 688 с.; Окіпнюк В. Т. Радянські органи державної безпеки в Україні в період панування тоталітарного режиму (1929–1953 рр.): монографія. Херсон: Видавництво «ОЛДІ-ПЛЮС», 2019. 416 с.; Тихоненков Д. А. Проблемы контроля и надзора за органами ВУЧК и ГПУ УССР в 1918 – нач. 1929 гг. : Монография. Харьков: Издатель ФЛ-П Вапнярчук Н. Н., 2008. 208 с.; Шармар О. М. Роль органів ВУНК, ДПУ, НКВС УСРР (УРСР) у здійсненні політики держави на селі (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. юр. наук: 12.00.01. Київ, 2008. 217 с.
- ¹⁸ Пилипчук В. Г. Становлення і розвиток СНБ-СБ України: теоретичні та організаційно-правові основи (1991–2004). Київ: НКЦ СБ України, 2006. 496 с.; Пилипчук В. Г. Формування теоретико-правових основ забезпечення державної безпеки України (кінець ХХ – початок ХХІ століття). Київ: НКЦ СБ України, 2008. 258 с.
- ¹⁹ Служба безпеки України: історія та сучасність. До 20-ї річниці створення. Київ: видавець Корбуш, 2012. 384 с.; Дерев`яно І. М. Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи. Київ: Либідь, 2012. 572 с.
- ²⁰ Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. (Історико-правовий аспект): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ України. Київ, 1997. 222 с.
- ²¹ Сідак В. С., Степанков В. С. З історії української розвідки та контррозвідки (нариси). Київ, 1995. 204 с.; Сідак В. С. Спеціальні служби... Т. 2.
- ²² Степанков В. С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.). Кам'янець-Подільський, 2008. 264 с.
- ²³ Смолій В. А., Котляр М. Ф., Степанков В. С. Спеціальні служби України від найдавніших часів і до сьогодні: у 5-и томах. Т. 1: Спецслужби України у ІХ – середині ХVІІ ст. Київ: Прометей, 2017. 246 с.
- ²⁴ Антоняк Я. Ю. Розвідувальні місії Гетьманату до Криму за правління Кирила Розумовського. *Історико-політичні студії*. № 1 (7). 2017. С. 5–11.
- ²⁵ Синяк І.Л. Запорозька розвідка в добу Нової Січі (1734–1775 рр.). *На варті Батьківщини: безпековий вимір українського державотворення другої третини ХVІІІ ст.* Київ: Прометей, 2017. С. 261–323.

Частина 2
НАУКОВЦІ

**ДМИТРО ВІТОВСЬКИЙ – ПЕРШИЙ
ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧ УКРАЇНСЬКОЇ
ГАЛИЦЬКОЇ АРМІЇ: ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ І
ДЕРЖАВНИЦЬКА ПОЗИЦІЯ**

У сучасних умовах війни Росії проти України актуальним є вивчення та популяризація багатовікової історії української державності, яка має вагоме значення для духовного розвитку українського народу, особливо для сучасних державних, політичних, громадських діячів, усіх громадян України, які мають можливість почуватися духовно багатими, спиратися на досвід попередників. Врахування національного історичного досвіду вбереже нас від помилок, прийняття хибних рішень. Сьогодні, як ніколи необхідно формувати патріотичну самосвідомість громадян України, важливо остаточно подолати нав'язані століттями комплекси меншовартості, неповноцінності та провінційності. Україна має інтегруватися до Європейського Союзу не тільки географічно, а як високоцивілізована європейська нація, що має глибоке історичне коріння, свій історичний код і виконує свою місію.

Упродовж історії українського державотворення значну роль відіграли випускники юридичного факультету Львівського університету, який є одним з найдавніших в Україні¹. Особливо активними вони були у період творення та розбудови Західноукраїнської Народної Республіки, яка була проголошена 1 листопада 1918 р. у Львові. Випускники юридичного факультету Львівського університету були активними учасниками творення Українських Січових Стрільців, Української Галицької Армії, Української військової організації, Українського національно-демократичного об'єднання та інших політичних партій, Організації Українських Націоналістів, Української Повстанської Армії тощо.

Одним з найвідоміших випускників юридичного факультету Львівського університету був Дмитро Вітовський – український громадсько-військовий діяч, військовик і літератор, письменник, сотник Легіону Українських Січових Стрільців, полковник УГА, начальний комендант Української Галицької армії, один з організаторів Листопадового чину та Української Галицької Армії, Державний секретар військових справ ЗУНР.

Дмитро Вітовський народився 8 листопада 1887 р. у с. Медуха Станіславського повіту (нині – с. Медуха Дубовецької сільської громади Івано-Франківського району Івано-Франківської області) у дрібношляхетській родині. Батько віддав його до польської (бо української не було) гімназії міста Станіслава, (нині – Івано-Франківськ). За браком коштів Дмитро оселився у дешевій Миколаївській бурсі, що підтримувалась російським урядом і насаджувала москвофільство. Проте Дмитро долучається до таємного українського гуртка самоосвіти, потайки опанував історію козаччини та українську літературу і відкрито називав себе українцем. За це п'ятикласника Вітовського і кількох його друзів вигнали з бурси².

Після закінчення Станіславської гімназії Д. Вітовський поступив 1907 р. на юридичний факультет Львівського університету. Під час навчання, крім фахових занять, слухав лекції з історії України і Європи професора М. Грушевського. Брав безпосередню участь в активних діях студентства в боротьбі за український університет у Львові³. В 1909 р. Вітовський відбув однорічну службу в австрійському війську та завершив її як молодший офіцер в чині хорунжого.

У цей час у Львівському університеті надзвичайно актуальним стало національне питання. Українська громадськість Східної Галичини почала боротьбу за створення українського університету. Вперше вимога про заснування українського університету у Львові була виголошена на вічі українського студентства вищих навчальних закладів Австрії у 1899 році⁴. Українські студенти хотіли навчатись в українському ж університеті. Боротьба загострилась настільки, що 1 липня 1910 р. поляки вбили одного з провідників українського

студентства, студента 3 курсу юридичного факультету Львівського університету Адама Коцка. Д. Вітовський брав активну участь у боротьбі за створення українського університету, за викладання в університеті українською мовою. На студентських зборах Д. Вітовський виголосив палку промову, закликаючи провести нелегальне віче у будівлі університету. Спроба ж студентів-поляків розігнати віче вилілась у барикади і стрілянину в приміщеннях Львівського університету. За активну участь в антипольському повстанні Д. Вітовського виключили з університету, позбавили військового звання і ув'язнили.

Після свого звільнення Д. Вітовський завершив освіту на юридичному факультеті Краківського університету і надалі працював адвокатом у Станіславові, брав найактивнішу участь у громадсько-політичному житті. В листопаді 1911 р. він організував втечу зі станіславівської в'язниці «Діброва» для свого товариша Мирослава Січинського, засудженого за вбивство намісника Галичини графа Анджея Потоцького. Дмитро знайшов серед наглядачів тюрми двох українців, які зробили дублікат ключа від камери Січинського, передали йому форму наглядача й увечері провели за браму, де вже чекав Д. Вітовський. Якийсь час М. Січинський переховувався у Станіславові, далі його возом перевезли до Вікторова, потім – до Чернівців, а згодом з підробленими документами через Німеччину й Норвегію він виїхав до Америки. Наглядачів, які допомогли у втечі, так і не знайшли⁵.

Перша світова війна різко загострила соціально-політичну ситуацію в Галичині. Вибираючи з двох лих менше, провідні політичні кола краю оголосили про свою підтримку у війні Австро-Угорщини. На початку серпня 1914 р. з представників основних політичних партій у Львові була створена Головна українська рада, яка мала на меті захист політичних інтересів українського населення Австро-Угорської монархії у період війни. Користуючись сприятливою ситуацією, вона домоглася згоди в австрійській владі на утворення на добровільних засадах окремої формації українського національного війська – Українських січових стрільців. Записалось добровольцями біля 28 тис.

осіб, але дозвіл було дано тільки на 2,5 тис. Воювати їм довелося у складі австро-угорської армії, але основною метою їх створення була майбутня боротьба за волю України⁶. Від серпня 1914 р. Д. Вітовський стає одним із засновників Легіону УСС, організовує цілий курінь, постійно виступає з палкими промовами перед стрільцями. Він мав великий вплив на Українських січових стрільців, хотів, щоб після війни вони займалися національною просвітою. З його ініціативи частина українських воїнів відмовилися приймати австрійську присягу і прийняли свою - українську. Із початком Першої світової війни Д. Вітовський добровольцем вступив до Легіону УСС, командував сотнею, згодом – куренем. Відзначився в перших боях у Карпатах, а навесні 1915 р. – на Маківці, потім – над Стрипою⁷. За бій на горі Маківці був нагороджений медаллю «За хоробрість». 2 липня 1915 р. сотня Д. Вітовського проходила через рідну Медуху – і односельці його радо вітали. Курінь УСС Д. Вітовського 28 червня 1915 р. здобув у боях княжий Галич і підняв на міській ратуші синьо-жовтий прапор. Після визволення від російської армії Галича був його військовим комендантом. Далі сотня Вітовського відзначилась у під Семиківцями (вересень-жовтень 1915 р.). Після поранення переведений на Волинь. Як фундатор Стрілецького Фонду був також засновником його друкованого органу – журналу «Шляхи». У 1916–1917 рр. служив комісаром УСС на Волині, організовував 46 українських народних шкіл, в яких навчалося понад 800 українських юнаків та дівчат. Також Вітовський активно займався допомогою українським біженцям, допомагав у підготовці нового поповнення УСС.

Загострення соціально-економічних, політичних і національних суперечностей у воюючих країнах призвело до політичної кризи, внаслідок чого виникла революційна ситуація. Спочатку революції відбулися в Росії (лютневі, згодом жовтневі події 1917 р.), а в жовтні–листопаді 1918 р. – в Австро-Угорщині та Німеччині.

Австро-угорський імператор Карл I видав 16 жовтня 1918 р. маніфест, погоджуючись перетворити країну у федеративну державу. «Коронні землі» одержали право створити свої представницькі органи –

Національні ради. У зв'язку з цим 18 жовтня у Львові відбулися збори всіх українських послів (депутатів) австрійського парламенту, галицького і буковинського сеймів та по 3 представники від усіх політичних партій, духовенства й студентства. На цих зборах було утворено шляхом обрання Українську Національну Раду (скорочено – УНРада) на чолі з Євгеном Петрушевичем. Вона негайно проголосила, що Галичина, Північна Буковина й Закарпаття, які «створять цілісну українську територію, уконститууюються... як українська держава», щоправда, у складі Австро-Угорської монархії, з якою галицькі політики ще не наважувалися розірвати відносини.

Активно готувалися до захоплення влади у Галичині поляки, які вважали цей край своєю історичною територією. В Кракові 28 жовтня була створена Польська ліквідаційна комісія (складалася з 23 польських послів австрійського парламенту), яка планувала взяти владу в усій Галичині й оформити перехід краю до складу Польщі. Був призначений генеральний комісар Галичини – князь В. Чарторийський і військові коменданти Галичини та Львова – генерали Пухальський і Ламезан. Можливі виступи «непольського населення» начальник Головного штабу збройних сил Польщі генерал Розвадовський наказав придушувати. На 1 листопада призначалося офіційне передання влади полякам в усій Галичині⁸.

У ніч на 1 листопада 1918 р. Центральний військовий комітет, створений у вересні з офіцерів-українців, які служили в австро-угорській армії, на чолі з сотником Дмитром Вітовським вирішив випередити поляків. 1 листопада 1918 р. відбулося несподіване для поляків безкровне захоплення українцями влади у Львові та успішне збройне повстання у Галичині, відоме як Листопадовий Чин. Хоч у Львові в його розпорядженні знаходилося всього близько 2 тис. вояків, Д. Вітовський діяв рішуче та надзвичайно цілеспрямовано: він наказав усім губернським і повітовим українським комісарам своїми силами брати владу; командиру УСС Осипу Букшованому було наказано терміново привести війська до Львова; повітовому комісару в Перемишлі належало зайняти місто й підірвати міст через р. Сян, щоб перешкодити

пересуванню польських військ; в самому Львові було зосереджено 1400 стрільців і 60 старшин, яких поки що було недостатньо для захоплення такого великого міста; з німецьким і австро-угорським гарнізоном міста була досягнута домовленість про нейтралітет. Упродовж однієї ночі українські бійці взяли під контроль Ратушу м. Львова, Галицьке намісництво, комендатуру, поліцейські дільниці, вокзал, мости, пошту, військові склади. Вранці 1 листопада на будівлі львівської Ратуші вже майорів жовто-синій прапор. Д. Вітовський урочисто передав владу УНРаді ЗУНР⁹.

У перші дні листопада 1918 р. українці взяли владу в усіх інших містах і місцевостях Галичини. Тоді ж стали надходити повідомлення про перемоги у Збаражі, Тернополі, Коломиї, Станіславові та Бродах. Це відбулося безкровно, без боїв і жертв. Австрійські, угорські та інші вояки не чинили ніякого опору, звертаючись з єдиним проханням – якнайшвидше відправити їх на батьківщину; поляки, для яких виступ українців був несподіваним, вичікували.

УНРада 1 листопада видала відозви «До населення міста Львова» та «Український народе», в яких зазначалося: «Волею українського народу на українських землях Австро-Угорської монархії утворилась українська держава...»; «віднині Ти, український народе, господар своєї землі..., визволений з віковичної неволі...», «найвищою владою тут є Українська національна рада». Вже в перших правових актах підкреслювалося, що всім громадянам Української держави незалежно від національності та віросповідання надаються і гарантуються «громадянська, національна і віросповідна рівноправність». Усім національним меншинам пропонувалось обрати своїх представників до складу Української Національної Ради¹⁰.

Українська Національна Рада після успіху Листопадового зриву присвоїла Д. Вітовському звання полковника. Від листопада 1918 р. – перший командир збройних сил ЗУНР – Української Галицької армії, пізніше – Державний Секретар Військових Справ ЗУНР, запрошував на службу в УГА талановитих офіцерів як австрійської (генерали А. Кравс, А. Вольф, А. Бізанц, А. Шлесер, К. Гофман), так і російської армії

(М. Омелянович-Павленко, В. Гембачев, А. Греков, Є. Мишковський). До організаційно-керівної роботи Д. Вітовський запрошував досвідчених старшин: Дмитра Паліїва, Петра Бубелу, Михайла Голинського, Семена Магальяса, Никифора Гірняка, Івана Боберського та інших. З окремих бригад добровольців, сформованих за територіальним принципом, він організував УГА, яка успішно протистояла польському наступові¹¹. Головною метою свого життя Д. Вітовський бачив у творенні національної армії. Оголошуючи загальну мобілізацію в українську армію, говорив: «Буде армія – буде державність!». За його керівництва чисельність УГА збільшилася до 100 тисяч бійців і 1400 офіцерів. Державний секретаріат військових справ, який очолив Д. Вітовський, мав організовувати регулярну армію, її запілля, військову адміністрацію, мобілізацію, озброєння, забезпечення всім необхідним для ведення сучасної війни. 13 листопада 1918 р. Державний секретар підписав накази про створення 12 військових округ на території Східної Галичини й Буковини, часткову мобілізацію до регулярного війська, демобілізацію усіх військових частин Австро-Угорщини на теренах ЗУНР, затвердив текст військової присяги.

Саме він одним з перших членів уряду ЗУНР запропонував укласти військовий союз з УНР, а згодом підписав договір у Фастові. 12 лютого 1918 р. Вітовський подав у відставку з посади держсекретаря через розходження з іншими членами УНРади щодо Закарпаття. Після Злуки, на прохання закарпатських політиків, Вітовський послав туди військову експедицію, поставивши Раду перед доконаним фактом. Льонгин Цегельський обурився й назвав цю акцію «новою війною на власну руку». Однак Євген Петрушевич, підписуючи відставку Вітовського, висловив йому «признання і сердечну подяку за повну самовідречення службу, яку несли Ви на своїм становищі українському народови. Як державний Секретар військових справ Ви серед найтящих відносин заклали основи української армії та довели її до сили і розцвіту».

22 січня 1919 року Д. Вітовський був серед представників делегації ЗУНР на проголошенні Акту злуки з УНР на Софіївській площі в Києві. У зверненні до воїнів УГА він писав: «Повідомляємо вам велике слово:

вчора впала межа між українськими землями, і з учорашнього дня ми всі вже громадяни однієї великої Народної Республіки!»¹².

У квітні–травні 1919 р. полковник Д. Вітовський як представник ЗОУНР (разом із Михайлом Лозинським) брав участь у Паризькій мирній конференції. Було створено комісію для вирішення конфлікту між Польщею і Україною. Комісія також склала проект розмежування воюючих сторін на Галичині. Загалом проект був корисним для українців, за якими залишався Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Щоправда, Львів мав відійти до Польщі. Однак проти цього плану виступили поляки, які хотіли отримати всю Східну Галичину. Тому комісія передала цю справу на розгляд Антанти (США, Велика Британія, Франція, Італія). Д. Вітовський, використовуючи все своє красномовство, також намагався переконати представників Антанти у необхідності визнати Україну (а не лише Польщу, Чехословаччину і Югославію) новою державою на карті Європи. Проте, на жаль, марно.

Франція зробила однозначну ставку на створення сильної незалежної Польської республіки, у складі якої бачила і Східну Галичину. Вітовський намагався пояснювати позицію ЗУНР В. Вільсону (президенту США), Ж. Клемансо (президенту Франції), Д. Ллойд-Джорджу (прем'єру Великої Британії), але розуміння не знайшов. Велика Британія була прихильницею української державності на Галичині. За дорученням прем'єр-міністра Ллойд-Джорджа лорд Керзон провів лінію розмежування етнічно польських та українських земель. Вітовський навіть звернувся з листом до президента США Вудро Вільсона, закликаючи не підтримувати Польщі в українсько-польській війні¹³. Однак Антанта виявилася неготовою до співпраці з галицькими українцями. У протистоянні з більшовицькою Росією вона зробила ставку на велику (і за рахунок українських земель) Польщу. Тому добре укомплектована й озброєна армія Галлера, що призначалася для війни проти більшовиків, була перекинута на Галичину й вирішила долю війни на користь поляків¹⁴.

Із Парижа Дмитро Вітовський та його ад'ютант Юліян Чучман поверталися німецьким 4-моторним літаком до Кам'янця-Подільського,

на той час осідку уряду УНР. Дорогою вони забрали із Бреслау (Вроцлава) урядовий вантаж – надруковані гроші УНР і скрині з документами (можливо, карти). Однак до Кам'янця літак не долетів. За повідомленнями очевидців, в небі стався потужний вибух, і охоплений полум'ям літак впав з великої висоти на землю. Авіакатастрофа літака сталася під Ратибором. Усі пасажери й екіпаж загинули. Причини трагедії не з'ясовані й досі. Це сталося 4 серпня 1919 р. Д. Вітовський загинув. Перший командувач УГА похований на кладовищі Гугенотів у Берліні 14 серпня 1919 р. Згодом 25 серпня 1928 р. рештки були перепоховані на цвинтарі Ст. Гедвігс-Фрідгоф на Лізенштрассе. (Німеччина), а 1 листопада 2002 р. – у стіні пам'яті меморіалу УГА на Личаківському цвинтарі м. Львова.

Отже, активна державотворча діяльність Д. Вітовського мала важливе значення для відновлення Української держави після Першої світової війни. Найважливішим досягненням Д. Вітовського було розуміння важливості створення міцної армії як опори, гаранта державної незалежності, про що він неодноразово наголошував: «Буде армія – буде державність!». Цей вислів особливо актуальний сьогодні. Сучасна війна Росії проти України переконала українців у тому, о для того, щоб побудувати сильну національну державу, треба мати високий рівень національної свідомості, національної єдності та сильну армію. Звернення до історії української державності, вивчення життєвого шляху відомих борців за Українську державу формує у нас глибоке переконання, що захист України є священним обов'язком кожного українця.

Бойко І. Й. Дмитро Вітовський – перший головнокомандувач Української галицької армії: військова діяльність і державницька позиція

У статті висвітлюється діяльність видатного військово та політичного діяча України Дмитра Вітовського. Розглядається його суспільне та соціальне становлення, військові звитяги, а також діяльність з відновлення та розбудови держави на етнічних українських землях.

Ключові слова: Україна, Галичина, ЗУНР, УНР, Листопадовий чин, Українська революція, історія державності, юридична біографістика.

Boyko I. Y. Dmytro Vitovskyi – the first commander-in-chief of the Ukrainian Galician Army: military activity and statesmanship

The article highlights the activities of Dmytro Vitovskyi, an outstanding military and political figure of Ukraine. Its social and social formation, military achievements, as well as activities for the restoration and development of the state on ethnic Ukrainian lands are considered.

Keywords: Ukraine, Galicia, ZUNR, UNR, November Uprising (Lystopadovy chyn), Ukrainian Revolution, history of statehood, legal biography.

---

¹ Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка (1661–2016): монографія. / за заг. ред. професорів В. М. Бурдіна, В. Т. Нора та І. Й. Бойка. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2016. С. 3–5.

² Дмитро Вітовський: «З крові та руїни встане Велика Україна!». URL: <https://ukrainianpeople.us/> (дата звернення: 20.03.2023).

³ Головацький І. Дмитро Вітовський – організатор Листопадового Чину. Львів: Галицька Видавнича Спілка, 2005. С. 5.

⁴ Качмар В. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів: Львів. держ. ун-т імені Івана Франка; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. 1999. С. 21.

⁵ Приречений стати адвокатом свого народу. Історія легендарного військовика та політика Дмитра Вітовського. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/prirenchenii-stati-advokatom-svogo-narodu-istoriia-legendarnogo-viiskovika-ta-politika-dmitra-vitovskogo/> (дата звернення: 20.03.2023).

⁶ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Історія держави і права України: академічний курс: підручник. Київ: Ін Юре. 2015. С. 480.

⁷ Головацький І. Зазнач. праця. С. 7–9.

⁸ Тищик Б. Й., Бойко І. Й. Зазнач. праця. С. 481.

⁹ Головацький І. Зазнач. праця. С. 10–14.

¹⁰ Там само. С. 23.

¹¹ Приречений стати адвокатом...

¹² Вітовський Дмитро Дмитрович. URL: <http://heroes.profi-forex.org/ua/vitovskij-dmitro-dmitrovich> (дата звернення: 20.03.2023).

¹³ Головацький І. Зазнач. праця. С. 23.

¹⁴ Приречений стати адвокатом...

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИКО-ЮРИДИЧНА НАУКА ТА УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКИ ПРАВА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сучасна російська агресія проти України актуалізувала звернення до історичного досвіду організації наукових досліджень у роки Другої світової війни. Цей нарис, який виходить у світ під егідою Міжнародної асоціації істориків права, присвячений тому, як виживали і воювали в це воєнне лихоліття українські історики права, а також воєнній біографії наших колег, які стали істориками права вже у повоєнні роки.

Почнемо з істориків права – колишніх співробітників і членів Всеукраїнської академії наук (АН УРСР). На жаль, всі юридичні установи ВУАН, зокрема й дві комісії історичного профілю, припинили своє існування ще в 30-ті роки в процесі нищення української гуманітарної науки¹.

З-поміж співробітників Комісії історії українського права ВУАН (Комісії для вивчення історії західноруського та українського права), наскільки нам відомо, пережили зловісний час репресій четверо.

Колишній штатний працівник і секретар комісії **Сергій Михайлович Іваницький-Василенко (1883–1984)** від червня 1941 р. працював на Астраханському судноремонтному заводі (згодом завод № 638). Разом із заводом був евакуйований у селище Звенигове під Чебоксари, через кілька місяців у пошуках роботи переїхав до Алма-Ати, де у лютому 1942 р. – червні 1944 р. працював юрисконсультом кількох торговельних організацій і трикотажної фабрики. Після повернення у червні 1944 р. до Києва працював у Держарбітражі при РМ УРСР консультантом (1944–1949 рр.) і державним арбітром (1949–1953 рр.). Він прожив тривале життя, але до наукової діяльності так і не повернувся².

Лев Олександрович Окіншевич (1898–1980), теж колишній штатний співробітник і секретар цієї комісії 1937 року переїхав до

Смоленська, працював у сусідній В'язмі юрисконсультантом. У вересні 1941 р. евакуйований до Ростова-на-Дону, згодом мобілізований. Потрапив у німецький полон поблизу Яготина, але був звільнений разом із іншими полоненими, на котрих не було військової форми. Наприкінці вересня 1941 р. пішки добрався до Києва. За німецької окупації працював у міській управі, в газеті «Нове українське слово», в судових органах, у науково-дослідному ін-ті краєзнавства. В 1943 р. виїхав на захід. По кілька місяців жив і працював у Львові, Станіславі (зараз Івано-Франківськ), Празі та різних таборах для переміщених осіб. Був обраний деканом правничого факультету Українського вільного університету в Мюнхені. В червні 1949 р. виїхав до США, де осів у Нью-Йорку³.

Петро Ксенофонович Бонташ (1894–1976) працював у комісії в 1920–1922 рр., згодом займався журналістською діяльністю. У 1942–1945 рр. воював на фронті, але був людиною скромною і про його військову службу достеменно нічого не відомо. Наприкінці 1945 р. повернувся до Київського університету, де працював до 1958 р. Захистив кандидатську дисертацію, присвячену правовим поглядам і діяльності М. М. Сперанського, опублікував низку праць з історії правової думки, зокрема про державно-правові погляди Т. Мора та О. Радищева. Своїм учителем його вважали А. П. Ткач, Л. Л. Потарикіна, Н. С. Прозорова, В. І. Акуленко. та низка інших відомих учених⁴.

Микола Федорович Тищенко (1893–1969), відомий київський архівіст, постійний позаштатний співробітник комісії. У 30-ті роки переслідувався владою, неодноразово звільнявся з роботою. Незадовго до війни учителював у середній школі селища Клавдієве Київської області, викладав історію та економічну географію. У липні 1941 р. мобілізований у робітничу команду на окопні роботи, згодом на фронт, де в жовтні 1941 р. потрапив у полон. Відтоді був в'язнем ряду німецьких таборів для військовополонених. До окупованого Києва повернувся у квітні 1943 р. як перекладач у складі команди, сформованої з випускників німецької школи агентів-пропагандистів для окупованих східних територій. Від травня 1943 р. працював у Головному історичному архіві м. Києва старшим науковим співробітником, згодом – завідувачем фінансово-

економічного відділу. Після евакуації архіву до Кам'янця-Подільського М. Ф. Тищенко призначений завідувачем відділу дореволюційних фондів. Він упорядковував пошкоджені документи XIV–XV ст., врятував від утилізації ряд цінних архівних книг. Їхати з німцями за кордон вчений відмовився і після визволення України продовжував до червня 1944 р. працювати тимчасовим позаштатним старшим науковим співробітником обласного архіву. Згодом викладав географію у Кам'янець-Подільському педагогічному училищі. Арештований у березні 1948 р. за підозрою у пособництві фашистам при вивезенні історичних цінностей і засуджений до 10 років виправно-трудових таборів. Відбував покарання у особливому таборі № 4 (Карагандинська область). У лютому 1955 р. був достроково звільнений через хворобу. Останні роки життя працював швейцаром у Кам'янець-Подільському індустріальному технікумі. Реабілітований у травні 1962 р.⁵

Серед істориків права – співробітників академічної Комісії звичаєвого (народного) права оминути репресії 30-х років вдалося, за нашими даними, О. С. Доброву та В. К. Дронікову.

Відомий дослідник звичаєвого права **Олександр Соломонович Добров (1901–1957)**, ймовірно, рятуючись від можливих репресій, у 30-ті роки переїхав до Москви, змінив по батькові на «Семенович», та фах з правознавця на географа. Викладав географію у вищих навчальних закладах, був автором і редактором кількох підручників з географії. Від 1942 р. працював у Інституті географії АН СРСР. Продовжував займатися географічною наукою і у воєнні та повоєнні роки⁶.

Володимир Клавдійович Дроніков (Дронніков) (1884 – після 1960), колишній співробітник комісії переїхав до Ленінграда 1930 р., а 1935 р. добровільно чи, можливо, під тиском влади перебрався в Середню Азію, де викладав латину в Казахському державному медичному інституті, а від 1943 р. – римське право, цивільне право, міжнародне приватне право, торговельне і цивільне право іноземних країн у юридичному інституті в Алма-Аті. Повернувся до Києва в 1947 р. і ще до 75-річного віку, викладав у Київському університеті римське право і міжнародне приватне право⁷.

З числа членів Академії більшість правознавців пішли з життя ще до початку Другої світової війни, а член-кореспондент АН УРСР Микола Олексійович Максимейко упокоївся 14 квітня 1941 р. напередодні гітлерівської агресії проти СРСР.

В ці роки творчу діяльність (щоправда за межами України) продовжив лише основоположник радянської історико-правової науки **Серафим Володимирович Юшков (1888–1952)**, обраний у лютому 1939 р. членом-кореспондентом АН УРСР по відділу суспільних наук. З початком німецької навали евакуйований з Москви до Алма-Ати, де працював у 1-му Державному юридичному інституті НКЮ СРСР (1941–1943). Надалі протягом 1943–1949 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії і археології АН УРСР, у 1949–1950 – Інституту історії АН УРСР. Водночас урядом Казахстану 1 червня 1946 р. призначений дійсним членом новоствореної АН КазРСР. Був нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора у 1944 р., орденом «Знак Пошани» та медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр. у 1945 р.»⁸

Серед довоєнних істориків права, які працювали за межами Академії наук, маємо передусім звернути увагу на постать **Володимира Михайловича Корецького (1890–1984)**. Саме з 1937 р. він, досі відомий як фахівець з цивільного та міжнародного приватного права, став завідувачем кафедри історії держави і права Харківського юридичного інституту. Згодом з початком німецько-радянської війни Харківський юридичний інститут припинив свою роботу, а Володимир Михайлович був відряджений НКЮ СРСР до Середньої Азії, де до 7 червня 1944 р. викладав історію держави і права в Ташкентському юридичному інституті і здійснював наукові дослідження з історії феодальних держав Західної Європи.

Правознавець з різнобічними інтересами **Володимир Ілліч Бошко (1885–1949)** ще 1925 року написав перший в радянській Україні підручник з історії правової думки (історії філософії права), а тому до певної міри може вважатися представником історико-юридичної науки. У другій половині 30-х років В. І. Бошко працював в Українському інституті

судової політики НКЮ УСРР (1935–1937 рр.) та його наступнику Всеукраїнському науково-дослідному інституті юридичних наук (1937–1941 рр.), а також, за деякими відомостями, викладав в Українській академії радянської торгівлі та Київському плановому інституті. З початком німецько-радянської війни вчений разом з Київським університетом перебував у евакуації, паралельно працював у навчальних і наукових закладах Саратова та Самарканда. У Саратові, до речі, місцеве державне видавництво опублікувало його брошуру з промовистою назвою «Фашизм – руйнівник сім'ї та шлюбу». З поверненням університету до Києва В. І. Бошко від 1944 р. і до останніх днів свого життя був деканом юридичного факультету Київського університету⁹.

Друга частина нашого нарису присвячена вченим, які прийшли в історико-правову науку вже після Другої світової війни. Хочу підкреслити, що у попередніх дослідженнях неодноразово в різних формах стверджувалося, зокрема і автором цих рядків, що біля джерел сучасної української історико-правової науки стояли колишні фронтовики, які прийшли після Перемоги до університетських аудиторій та з фронтовим завзяттям стали «гризти граніт науки».

Цей висновок видається дуже актуальним у контексті прагнення представників держави-агресора «монополізувати» спільну перемогу, приписати її лише одному з народів колишнього Радянського Союзу. З іншого боку, і наші земляки в запалі «декомунізації» і «дерадянзації» поспішають дискредитувати саме поняття «Велика Вітчизняна війна», подати її як «чужу війну», представити великий подвиг народу лише як мільйонні, нікому не потрібні людські жертви, які, за великим рахунком, не заслуговують ні шани, ні визнання.

Тож одне із завдань цього нарису поділитися з колегами деякими відомостями про наших вчителів, усім добре відомих вітчизняних істориків права, які, однак, розкривають їх неординарні постаті з досі майже не відомої сторони – їхнього фронтового життя. Маю підкреслити, що я не претендую на новизну цієї частини нарису, який інтегрує низку попередніх досліджень і, зокрема, є уточненою і дещо доповненою версією моєї доповіді на 32-й Міжнародній історико-правовій

конференції «Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми» (Полтава, 2015 р.)¹⁰. Текст з цього дослідження далі подається без окремих посилань.

Основним джерелом первісної інформації є нагородні документи на наших колег, які відклалися в архівах колишнього Міністерства оборони СРСР і нині є загальнодоступними в електронних базах даних «Подвиг народу» і «Пам'ять народу». У згаданих нагородних листах, зокрема, є рубрика з лаконічним заголовком «описання подвигу». Зміст її вражає. Перед очима проходить когорта легендарних героїв, які форсують ріки, зупиняють ворожі танки, влучним гарматним і мінометним вогнем знищують живу силу і техніку противника. Артилеристи, розвідники, радисти, політруки, прокурори, штабні писарі, господарники – у кожного з них у воєнному житті була мить для подвигу: іноді напрочуд яскравого, а іноді й зовні непомітного, але такого, що міг переломити хід бойових дій, спасти життя багатьох наших співвітчизників.

Свою власну галерею військової слави почну з колишнього наукового керівника, українського радянського історика права академіка АН УРСР **Бориса Мусійовича Бабія (1914–1993)**. Правознавець ще у передвоєнні роки обрав для себе долю військового юриста. Під час навчання в Київському університеті він не лише здобув юридичний фах, а й пройшов так звану вищу позавійськову підготовку. Після короткого перебування на посаді прокурора кримінально-судового відділу Прокуратури УРСР молодий випускник університету в липні 1940 р. за власним бажанням був зарахований у кадри Робітничо-Селянської Червоної Армії, а від вересня цього року став помічником воєнного прокурора Київського особливого військового округу.

Війна застала Бориса Мусійовича у Тернополі, куди військова прокуратура КОВО разом з командно-штабними підрозділами управління округу за відповідним наказом прибула з Києва близько другої-третьої години ночі 22 червня 1941 р. Через кілька годин, яке відомо, почався німецький наступ. Того ж дня округ перетворено в Південно-Західний фронт, а прокуратура округу стала прокуратурою фронту.

Вживатися у нові умови слід було дуже швидко. Вже на другий день війни Б. М. Бабію довелося допитувати кількох збитих німецьких льотчиків. Воєнний час висував особливі вимоги до правоохоронців. Вони аж ніяк не відсиджувалися в тилу, а здебільшого, забезпечуючи правопорядок безпосередньо в передових частинах, робили свій внесок у героїчну оборону Києва, яка тривала 72 важких дні. Борис Мусійович згодом згадував: «Працівники військових правоохоронних органів прагнули оперативно виконувати свої завдання, перебували у військах і не один командир і політпрацівник із вдячністю їхню допомогу. Коли ж обставини склалися так, що зникала різниця між передовими позиціями і відносним тилом, тоді військові юристи брали в руки гвинтівки чи автомати, гранати і пляшки з пальною сумішшю і поділяли долю всіх бійців»¹¹.

Утім, Київська оборонна операція завершилася страшною трагедією. Війська Південно-Західного фронту були оточені ворогом у так званому Київському котлі. 19 вересня 1941 року німці увійшли в Київ. Наступного дня їхня авіація виявила в гаї Шумейково Сенчанського району Полтавської області штаб Південно-Західного фронту – близько тисячі осіб у супроводі невеликої кількості бронемашин роти НКВС і артилерійської техніки. Тут перебувала і прокуратура фронту.

В оточенні загинули (20 вересня 1941 р. і продовж кількох наступних днів) прокурор фронту О. А. Лапкін, його заступники Ю. К. Тищенко і Л. М. Калугін, слідчі М. І. Золотухін, Г. А. Айзенберг, О. Р. Рябченко та ряд інших правоохоронців. Борис Мусійович все своє подальше життя з сумом і вдячністю згадував своїх полеглих товаришів. Самому йому пощастило наприкінці вересня 1941 р. пробитися у складі групи військовослужбовців на чолі з генерал-майором Шевченко до своїх. Мужні радянські воїни зберегли військову дисципліну, зброю, форму, партбілети й інші особисті документи, що дало змогу уникнути принизливих тривалих перевірок та продовжити службу. Борис Мусійович, зокрема, повернувся на свою посаду у відновленій прокуратурі фронту. 29 вересня 1941 р. правознавцю присвоєно чергове звання військового юриста 2 рангу, що відповідало званню армійського майора.

Ще пів року Б. М. Бабій «прокурорствував» безпосередньо в зоні бойових дій. Його безпосередній начальник – прокурор Південно-Західного фронту Л. Яченін в лютому 1942 р. вніс подання про нагородження Бориса Мусійовича орденом Червоної зірки, відзначаючи не лише сумлінне виконання ним суто прокурорських обов'язків, а й те, що перебуваючи в оточенні тримався мужньо: 13 вересня 1941 р. брав активну участь в організації оборона м. Лубни, а 20 вересня 1941 р. – у відбитті танкової атаки противника під Саньчой. Утім той, хто мав приймати рішення, наклав на нагородному листі анонімну резолюцію, яка передбачала, що замість ордену мужнього прокурора слід нагородити медаллю «За бойові заслуги».

Згодом в червні 1942 р., коли Південно-Західний фронт вже готувався до розформування, правознавця відкликали в розпорядження Головної військової прокуратури РСЧА. Про свою службу в апараті ГВП Борис Мусійович залишив короткі спогади, які теж зберігаються в його особовому фонді¹².

Коли ж настав перелом у ході війни і радянські війська почали звільняти українські землі, Борис Мусійович став наполегливо клопотати про переведення у діючу армію. В жовтні 1943 р. створений 2 Український фронт і Б. М. Бабій дістав призначення на посаду заступника воєнного прокурора 52 армії, яка діяла у складі цього фронту. В лавах 52 армії він брав участь у звільненні Черкас 14 жовтня 1943 р., а згодом у відомій Корсунь-Шевченківській операції 24 січня – 17 лютого 1944 р., у ході якої було оточено і розгромлено 10 ворожих дивізій.

Влітку 1944 р. Борис Мусійович був переведений на посаду старшого помічника воєнного прокурора 2-го Українського фронту з одночасним виконанням обов'язків заступника воєнного прокурора фронту. На цій посаді Б. М. Бабій залишався до кінця війни.

Тим часом фронт, яким від травня 1944 р. беззмінно командував Р. Я. Малиновський, блискуче здійснив Ясьсько-Кишинівську операцію (20–29 серпня 1944 р.), яка сприяла звільненню Молдови та виведенню Румунії з війни. Стратегічний успіх було розвинуто у подальших Дебреценській і Будапештській операціях (жовтень 1944 р.), важливим

наслідком якої стало взяття Будапешту. Згодом війська фронту здобули ряд перемог в Чехословаччині і Австрії. Під сам кінець війни 6–11 травня 1945 р. 2-й Український фронт взяв активну участь в Празькій стратегічній операції, у ході якої, зокрема, 10 травня 1945 р. відбулася історична зустріч радянських військових з американськими союзними військами в районах Пісек та Чеське-Будеєвіце.

Закордонний похід Червоної Армії вніс нові акценти у звичну діяльність військових юристів. Борис Мусійович згадував, що особливий акцент тепер робився на забезпеченні гуманного ставлення до жителів Румунії та Угорщини, запобігання насильства щодо мирного населення.

Після перемоги і розформування 2-го Українського фронту Б. М. Бабій повернувся до прокуратури Київського військового округу. Працював на посадах помічника і старшого помічника прокурора округу. Демобілізувався в серпні 1947 р. у званні підполковника юстиції.

Безприкладною мужністю відзначився на фронті мій університетський учитель **Аркадій Петрович Ткач (1921–1994)**. Він теж заздалегідь готував себе до військової служби. У 1940–1941рр. навчався у військово-морській спецшколі в Києві, а в 1941 р. – у військово-морському артилерійському училищі у Севастополі. На фронті від 28 жовтня 1941 р. (за розповіддю близьких родичів приписав собі в анкеті кілька років, щоб потрапити на фронт). У вересні 1943 р. був старшиною батареї окремого 76-го артилерійського дивізіону 255 Червонопрапорної бригади морської піхоти у військовому званні старшини 1-ої статті. Воював на «Малій Землі», брав участь у боях за Новоросійськ. Командир дивізіону представив його до нагородження медаллю «За бойові заслуги», особливо відзначає вміле забезпечення особового складу батареї харчуванням на вогневих позиціях. А в жовтні 1944 р. він був секретарем комсомольської організації 93 Гвардійського корпусного артилерійського полку у званні гвардії молодшого лейтенанта. в боях за Карпати «в зустрічному бою 21.09.44 р., коли піхота і танки противника рушили на бойові порядки батареї, одним з перших відкрив вогонь прямим наведенням, а наступного дня очолив розвідувальну групу і виявив місцеперебування противника. Був нагороджений орденом

Червоної Зірки. А насамкінець війни, 8 травня 1945 р. він був представлений до ордена Вітчизняної війни другого ступеня, за те, що перебуваючи в бойових порядках 2-ї батареї особисто організував відбиття ворожої контратаки, у ході якого було знищено 14 ворожих військовослужбовців і станковий кулемет. У 1986 р. нагороджений Орденом Вітчизняної війни 1 ступеня.

Відомий історик держави і права зарубіжних країн **Василь Михайлович Катрич (1919–2009)** після закінчення Київського річного технікуму офіційно вступив на військову службу 4 жовтня 1939 р. Невдовзі він був направлений на навчання до 1-го Проскурівського піхотного училища, сформованого відповідно до директиви Наркома оборони СРСР Київському ОВО від 31 грудня 1939 р. № 4/2/103005. Це училище неодноразово міняло свою дислокацію і назву: Білоцерківське стрілецько-кулеметне училище, Томське військово-кулеметне училище, Білоцерківське військово-піхотне училище. Перший випуск училища, до якого ймовірно, належав і Василь Михайлович відбувся в Томську наприкінці травня 1941 р. А з 22 червня 1941 р. він вже бере участь в боях поблизу Вінниці у складі так званого 3-го Летичівського укріпленого району. Від 30 липня 1941 р. молодий лейтенант командував ротою 669 стрілецького полку, що входив до складу 212 стрілецької дивізії Брянського фронту. Протягом кількох наступних місяців за військову звитягу був нагороджений 31 січня і 28 травня 1942 р. двома орденами Червоної зірки. Зокрема, підставою для першої відзнаки відповідно до нагородного листа стало те, що він командує ротою, в якій було лише 24 бійці, а з озброєння лише пляшки із запалювальною сумішшю, відбив атаку трьох німецьких танків, а переслідуючи їх, звільнив від 50 ворожих солдатів с. Знаменка на річці Непрядві, захопив штабний автомобіль з важливими документами. Згодом служив у 646 стрілецькому полку, який зазнав страшних втрат унаслідок невдалої Мурманської наступальної операції. Був тяжко поранений і як інвалід війни 23 серпня 1943 р. демобілізований. Невдовзі поступив до Об'єднаного українського державного університету в м. Кзил-Орда, а завершив навчання 1948 р. вже на юридичному факультеті Київського університету. Кілька місяців

пропрацював в Міністерстві юстиції України, а від 1949 р. на викладацькій роботі в Київському університеті. Викладав курс історії держави і права зарубіжних країн, захистив 1954 р. кандидатську дисертацію, був в. о. завідувача кафедри теорії та історії держави і права, деканом юридичного факультету, в. о. проректора заочного відділення університету¹³.

Окремих слів подяки заслуговує інший мій вчитель **Лідія Луківна Потарикіна (1923–2008)**. У травні 1942 р. вона добровільно вступила до лав Червоної Армії і була направлена на службу у війська протиповітряної оборони. Воювала у званні рядового в 267 окремому зенітно-артилерійському дивізіоні, який входив до Сталінградського Червонопрапорного корпусного району ППО (реорганізований 21 квітня 1944 р. у 9-й Червонопрапорний корпус ППО). Разом з іншими дівчатами-зенітницями охороняла від ворожої авіації промислові об'єкти Сталінграда. В середині серпня 1942 р. корпусний район було оперативно підпорядковано командувачеві Сталінградського фронту, його зенітні частини було посилено протитанковими гарматами для боротьби з бронетехнікою противника. Коли ж радянські війська перейшли у наступ, то частини ППО пересувалися услід за лінією фронту, забезпечуючи прикриття великих населених пунктів, залізничних вузлів, переправ та інших стратегічних об'єктів на звільненій території. Після Сталінградської битви Лідія Луківна як член артилерійського розрахунку приладу керування зенітним вогнем брала участь у ряді бойових операцій Південно-Західного і 1-го Українського фронтів. Її ім'я є в списках нагороджених медаллю «За оборону Сталінграду». У жовтні 1944 р. була демобілізована за станом здоров'я. Згодом була нагороджена медаллю «За перемогу над Німеччиною», орденом Вітчизняної війни 2 ступеня та багатьма ювілейними медалями¹⁴.

Багато років у Київському університеті викладала історію політичних і правових учень **Прозорова Наталія Сергіївна (1922–2006)**. Вона пішла на фронт у травні 1941 р. з другого курсу Всесоюзного юридичного заочного інституту (ВЮЗІ) Прокуратури СРСР. Воювала на Західному та 3-му Білоруському фронтах начальником радіостанції 426-го окремого батальйону зв'язку 173-ї стрілецької Оршанської

Червонопрапорної дивізії, сержант. За забезпечення стійкого радіозв'язку в надзвичайно складних бойових умовах двічі, 24 липня 1944 р. і 27 лютого 1945 р. нагороджувалася медаллю «За відвагу», а незадовго до кінця війни 10 квітня 1945 р. – орденом Червоної Зірки.

Патріархом харківської школи істориків права був **Анатолій Йосипович Рогожин (1923-2000)**. В його біографії зазначається, що після закінчення середньої школи він поступив до Тбіліського артилерійського училища, яке закінчив 7 грудня 1941 р. і через три дні був направлений у діючу армію. Воював в артилерійських та мінометних частинах командиром взводу, батареї, дивізіону у складі Південного, Сталінградського, 4-го Українського фронтів. У нагородному листі зазначається, що командир дивізіону, старший лейтенант Рогожин вміло управляв вогнем свого дивізіону, знищуючи живу силу й техніку ворога. Зі своїм дивізіоном 29 серпня 1943 р. у районі селища Степанівка він відбив напад батальйону німців за підтримки 7 танків, чим зміг запобігти відступу й переломити хід подій. Тоді ж у складних умовах він організував збір загублених боєприпасів прямо на полі бою. Зібрав 1710 мін, які випустили по ворогу. За цей подвиг він був нагороджений орденом Червоної зірки. Згодом був удостоєний ордена Великої Вітчизняної війни 1-го ступеня. У лютому 1944 р. був тяжко поранений і демобілізований із лав армії.

Згадаємо добрим словом і професора **Миколу Миколайовича Страхова (1925–2007)**. Він добровільно вступив до лав Червоної армії в 1943 р. Був командиром відділення кулеметної роти 7-ї гвардійської дивізії. Нам вдалося знайти нагородний лист з такою інформацією: М. М. Страхов – стрілок роти протитанкових рушниць 26-го гвардійського стрілецького полку 7-ї гвардійської стрілецької дивізії. В бою 31 січня 1944 р в районі висоти 2191 виявив мужність і відвагу. Першим увірвався в траншею ворога, закидав ручними гранатами і як наслідок знищив 7 гітлерівців. Був представлений до ордена Слави 3-го ступеня. Того ж дня був тяжко поранений, втратив обидві ноги. Згодом чимало часу провів у шпиталях і, зрештою, був демобілізований як інвалід війни.

Короткою і доволі трагічною була фронтова доля багаторічного наукового лідера львівських істориків права **Володимира Семеновича Кульчицького (1919–2009)**. У червні 1941 р. він закінчив два курси юридичного факультету Львівського університету, але німецька окупація перервала навчання. З приходом Червоної Армії 18 червня 1944 р. мобілізований і направлений на фронт. Трохи більше ніж три місяці брав участь у боях, а 23 вересня 1944 р. був тяжко поранений і демобілізований як інвалід війни. Нагороджений орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня та одинадцятьма медалями. У 1945–1948 рр. продовжив перерване війною навчання на юридичному факультеті, а згодом поступив до аспірантури на кафедрі історії та теорії держави і права Львівського університету. Подальша його науково-викладацька і громадська діяльність висвітлена у багатьох публікаціях¹⁵.

Кадровим військовим у роки Другої світової війни був інший у майбутньому видатний професор Львівського університету, фахівець з історії юридичної думки та теорії права **Сокуренко Володимир Гаврилович (1921–1994)**. Він у жовтні 1937 року за спеціальним набором став курсантом 2-ої воєнної школи авіатехніків, дислокованої у місті Вольську на правому березі Волги, згодом – Вольське військово-авіаційно-технічне училище.

4 вересня 1939 року Володимир Гаврилович завершив вишкіл із присвоєнням звання військовий технік 2-го розряду. Місце служби йому було визначено в Азербайджанській РСР, у Закавказькому воєнному окрузі (ЗакВО). Його призначили молодшим авіатехніком нещодавно сформованого 50-го винищувального авіаполку, який входив до складу 60-ї авіабригади ЗакВО. Полк мав завдання прикривати з повітря Баку і Каспійський нафтобудівний район. Від 16 березня 1940 року він служив у 82 винищувальному авіаполку. Службу проходив переважно на аеродромах Насосна (поблизу м. Сумгаїт) і Кала (поблизу однойменного селища у передмісті Баку). Саме на аеродромі Кала на базі 82 винищувального авіаційного полку 3 вересня 1941 року сформований 482 винищувальний авіаційний полк, з яким пов'язана вся подальша ратна праця В. Г. Сокуренка.

Від грудня цього ж року 482 полк почав брати безпосередню участь в боях, зокрема в обороні Закавказзя (1941 р.), битві за Крим (1942 р.), Північнокавказькій і Белгородсько-Харківській (умовна назва «Полководець Румянцев») операціях (1943 р.), Вітебсько-Оршанській і Білоруській (умовна назва «Багратіон») операціях (1944 р.), Сандомирсько-Сілезькій, Берлінській і Празькій операціях (1945 р.). З боями пройшов Польщу, Австрію, Німеччину і Чехословаччину. Фахова компетентність В. Г. Сокурєнка як авіаційного техника і його особиста мужність не викликали жодних сумнівів. Проте на відміну від асів-льотчиків їх бойові побратими з інженерно-технічного складу практично не мали великих перспектив службового зростання. Так, за роки війни Володимир Гаврилович став з військового техника-лейтенанта старшим лейтенантом технічної служби, а за посадою з техника авіаційної ланки – інженером авіаційної ескадрильї. Попри це ратна праця В. Г. Сокурєнка заслужила щире повагу командування і бойових товаришів. Неодноразово представляли до державних нагород.

Хоча не всі ці подання задовольнялися у повному обсязі, зрештою військова звитяга В. Г. Сокурєнка була відзначена орденом Червоної Зірки (1945 р.), медалями «За бойові заслуги», «За оборону Кавказа», «За звільнення Праги», «За взяття Берліна», «За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», а у повоєнний час – орденом Вітчизняної Війни 2 ступеня (1985 р.) і кількома ювілейними медалями.

Як кадровий військовий В. Г. Сокурєнко продовжив службу в рідному полку і після Перемоги. Проте невдовзі, 15 грудня 1945 р. полк був розформований. Втім, його особисто демобілізували за скороченням Збройних Сил лише 15 травня 1946 р.

А восени 1946 р. він став студентом юридичного факультету Львівського державного університету імені Івана Франка, який закінчив з відзнакою у липні 1950 р. та був залишений у ньому для науково-викладацької діяльності¹⁶.

Отже, наші колеги, які прийшли в науку ще до Другої світової війни, у подальше воєнне лихоліття, за рідкими винятками, були вже відносно літніми людьми і відзначилися насамперед на трудовому фронті. Окремі

з них пішли на співпрацю з окупантами, але з «кращими намірами» використати поточний момент для розвитку української освіти, науки і культури. Історія їх загалом виправдала.

Що ж стосується українських істориків права та юридичної думки повоєнної доби, то практично всі вони повною мірою відзначилися фронтовою звитягою. Багато з них були тяжко поранені, стали інвалідами війни. Сьогодні згаданих корифеїв історико-правової науки вже немає серед нас, але справи їх і людський подвиг невмирущі.

Історія, як заведено вважати, розвивається по спіралі. Тому маємо надію, що після подолання російської агресії в юридичну науку прийде нове покоління колишніх фронтовиків, відданих ідеї добра і справедливості, які зможуть не лише примножити творчі здобутки своїх попередників, а й піднесуть нашу науку на новий рівень.

Усенко І. Б. Українська історико-юридична наука та українські історики права в роки Другої світової війни

Розглядаються долі українських вчених істориків права у добу Другої світової війни. Вивчаються долі як відомих довоєнних вчених, так і тих дослідників, що розпочнуть свій науковий шлях вже після війни. Основна увага зосереджена на їх життєвих обставинах воєнного часу та повоєнному поверненню чи початку педагогічної та наукової діяльності.

Ключові слова: Україна, Друга світова війна, організація науки, видатні науковці, персоналії, юридична біографістика.

Usenko I. B. Ukrainian History of Law science and Ukrainian legal historians during the Second World War

The fate of Ukrainian legal historians during the Second World War is considered. The fates of both famous pre-war scientists and those researchers who will begin their scientific career after the war are studied. The main focus is on their life circumstances during the war and the post-war return or beginning of pedagogical and scientific activities.

Keywords: Ukraine, Second World War, organization of science, outstanding scientists, personalities, legal biography.

---

¹ Усенко І. Б. Репресоване правознавство: трагічні сторінки історії ВУАН. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Київ, 1998. С. 290–317.

-
- ² Усенко І. Б. Сергій Михайлович Іваницький-Василенко і його дослідження джерел Магдебурзького права. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Вип. 12. Київ, 2001. С. 113–122.
- ³ Усенко І. Б. ОКИНШЕВИЧ Лев Олександрович. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 4: Н–П. Київ: Укр. енциклопедія, 2002. С. 250–251; Його ж. Видатний історик права Лев Окіншевич: джерела до наукової біографії. *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Вип. 34. Київ, 2023. С. 227–244.
- ⁴ Усенко І. Б. БОНТАШ Петро Ксенофонович. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 1 : А–Г. Київ: Укр. енциклопедія, 1998. С. 260.
- ⁵ Ясь О. В. ТИЩЕНКО Микола Федорович [Електронний ресурс]. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Tyschenko_M (дата звернення: 29.08.2023).
- ⁶ Усенко І. Б. ДОБРОВ Олександр Соломонович. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 2 : Д–Й. Київ: Укр. енциклопедія, 1999. С. 222.
- ⁷ Підопригора О. А., Усенко І. Б. ДРОНКОВ Володимир Клавдійович. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Т. 2 : Д–Й. Київ: Укр. енциклопедія, 1999. С. 302
- ⁸ Ричка В. М. Серафим Володимирович Юшков: доля історика. *Спеціальні історичні дисципліни: титання теорії та методики*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 22. С. 62–82.
- ⁹ Усенко І. Б., Міхневич Л. В. Володимир Ілліч Бошко: спроба створення наукової біографії вченого. *Часопис Київського університету права*. 2019/4. С. 12–21.
- ¹⁰ Усенко І. Б. Українські історики права на фронтах Другої світової війни. *Сила права і право сили: історичний вимір та сучасне бачення проблеми: матеріали XXXII Міжнародної історико-правової конференції (28–31 травня 2015 року, м. Полтава) / ред. колегія: І. Б. Усенко (голова), Є. В. Ромінський (відп. секр.), А. Ю. Іванова та ін. Київ; Полтава: ПУЕТ, 2015. С. 50–55.*
- ¹¹ Бабій Б. М. Незабутні і незабутнє. *Академік Борис Мусійович Бабій: До 100-річчя від дня народження / Редколегія: Ю. С. Шемшученко (голова), В. П. Горбатенко, Г. О. Мурашин, В. П. Нагребельний, О. С. Онищенко, І. Б. Усенко; упорядники: І. Б. Усенко (керівник колективу), Є. В. Ромінський, О. О. Самойленко, Т. І. Бондарук, О. О. Малишев. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2016. С. 121–123.*
- ¹² Бабій Б. М. На страже воєнного порядку, дисципліни и законности. *Академік Борис Мусійович Бабій: До 100-річчя від дня народження... С. 124–127.*
- ¹³ Ковальчук О. М. Добрий товариш Арсена Каспрука, з яким вони разом вчилися в Київському університеті, правознавець Василь Катрич [Електронний ресурс]. URL: <https://arsenkaspruk.wordpress.com/2020/02/15> (дата звернення: 29.08.2023).
- ¹⁴ Горбатенко В. П. Переможці війни і стражі миру (До 75-річчя Перемоги у Другій світовій війні). *Правова держава*. Щорічник наукових праць. Вип. 31. Київ, 2020. С. 14–31.
- ¹⁵ Див. наприклад: Бойко І. Й. Володимир Семенович Кульчицький – видатний український вчений-правознавець у галузі історії держави і права України та основоположник львівської історико-правової школи. *Часопис Київського університету права*. 2018/1. С. 9–13.
- ¹⁶ Усенко І. Б., Бойко І. Й. Професор В. Г. Сокурєнко: правознавець і педагог у дзеркалі часу. *Часопис Київського університету права*. 2021/1. С. 16–21.

Ярмиш О. Н. (Київ)
Кириченко В. Є. (Харків)

ЖЕРТВИ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ – МАШ ВТРАЧАЄ СВОЇХ

Другий рік в Україні точиться повномасштабна неспровокована військова агресія Російської Федерації. Вона охопила всі сфери суспільного життя нашої країни – нелюдність, жорстокість, звірство та терор з боку агресора, яким протистоять нескореність, відвага, боротьба та героїзм, страх та біль. Війна водночас змінила наше життя, поставила перед кожним жорсткі вимоги сьогодення. Наші мрії, плани на майбутнє (найближче та віддалене) – все залишилося в минулому, в тому минулому, в якому ми навіть не уявляли, що таке можливе. Багато хто взяли в руки зброю, хтось став допомагати армії та нужденним в тилу, ми продовжили виробляти, сіяти, лікувати, навчати, писати, навіть ті, хто був змушений до зміни свого помешкання, кожен зробив свій власний вибір. Утім, комусь не судилося зробити свого вибору, за нього це зробив ворог. Тисячі й тисячі тих, хто дочасно пішов з життя...

У цьому дописі ми хотіли би пригадати нашого колегу, члена Міжнародної асоціації істориків права з 90-х років минулого століття – Валерія Івановича Московця. Його життя та життя його онуки Анастасії було обірване 11 березня 2022 р. ворожою ракетою під час обстрілу міста Дергачі поблизу Харкова.

Біографію нашого колеги можна назвати до певної міри типовою для післявоєнної молоді. Валерій Іванович народився 19 вересня 1949 р. на Харківщині. Після школи дістав спеціальну середню освіту в Харківському МПТУ № 23 і до призиву в армію працював токарем на Харківському заводі агрегатних станків. А вже після служби у Збройних силах вирішив зв'язати своє майбутнє з міліцією. Закінчив 1974 р. Донецьку середню спеціальну школу міліції МВС і почав службу у відділенні внутрішніх справ Московського райвиконкому міста Харкова. Подальші можливості для кар'єрного зростання він отримав після закінчення 1983 р. Київської вищої школи МВС СРСР. Новий етап свого

життя Валерій Іванович розпочав з посади інспектора карного розшуку спецкомендатури з обліку умовно засуджених та нагляду за їхньою поведінкою при відділі внутрішніх справ Красноградського райвиконкому Харківської області. З часом, його було направлено на роботу до інспекції у справах неповнолітніх Козачолопанського селищного відділення міліції, спочатку інспектором, а згодом і очільником цього підрозділу. Завершилась його практична робота у органах внутрішніх на відповідальній посаді начальника Дергачівського районного відділу УМВС України в Харківській області, яку він обіймав у 1993–2001 рр.

Від 2001 р. Валерій Іванович Московець продовжив службу в Національному університеті внутрішніх справ. Праця у закладі вищої освіти стала особливою сторінкою в житті полковника міліції, бо саме в стінах університету він присвятив себе науці та навчанню і вихованню молоді для системи органів МВС.

Ще до переходу в Університет, обираючи коло своїх наукових інтересів, Валерій Іванович як людина, котра на практиці пізнала багато сторін соціального співжиття людей, перебуваючи в гущі соціальних конфліктів, зупинив свою увагу на науці, яка займає проміжне місце між природничими та гуманітарними науками і спрямована на дослідження умов і процесів, що відбуваються в суспільстві, а саме – соціології. Сфера злочинного стала цікавим полем для застосування соціологічних теорій і проведення емпіричних досліджень. Під науковим проводом відомого соціолога, очільника кафедри прикладної соціології, професора Василя Олександровича Соболева він підготував дисертаційне дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук на тему: «Взаємодія населення з міліцією: стан та шляхи удосконалення»¹.

У своїй дисертації автор вдало провів соціологічний аналіз сутності, стану, методів удосконалення процесу взаємодії міліції і населення в Україні як фактору підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів щодо захисту прав і свобод громадян. Результати наукової розвідки забезпечувались проведенням моніторингових досліджень впродовж 1997–2000 рр. Предметом окремої уваги стало вивчення

сукупності проблем, які зумовили організацію спільних дій міліції та громадян (наприкладі с. Солоницівка Дергачівського району Харківської області). Ці заходи здійснювалися тоді в межах виконання спільного українсько-британського науково-практичного проекту за участю органів внутрішніх справ УМВС в Харківській області і Університету внутрішніх справ (Україна) та поліції м. Бірмінггема і Лестерського університету (Велика Британія). Аналізуючи предмет дослідження, В. І. Московець здійснив спробу розглянути механізм взаємодії міліції і населення як процес, який має комплексний характер, багатоаспектну природу вияву і поліфакторну систему детермінації з позиції соціології. Дослідження практики співробітництва органів міліції і населення, узагальнення літературних джерел з цієї теми дали змогу констатувати, що склалася проблемна ситуація, коли у процесі становлення правової держави і громадянського суспільства зростає потреба в співробітництві органів правопорядку і населення для зміцнення громадської безпеки і забезпечення основних прав і свобод людини й громадянина, але слабкий рівень цієї співпраці через історичні та інші об'єктивні і суб'єктивні фактори свого часу не дали задовольнити цю потребу.

Захист дисертаційного дослідження відбувався у спеціалізованій вченій раді Національного університету внутрішніх справ. Провідна установа, якою був призначений відділ соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України (м. Київ), надала позитивну відгук про роботу. Також схвально висловились щодо дослідження й вельми поважні офіційні опоненти: доктор соціологічних наук, професор Бакіров Віль Савбанович, ректор Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та кандидат юридичних наук Ануфрієв Микола Іванович, заступник міністра внутрішніх справ України.

Після захисту дисертації «молодий науковець» продовжив працювати над обраною тематикою, присвячуючи свої подальші наукові розвідки проблемі участі громадськості в забезпеченні правопорядку². Поряд з цим виникла зацікавленість та потреба вдатися до історичних студій, що навернуло В. І. Московця до лав Міжнародної асоціації

істориків права, де він, окрім активного спілкування, докладав багато зусиль й щодо організації її діяльності, віддаючи частинку своєї душі. Серед його історико-правових досліджень окреме місце займають роботи, присвячені діяльності міліції щодо протидії злочинності в УСРР³. Маючи неоціненний практичний досвід у галузі охорони та забезпечення правопорядку, разом зі своїми колегами, Валерій Іванович щиро ділився ним у колективних монографіях⁴ та підручниках⁵.

За час роботи в університеті Валерій Іванович служив на різних посадах: проректор (за різними напрямками), очільник Інституту перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів внутрішніх справ, директор Навчально-наукового інституту права та масових комунікацій ХНУВС, а після його реорганізації у факультет університету обіймав посаду декана.

26 червня 2018 р., після створення в університеті первинної профспілкової організації В. І. Московець був обраний її очільником. Попри значне навантаження на керівних посадах, постійну дослідницьку діяльність, Валерій Іванович не уникав й громадської роботи, сприймаючи її більше як хобі. Майже десять років (2001–2011 рр.) він підтримував футзальну команду «Олександр», створену в університеті, спочатку як віце-президент, а потім й безпосередньо очоливши цей футбольний клуб.

Та от, водночас, ворожа ракета, влучивши в житлові квартали передмістя Харкова, забрала з життя близьку нам людину, разом з її онукою, та багатьма іншими мирними мешканцями м. Дергачі. Валерій Іванович був справжнім професіоналом і чудовою людиною, оптимістом, з неперевершеним почуттям гумору. Чуйний, доброзичливий, завжди готовий надати допомогу, заряджаючий оточуючих своєю нескінченною життєвою енергією. Після себе він залишив вдячних людей, які знайшли в нього захист під час його правоохоронної діяльності, залишилися колеги, учні та випускники, яким він передав частинку свого досвіду, вчив вчитися і жити. Пам'ять тримається на добрих справах, що людина залишила по собі.

Ярмиш О. Н., Кириченко В. Є. Жертви російської агресії – МАП втрачає своїх

Стаття підготована на пошану відомого харківського науковця, багаторічного члена Міжнародної асоціації істориків права, Валерія Івановича Московця. Його життя та життя його онуки Анастасії було обірване 11 березня 2022 р. російською ракетою під час обстрілу міста Дергачі поблизу Харкова.

Ключові слова: ХНУВС, МАП, історія права, українські науковці, жертви війни, військова агресія.

Yarmysh O. N., Kyrychenko V. Ye. Victims of Russian aggression – International Association of Historians of Law loses its members

The article was prepared in honor of Valery Ivanovich Moskovets, a well-known Kharkiv scientist, a long-time member of the International Association of Historians of Law. His life and the life of his granddaughter Anastasia were cut short on March 11, 2022 by a Russian missile during the shelling of the town of Dergachi near Kharkiv.

Keywords: Kharkiv National University of Internal Affairs, International Association of Historians of Law, history of law, Ukrainian scientists, war victims, military aggression.

---

¹ Московець В. І. Взаємодія населення з міліцією: стан та шляхи удосконалення. Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. соц. наук за спеціальністю 22.00.03 – соціальна структура, соціальні інститути, соціальні відносини. Національний університет внутрішніх справ, Харків, 2001.

² Організаційно-правові засади участі громадськості в охороні громадського порядку в Україні. *Право і Безпека*. 2011. № 3 (40). С. 80–85; Форми участі громадськості в забезпеченні громадського порядку. *Форум права*. 2011. № 3. С. 553–558; Система державних органів, які забезпечують правоохоронну функцію держави. *Право і безпека*. 2012. № 3 (45). С. 113–117; Участие общественности в осуществлении таможенного дела в Украине. *Leges vitae = Закон и Жизнь : междунар. науч.-практ. журн.* 2013. № 8/4. Р. 98–102; Формы участия общественности в охране государственной границы. *Наше право*. 2013. № 8. С. 140–146; Адміністративно-правовий статус недержавних правоохоронних формувань. *Європейські перспективи*. 2014. № 6. С. 62–66.

³ Греченко В. А., Московець В. І. Діяльність міліції щодо протидії злочинності в УСРР у середині 1930-х років. *Право і безпека*. 2018. № 1 (68). С. 17–24.

⁴ Соболев В. О., Попова Г. В., Болотова В. О., Московець В. І. Міліція і населення – партнери. / за заг. ред. О.Н.Ярмиша. Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ. 2000.

⁵ Бандурка О. М., Соболев В. О., Московець В. І. Партнерські взаємовідносини між населенням та міліцією: підручник. Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ. 2003; Бортник С. М., Греченко В. А., Московець В. І. Розвиток фізичної культури і спорту в Харківському національному університеті внутрішніх справ. Харків: ХНУВС, ФОП Кандиба Т. П., 2022. 470 с.

ІЛОНА КУРОВСЬКА – ЖИТТЯ, ЯКЕ ЗАБРАЛА РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ

Одним з багатьох трагічних і найвідчутніших соціально-гуманітарних наслідків російської агресії проти України є людські втрати, насамперед, серед цивільного населення. За офіційними даними Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, останні з яких були оприлюднені в листопаді 2023 р., загальна кількість загиблих цивільних перевищувала 10 тис. осіб. На жаль, до числа жертв війни потрапило і чимало представників української юридичної науки. Серед них, доктор юридичних наук, волонтерка Ілона Анатоліївна Куровська.

Майбутня вчена народилася 10 січня 1977 р. у смт Ворзель Київської області, дитинство і юність провела у селищі Клавдієво-Тарасове Бучанського району Київської області (нині належить до Немішаївської селищної громади). Розпочала свою трудову діяльність 1994 р. Спочатку працювала секретарем-друкаркою, згодом – лаборантом організаційної групи із забезпечення навчального процесу історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Паралельно І. А. Куровська здобувала вищу освіту на цьому ж факультеті. Успішно завершила 2001 р. навчання за спеціальністю «Історія» та здобула кваліфікацію історика, викладача історії.

Але за обраною професією тоді влаштуватись не склалося. Початок бурхливих 2000-х рр. вніс свої корективи та вплинув на подальший вибір життєвого шляху Ілоною Анатоліївною. Вона працювала у низці приватних комерційних компаній і державних фінансово-кредитних установ, здобула там значний практичний досвід, зокрема у сфері юридичної діяльності. Для підвищення свого професійного рівня 2003 р. закінчила Українську академію зовнішньої торгівлі і здобула повну вищу освіту за спеціальністю «Менеджмент зовнішньоекономічної

діяльності» та здобула кваліфікацію магістра міжнародного менеджменту.

Саме це допомогло І. А. Куровській швидко опанувати специфіку державної служби на посадах заступниці голови Бориспільської та Переяслав-Хмельницької районних державних адміністрацій Київської області, які вона обіймала у 2011–2014 рр., та опікувалась, перебуваючи на них, питаннями економічного розвитку цих адміністративно-територіальних одиниць.

Водночас Ілона Анатоліївна поєднувала свою роботу в органах влади з викладацькою та науковою діяльністю. Працювала у Березанській філії Міжрегіональної академії управління персоналом та Інституті підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України, згодом – у Національному авіаційному університеті.

У 2007 р. І. А. Куровська в Інституті законодавства Верховної Ради України захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю «міжнародне право». У своєму дослідженні вона доводила актуальність гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумови інтеграції України до Європейських Співтовариств.

Зокрема, вчена на основі комплексного дослідження процесу гармонізації національного законодавства із європейським зробила висновки про необхідність здійснення адаптації національної правової системи до європейської та формування внаслідок цього «проєвропейської інтегративної національної правової системи» як самостійного соціально-правового явища, формування моделі та механізму функціонування такої системи¹.

Це були важливі теоретико-правові положення, які «працювали» на наукове обґрунтування євроінтеграційного курсу України в умовах складної внутрішньополітичної ситуації після подій Помаранчевої революції.

Від червня 2014 р. І. А. Куровська перейшла на роботу до Інституту законодавства Верховної Ради України. Вже наступного року їй було

присудженого вчене звання старшого наукового співробітника. Працювала завідувачем сектору забезпечення наукової діяльності науково-організаційного відділу, заступником завідувача цього відділу, заступником директора Інституту, а 2021 р. стала керівником цієї установи.

Ілона Анатоліївна наполегливо продовжувала свої наукові пошуки, працювала над докторською дисертацією, яку захистила в Національній академії Служби безпеки України влітку 2021 р., а в лютому 2022 р., перед самим початком повномасштабної війни, вона отримала диплом доктора юридичних наук.

З Національною академією Служби безпеки України І. А. Куровська тісно співпрацювала як науковець, розробляючи доктрину верховенства права у забезпеченні міжнародного правопорядку та державної безпеки України, а також як посадова особа. У листопаді 2021 р. вона як керівник Інституту законодавства Верховної Ради України підписала з цим навчальним закладом Меморандум про партнерство.

У офіційному прес-релізі, опублікованому на вебсайті Національної академії Служби безпеки України з приводу загибелі І. А. Куровської, ректор навчального закладу А. Черняк зазначав: «Ілона Анатоліївна була нашим другом і одностумцем, щирою патріоткою. Вона присвятила себе служінню Праву і Закону. Завжди наголошувала на тому, що ми повинні цінувати й берегти своє національне – українську історію та традиції»².

Ілона Анатоліївна була людиною з активною життєвою позицією, захищала права та інтереси людей, боролась за справедливість. Особливо рельєфно проявились організаторські здібності та впевнена патріотична та громадянська позиція І. А. Куровської з початком повномасштабного вторгнення РФ до України. Жінка мала можливість виїхати у безпечні регіони України, але вона залишилась аби допомагати своїм землякам не тільки пережити суворі будні російської окупації, але й всіма доступними способами чинити спротив окупантам. У нелегких умовах воєнного часу Ілона Анатоліївна, ризикуючи власним життям,

займалась волонтерською діяльністю, виїжджала до Києва по військову та гуманітарну допомогу для жителів рідного селища, доставляючи через блокпости рашистів разом з продовольчими продуктами та медичними препаратами, необхідні для місцевої територіальної оборони речі – квадрокоптери, зброю, рації та навіть прилад супутникового зв'язку і дрон для виявлення і передавання українським військовим координат ворожих позицій. За спогадами земляків, саме ці сміливі та рішучі дії І. А. Куровської попередили потенційне мародерство та фактично зберегли Клавдієво-Тарасове від безчинств окупантів³.

Загинула Ілона Анатоліївна на Київщині 24 березня 2022 р. виконуючи чергову волонтерську місію між окупованими російськими військами селищами Озірщина та Андріївка. З блокпоста загарбники спрямували її автомобіль на мінне поле. І. А. Куровська до останнього подиху намагалась допомагати людям. Перебуваючи у вкрай важкому стані, вона встигла накласти джгут та зупинити кровотечу хлопцю, якому відірвало ногу, але сама врятуватися вже не змогла.

За спогадами рідних і близьких, Ілона Анатоліївна була креативною людиною, мала численні таланти та багато творчих уподобань. Вона захоплювалась фактурним живописом і була автором кількох альбомів, один з яких називався «Квіткова рапсодія». Любила читати книги, її особиста бібліотека налічувала близько 9 тис. примірників різнопланових видань. Прекрасно співала, займалась бальними танцями, доглядала домашніх тварин.

На жаль, війна забирає від нас найкращих. 24 березня 2022 р. цю когорту поповнила талановитий науковець, здібна і творча людина Ілона Анатоліївна Куровська. Пам'ять про неї назавжди залишиться в серцях наукової спільноти та її рідних і близьких.

Окіпнюк В. Т. Ілона Куровська – життя, яке забрала російська агресія

Стаття містить біографічні відомості та аналіз наукової спадщини докторки юридичних наук, старшого наукового співробітника І. А. Куровської.

Ключові слова: І. А. Куровська, Інституту законодавства Верховної Ради України, міжнародне право, вчені.

Okipniuk V. T. Iona Kurovska – the life that was taken away by Russian aggression

The article contains biographical information and an analysis of the scientific heritage I. A. Kurovska, Doctor of Law, senior researcher fellow.

Keywords: I. A. Kurovska, Institute of Legislation of the Verkhovna Rada of Ukraine, international law, scientists.

---

¹ Куровська І. А. Розв’язання проблем гармонізації законодавства України із законодавством Європейського Союзу як передумова інтеграції України до Європейських Співтовариств: автореф. на здоб. ... к.ю.н. Київ, 2007. С. 8–10.

² Колектив Національної академії СБУ висловлює глибокі співчуття родині Ілони Куровської. URL: <https://academy.ssu.gov.ua/ua/news-1-8-239-kolektiv-nacionalnoi-akademii-sbu-vislovlyue-gliboki-spivchuttya-rodini-iloni-kurovskoi> (дата звернення: 22.08.2023).

³ Збірка «100+ історій жінок та дівчат у війні росії проти України». Том 2 / уклад.: О. Бучинська, О. Давліканова, І. Лилик, О. Яшкіната ін.; за ред. О. Давліканової. Київ: ТОВ «ВІСТКА», 2022. С. 32–33.

У статті також частково використано матеріали біографічного нарису «Пам’яті української науковиці та волонтерки Ілони Куровської», надані Національною академією Служби безпеки України.

СЕРГІЙ МІСЕВИЧ – ПРАВНИК, ТЕОЛОГ, ВОЇН

Станом на 4 січня 2024 року в списку пам'яті українських вчених¹, які загинули під час російсько-української війни з 24 лютого 2022 року уже 75 імен... Серед них – ім'я кандидата юридичних наук, доцента кафедри теорії права та прав людини Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича Сергія Васильовича Місевича.

Сергій Місевич народився 18 квітня 1975 року у селі Мамаївці Кіцманського (зараз – Чернівецького) району Чернівецької області. 1996 року він закінчив юридичний факультет Чернівецького університету, де був одним з найкращих студентів. Згодом захистив кандидатську дисертацію, став авторитетним молодим викладачем і улюбленцем студентів того ж факультету. За свідченнями людей, які добре його знали, зокрема колег з університету, Сергій Місевич був високодуховною людиною, активно допомагав становленню та розвитку Буковинської єпархії Православної церкви України. Разом із митрополитом Чернівецьким і Буковинським Данилом представляв Буковину на об'єднавчому Соборі (15.12.2018). 1999 року він закінчив богословське відділення (спеціальність «Богослов'я») кафедри культурології, релігієзнавства та теології філософсько-теологічного факультету². Надалі здобув церковний чин, став катехізатором і наставником капеланів. Зокрема, він переклав сучасною українською мовою Номоканон³; переклад може використовуватись як навчальний посібник.

Поєднання релігійності, фахової освіти та дослідницького хисту чи не найяскравіше проявилось у виборі теми наукового дослідження Сергія Місевича. Ще в студентські роки, він опублікував кілька робіт з проблематики джерел канонічного права⁴. Джерелознавство – чи не найскладніша складова історико-правничих студій; обрання саме джерелознавчої тематики на межі теології та теорії права поєднує науковий доробок вченого з історико-правовою наукою. Сергій Місевич

блискуче захистив кандидатську дисертацію на тему «Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз)» (Одеська національна юридична академія, 2005 рік). Його науковим керівником був доктор юридичних наук, один із фундаторів галузі філософії права в сучасній Україні Антон Антонович Козловський (1959–2020), який, маючи першу філософську освіту, прийшов до правових студій з неюридичної сфери діяльності. Оponentами виступили визнаний теоретик права доктор юридичних наук, професор Микола Іванович Козюбра та кандидат юридичних наук, доцент Сергій Петрович Рабінович, добре відомий фахівець у сфері релігійно-правових студій.

Термін «канонічне право», на думку С. В. Місевича, за обсягом охоплює релігійно-общинні правові системи найбільших «традиційних гілок християнства – православ'я та римо-католицизму». Дисертант здійснив своє дослідження на матеріалі однієї з найбільших релігійних деномінацій України – східнохристиянської (православної) церкви. Він запропонував власний підхід щодо визначення місця канонічного права як автономної надкорпоративної правової системи, що є частиною сім'ї релігійного права, розглянув джерела канонічного права східної християнської церкви, процес їх систематизації. Інноваційним був висновок про те, що джерела канонічного права мають усі ключові ознаки джерел права у традиційному правовому розумінні. Водночас глибокий комплексний аналіз джерел канонічного права дав змогу вченому розкрити нові грані поняття «джерело права» в суто теоретико-правовому сенсі. Автор зазначав, що «значна (можна було б сказати фундаментальна) специфіка джерел релігійного права загалом і християнського канонічного права, зокрема, з одного боку, істотно ускладнює проблему створення універсального визначення категорії джерел права, адже виникає необхідність підведення під один знаменник світських і церковно-канонічних дефініцій. Проте, з іншого боку, врахування такої своєрідної форми буття права також і розширює, вливає «свіжу кров» у до певної міри закостенілу у традиційних загальноприйнятих поглядах сучасну світську юриспруденцію»⁵. Зокрема, це висновок про певну автономію джерел права від державної

правотворчої діяльності, відхід від нормативістського розуміння права, який значною мірою був властивий пострадянській юридичній науці.

В дисертаційному дослідженні та опублікованих працях за допомогою порівняльно-правового методу С. В. Місевич розкрив специфіку джерел канонічного права за кількома параметрами: 1) стосовно джерел світського права; 2) щодо джерел інших релігійних правових систем; відповідно до двох основних рівнів: а) специфіка різних типів джерел у матеріальному їх розумінні; б) специфіка джерел у формальному відношенні. Особливості джерел канонічного права проявляються у наявності специфічних нехарактерних для світського права видів правових джерел (Біблія, церковне передання, канонічний звичай, церковне законодавство та ін.)⁶.

Як відмічає О. В. Білаш, високо оцінюючи працю С. В. Місевича, «уперше в українській юридичній науці у пострадянський період на такому рівні була досліджена проблематика саме канонічного права, розкрито поняття джерел канонічного права як зовнішніх форм закріплення нормотворчої волі самостійного релігійного об'єднання, проаналізовано специфіку джерел канонічного права стосовно джерел світського права та інших релігійних правових систем, розглянуто різні види джерел канонічного права: матеріальні, формальні, а також юридична доктрина»⁷.

Науковий доробок вченого має бути розглянутий з урахуванням належності автора до Чернівецької школи права, в межах якої відбулось його становлення як вченого-правознавця. Відмітною її ознакою є тяжіння до соціологічного праворозуміння, основи якого закладені великим О. Ерліхом. С. В. Місевич відстоював ідею «живого права» церкви. Він писав: «Церква протягом тисячоліть зберігає власне «живе» право, що виникло, розвинулось та продовжує існувати відносно незалежно від національного права»⁸.

Всупереч традиційним уявленням про незмінність, вічність і неземний характер боговстановлених норм, він наполягав на складній природі канонічного права: «Релігія має два аспекти власного буття – божественний (незмінний за духом) та людський (мінливий). У сфері

канонічного права ці два аспекти актуалізуються через поділ його норм на божественне та людське право Церкви. Богоодкровенні ідеї, що виражаються божественними нормами, вважаються у Церкві вічними та незмінними, тоді як їх історичний пласт може змінюватися. Канонічне законодавство за своєю природою є динамічним, живим утворенням, що адаптується до історичних та соціальних умов»⁹.

Визнання канонічного права динамічною системою зумовило важливий висновок, зроблений дослідником, про нагальну необхідність систематизації норм канонічного права, стадії якої були виокремлені ним так: 1) виявлення нормативного матеріалу, що підлягатиме систематизації; 2) попереднє оброблення матеріалу, отриманого внаслідок з'ясування обсягу робіт, а саме – збирання джерел, що входять до попередньо визначеного обсягу; виокремлення джерел, які мають безпосереднє регулятивне значення у певному релігійному об'єднанні, від джерел, що фактично чи юридично не діють; виявлення суперечностей між канонічними приписами, викладеними у різних джерелах права; 3) т. зв. «основне оброблення», що передбачає опрацювання систематизаційного масиву в ключі звільнення його від внутрішніх суперечностей та приведення матеріалу в єдину систему; 4) оприлюднення результатів систематизації; 5) з'ясування питання про нормативно-регулятивне значення її результатів¹⁰. Видається, що автору вдалося поєднати в цій по суті програмі систематизації суворо науково-теоретичний підхід, властивий правотворчій систематизаційній діяльності в царині світського права, з урахуванням специфіки природи канонічного права.

Сергій Васильович Місевич був шанованим студентами та колегами викладачем. Читав лекції і проводив семінарські заняття з «Історії вчень про державу і право» та «Логіки (загальної та юридичної)», проводив семінарські заняття з дисципліни «Сучасна релігійна філософія права». Очолював відділення правознавства Чернівецького територіального відділення Малої академії наук України¹¹.

Він був активним учасником Помаранчевої революції та Революції гідності. Як офіцер запасу, з моменту початку російсько-української війни добровольцем пішов захищати незалежність України. Після демобілізації продовжив викладацьку діяльність на кафедрі теорії та філософії права юридичного факультету Чернівецького національного університету. Згодом уклав контракт із ЗСУ¹², а з початком повномасштабного збройного вторгнення російської федерації на територію України майор Місевич прийняв командування артдивізіоном у складі 28-ї окремої механізованої бригади імені Лицарів Зимового походу. Загинув 30 жовтня 2022 року у бою в херсонському степу.

Крестовська Н. М. Сергій Місевич – правник, теолог, воїн

Стаття містить біографічні відомості та аналіз наукової спадщини правника та теолога, доцента Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича С. В. Місевича.

Ключові слова: С. В. Місевич, Чернівецький національний університет, канонічне право, вчені загиблі смертю хоробрих.

Krestovska N. M. Serhiy Misevych – lawyer, theologian, warrior

The article contains biographical information and an analysis of the scientific heritage of the lawyer and theologian, associate professor of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University S. Misevych.

Keywords: S. Misevych, Chernivtsi National University, canon law, scholars who died the death of the brave.

---

¹ Див.: Семерин Х. Війна та наука: українські втрати. URL: <https://my.science.ua/vijna-ta-pauka-ukrayinski-vtraty/> (дата звернення: 29.07.2023).

² Випуск 1999 року: Богословське відділення Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. URL: https://www.bogoslov.cv.ua/index.php?id=253 &action=art_ (дата звернення: 29.07.2023).

³ Номоканон в додаток до Великого требника: навчальний посібник/ уклад. С. В. Місевич; пер. з церковнослов'ян. С. В. Місевич; Православний духовний центр апостола Івана Богослова. Львів: Галицька видавнича спілка, 2014. 196 с.

⁴ Місевич С. В. Законодавство Мойсея в системі джерел канонічного права. *Теоретичні та практичні проблеми розбудови правової держави в Україні. Матеріали доповідей та*

тези виступів наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів юридичного факультету Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича (29–30 квітня 1994 р.). Чернівці, 1994. С. 77–80; Місевич С. В. Українські джерела канонічного права. *Теоретичні та практичні проблеми становлення правової держави в Україні: Матеріали доповідей і тези виступів наукової конференції викладачів, аспірантів та студентів юридичного факультету Чернівецького державного університету ім. Ю. Федьковича (4–5 травня 1995 р.)*. Чернівці, 1995. Вип. 2. С. 91–95.

⁵ Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. Чернівецький національний ун-т ім. Юрія Федьковича. Чернівці, 2005. 185 с.

⁶ Там само.

⁷ Білаш О. В. Історіографія державно-конфесійного права на основі дисертаційних досліджень правників України (1991–2017 рр.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2018. Серія ПРАВО. Вип. 52. Том 1. С. 71.

⁸ Місевич С. В. Живе право Церкви: проблема змінності церковних канонів. *Ерліхівський журнал*. 2019. Вип. 3. С. 187.

⁹ Там само. С. 191.

¹⁰ Місевич С. В. Систематизація норм канонічного права Православної Церкви як нагальна потреба сьогодення. *Систематизація законодавства в Україні: проблеми теорії і практики: матеріали міжнародної науково-практичної конференції: жовтень 1999 року*. Київ, 1999. С. 494–496; Місевич С. В. Особливості систематизації норм канонічного права. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2000. Вип. 91: Правознавство. С. 5–9.

¹¹ Буковинська Мала Академія Наук. Історія. URL: <https://chernivtsi.man.gov.ua/zaklad/Istorija/> (дата звернення: 29.07.2023).

¹² На війні загинув викладач ЧНУ імені Юрія Федьковича: Пресслужба обласної ради, 3 листопада 2022 р. URL: <https://bukrada.gov.ua/novyny-ta-publikacii/na-vijni-zaginu-v-ukladach-chnu-im-yu-fedkovicha/> (дата звернення: 29.07.2023).

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСАНДРА ПОЛІВОДСЬКОГО

19 квітня 2023 на околиці села Діброва, що на Луганщині, завершився життєвий шлях одного з українських воїнів, нашого колеги – наукового співробітника відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидата юридичних наук, доцента, знаного адвоката, чудового викладача, прекрасної людини Олександра Анатолійовича Поліводського.

Народився Олександр Анатолійович у м. Жмеринка на Вінниччині 9 жовтня 1973 року. Зростав допитливим, добрим, завжди активним та усміхненим. У 1980 році батьки Олександра – Анатолій Борисович та Людмила Василівна, повели його для навчання до добре знаної у місті середньої школи № 1, яку він успішно закінчив зі срібною медаллю.

Для одержання юридичної освіти Олександр вступив до Ужгородського національного університету, у 1996 році одержав диплом юриста, правознавця з відзнакою. У навчанні в університеті він завжди був наполегливим, цілеспрямованим, відповідальним. На останньому курсі за результатами конкурсу він здобув право та можливість для стажування у Парламенті України протягом навчального року. За відповідною програмою він працював у апараті Першого заступника Голови Верховної Ради України Олега Олексійовича Дьоміна, що суттєво позначилося на формуванні поглядів Олександра на життя, на державу, на можливості поліпшення її функціонування, на професію юриста.

Здобувши університетську освіту, Олександр одразу вступив до аспірантури Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. Як складання вступних іспитів, так і подальше аспірантське, наукове життя Олександра були тісно пов'язані насамперед з такими видатними українськими вченими, як Юрій Сергійович Шемшученко, Віталій Іванович Семчик, Наталія Рафаелівна Малишева, Павло Федотович Кулинич, які значною мірою визначили подальший життєвий

і творчий шлях молодого вченого, допомогли йому сформували необхідні професійні дороговкази, встановити високий рівень вимог до самого себе, а відповідно – і до своїх вихованців, які з'явилися у нього дещо згодом.

Дисертаційне дослідження за спеціальністю: «Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право» виконувалося Олександром Анатолійовичем під керівництвом доктора юридичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, академіка, одного із засновників Національної академії правових наук України В. І. Семчика. Досліджував молодий науковець проблеми правового регулювання реалізації сільськогосподарської продукції, можливі шляхи їх розв'язання. Свою кандидатську дисертацію Олександр Анатолійович успішно захистив в спецраді Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України і по завершенню навчання в аспірантурі, як перспективний дослідник, був запрошений до Інституті для постійної роботи.

У нашому науковому колективі він завжди був дуже активним, дієвим, з ентузіазмом брався за непрості нові справи. Досить скоро став адвокатом, створив юридичну фірму, налаштовану на системне надання комплексних юридичних та дотичних до них послуг, назвав її «Софія», на честь своєї доньки.

Визнанням вагомості здобутків на науковій ниві вже на той час, творчого потенціалу Олександра стало призначення йому у 2000 році стипендії Президента України для молодих вчених.

Значне місце у житті Олександра Анатолійовича займала викладацька робота. Його постійно запрошували до Національного університету «Києво-Могилянська академія», Національної академії внутрішніх справ, до інших закладів вищої освіти, у яких він у різний час викладав аграрне, земельне, контрактове, біржове, договірне право, вів різноманітні спецкурси, семінари.

Викладацька робота Олександра Анатолійовича, як свідчать його вихованці, завжди відрізнялася високим науковим рівнем та практичною спрямованістю, глибокою, щирою повагою до студентів. Йому вдавалося досягати цього значною мірою завдяки своїм людським якостям,

постійному поєднанню викладацької діяльності з науковою, експертною, нормотворчою, адвокатською діяльністю, з участю у розгляді численних судових справах на усіх щаблях судової системи.

Студенти, аспіранти незмінно високо цінували його досвід, глибокі знання, конструктивність, оригінальні підходи до вирішення непростих проблем. Олександром Поліводським самостійно або разом з колегами, зокрема й у рамках робочих планів Інституту, було підготовлено низку підручників, навчальних посібників з багатьох освітніх курсів. У 2008 році, цілком заслужено Олександрю Анатолійовичу було присвоєно вчене звання «доцент».

Важливе місце у професійній діяльності Олександра займали й законопроектна та експертна робота у профільних парламентських комітетах, з народними депутатами, він був активним учасником виконання різноманітних проектів, що виконувалися в Україні за участі чи за сприяння або за фінансової підтримки міжнародних організацій, зокрема, таких як Всесвітній банк, Європейський банк реконструкції і розвитку, Європейська Комісія ООН, USAID.

Олександр Анатолійович активно займався різноманітною громадською роботою, тісно співробітничав з відповідними структурами у Торгово-промисловій палаті України, Фонді гарантування вкладів фізичних осіб, Національній спілці адвокатів та її Комітеті з питань аграрного, земельного та довкілцевого права. Тривалий час був головою цього Комітету, як і членом багатьох інших дорадчих, консультативних, координаційних рад, робочих груп, комісій. З особливою увагою та незмінним задоволенням він постійно працював з різноманітними об'єднання аграріїв, невтомно консультував їх.

Однак, за усієї такої багатогранності, основним місцем роботи Олександра Анатолійовича Поліводського завжди залишався Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України. В інституті найбільш важливими та продуктивними напрямками діяльності Олександра були не лише фундаментальні та прикладні наукові дослідження, а й підготовка наукових експертних висновків, що потребувало насамперед високого рівня теоретичної підготовки,

глибокого розуміння сутності норм права, практики, проблем, що виникають у сфері правозастосування, а також конструктивності.

Для роботи Олександра Анатолійовича на усіх його творчих нивах характерними були системність, плановість, послідовність у вивченні проблем, відкритість для нових ідей, нових правових інструментів регулювання суспільних відносин, наполегливість у досягненні визначених цілей. Звісно, колеги небезпідставно очікували, що невдовзі він винесе на розгляд своє докторське дослідження.

Не менша фундаментальність, організованість характеризували й особисте життя Олександра Поліводського. Його аспірантське буття розпочалося зі створення нової родини, з одруження зі Станіславою Анатоліївною. У 1999 році у них народилася донька Софія, а згодом – і син Тарас. Для Олександра його родина завжди була особливою сферою життя, яку він плекав, оберігав, зміцнював за будь-яких умов, не зважаючи на постійну неймовірну зайнятість на численних нивах. Він неодноразово говорив – щонайменше один день на тиждень має бути повністю відданий родині, родинному спілкуванню, якщо дійсно дбаєш про майбутнє своє, своїх рідних та близьких, майбутнє своєї вітчизни.

Аналізуючи наукові здобутки Олександра Анатолійовича, варто звернути увагу на його напрацювання у сфері правового забезпечення підвищення ефективності господарської, зокрема інвестиційної, діяльності, насамперед, у аграрній сфері, удосконалення експортно-імпортних операцій, державного регулювання (адміністрування) аграрних, земельних відносин, щодо оптимізації ринкових механізмів, які застосовуються у цих сферах, сучасних процесів цифровізації, впровадження електронного документообігу.

Наукові ідеї, які тепер складають творчий спадок Олександра Анатолійовича Поліводського, викладено у його численних наукових публікаціях, у підручних та навчальних посібниках. Зараз у відділі під керівництвом члена-кореспондента НАПрН України П. Ф. Кулиничка готується до друку монографія, один з важливих розділів якої підготував Олександр Поліводський у останній період його життя і який доопрацьовувався ним у періоди затишшя в бойових умовах.

Людські якості, громадянська позиція, глибокий патріотизм Олександра Анатолійовича з особливою силою проявилися і в умовах наближення буремних подій. Усвідомлюючи їх, він заздалегідь звернувся до органів комплектації Збройних сил, пройшов необхідні комісії, співбесіди, однак йому порадили все ще продовжити цивільне життя. Але вже зранку 24 лютого 2022 року Олександр Анатолійович став на захист України. Він приєднався до одного з підрозділів територіальної оборони, який успішно стримував наступ загарбників на північній околиці Києва. А невдовзі тоді ще рядовий Олександр Анатолійович Поліводський був переведений до складу Збройних сил України.

І на війні він знаходив час і був витребуваний як правознавець, вчений, викладач, гідний представник одного з флагманів вітчизняної юридичної науки. Він неодноразово виступав перед військовослужбовцями з лекціями, проводив з ними заняття, роз'яснюючи вимоги вітчизняного законодавства, міжнародних конвенцій, не втрачав зв'язок з Інститутом, зі своїм відділом, з іншими колегами. Не випадково слово «доцент» стало його позивним.

Завжди при спілкуванні з колегами він випромінював оптимізм, незламну віру у Перемогу, запевняв, що у нього та у його побратимів все добре, усе є в достатку, завжди находив можливість пожартувати, незмінно посміхався, випромінюючи щирю любов до України, віру в її гідне майбутнє. Цим підтримував, заряджав позитивом усіх довкола.

За особисту мужність, виявлену у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України, самовіддане виконання військового обов'язку молодшого сержанта Поліводського Олександра Анатолійовича Указом Президент України від 13.09.2023 № 470/2023 було нагороджено орденом «За мужність» III ступеня (посмертно).

Олександр Поліводський залишив цей світ, не досягнувши навіть 50-ліття. Але його світле ім'я, його напрацювання, фаховий науковий авторитет продовжуватимуть впливати на людське буття, на правове майбутнє України. З ініціативи дружини – Станіслави Анатоліївни Поліводської та за активної участі колишніх студентів, вихованців Олександра Анатолійовича створено Благодійний фонд його імені, метою

якого є надання підтримки студентам, аспірантам, які готуються стати фахівцями у сфері аграрного та/або земельного права, невинно працюють над цим. Робота Фонду неодмінно буде активно підтримуватися відділом, сприяючи таким чином підготовці нового покоління молодих вчених, фахівців у галузі аграрного та земельного права.

Світла пам'ять про нашого колегу, доброго, надійного друга, принципового, напорчуд послідовного, завжди усміхненого, незабутнього Олександра Анатолійовича Поліводського назавжди залишиться з нами, в історії нашого відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права, усього Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України.

Олещенко В. І. Пам'яті Олександра Поліводського

Матеріал підготовлений на пошану наукового співробітника відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидата юридичних наук, доцента, Олександра Анатолійовича Поліводського, що загинув 19 квітня 2023 р. у рядах Збройних сил України на околиці села Діброва, що на Луганщині. Характеризуються основні віхи його життя, науковий доробок тощо.

Ключові слова: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, українські вчені, жертви війни, військова агресія, російське вторгнення в Україну.

Oleshchenko V. I. In memory of Oleksandr Polivodskyi

The material was prepared in honor of Oleksandr Anatoliyovych Polivodskyi, a researcher at the Department of Agrarian, Land, Environmental and Space Law of the Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, candidate of legal sciences, associate professor, who died on April 19, 2023 in the ranks of the Armed Forces of Ukraine on the outskirts of the village of Dibrova, in the Luhansk region. The main milestones of his life, scientific achievements, etc. are characterized.

Keywords: National Academy of Sciences of Ukraine, Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine, Ukrainian scientists, war victims, military aggression, Russian invasion of Ukraine.

Частина 3
ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ

**ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ
НАЦІОНАЛЬНОГО СПРОТИВУ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ВІЙСЬКОВІЙ АГРЕСІЇ
ТА АКТАМ МІЖНАРОДНОГО ТЕРОРИЗМУ
РОСІЙСЬКОГО АВТОРИТАРИЗМУ**

Україна та український народ сьогодні перебувають в умовах правового режиму воєнного стану внаслідок російської повномасштабної збройної агресії. Як соціальна, демократична та правова європейська держава з належною підтримкою всієї демократичної, економічної та політичної світової спільноти весь український народ чинить опір російському тероризму в особі перших політичних персон, які відкрито заявили свою мету – захопити всю територію України та вбити всіх українських «неонаціоналістів». Акт російської збройної агресії розпочато ще у березні 2014 року через незаконне введення на територію суверенної, незалежної та правової України російських збройних сил.

Київ та інші українські міста, на території яких зароджувались осередки давньої та середньовічної правової та державницької культури, стали безпосередніми об'єктами російського захоплення, а всі надбаня руського (не російського) суспільства, яке проживало в минулому на території сучасної України, почали трактувати як передісторію Московії та Російської імперії.

Зухвале захоплення частин Луганської, Донецької, Запорізької, Херсонської областей та території Автономної Республіки Крим, а саме порушення кордонів, визнаних світовими демократичними державами на день проголошення незалежності України, підтвердило, що російська держава та її політичний апарат не визнає жодного міжнародного документу, які гарантують ненапад на Україну та повагу до права всіх європейських народів на самовизначення.

Від 2014 року російський апарат управління державою відверто нехтує усіма міжнародними домовленостями, які вказані в міжнародних конвенціях щодо правил і звичаїв ведення війни, грубо порушує норми міжнародного гуманітарного права.

Незважаючи на те, що на території України триває відкрита збройна російська агресія, зі впевненістю можемо констатувати відсутність належного комплексного опрацювання проблеми національного спротиву українського народу як у сучасній юридичній науці, так і в суміжних науках (зокрема, в історичній, політичній, військовій науках, науці державного управління тощо). Водночас наявним є значний обсяг історичного матеріалу (архівних джерел, наукових досліджень, публікацій тощо). Національний спротив у світовій історії має свої теоретико-практичні особливості, а тому український національний спротив також матиме свої відмінні ознаки.

Вагомим здобутком в опрацюванні означеної проблематики є праці представників української політико-правової думки. Так, різноманітним аспектам національного спротиву українського народу присвячували увагу низка представників української політико-правової думки, зокрема: С. Оріховський-Роксолан, І. Вишенський, П. Конашевич-Сагайдачний, Б. Хмельницький, П. Орлик, О. Бодяньський і Новгород-Сіверський гурток, Кирило-Мефодіївське братство, М. Костомаров, Т. Шевченко, «Руська трійця», М. Драгоманов¹, М. Грушевський, В. Винниченко, І. Франко, Ю. Бачинський², В. Липинський, С. Томашівський³, В. Кучабський, С. Дністрянський⁴, В. Старосольський⁵, О. Бочковський⁶, М. Міхновський⁷, Д. Донцов⁸, теоретики та ідеологи українського національно-визвольного руху 20-х – 50-х рр. ХХ ст. (Є. Коновалець, А. Мельник, С. Бандера⁹, Л. Ребет, Я. Старух, П. Полтава, Д. Шахай, М. Сціборський, В. Мартинець, В. Охримович), Л. Лук'яненко¹⁰, В. Чорновіл та ін.

Завданням даної статті є проведення загального аналізу основ вчинення російської збройної агресії проти України як відкритого акту вчинення міжнародних кримінальних правопорушень, а також комплексний аналіз міжнародного права та українського законодавства,

яке дає змогу та зобов'язує організувати український національний спротив, застосувати всі міжнародні механізми задля швидкого припинення воєнних дій на території України та покарати міжнародних злочинців.

Важливо провести історичний та політико-правовий аналіз формування основ українського національного спротиву і як сучасного соціально-правового явища. Такий аналіз підтвердить, що з часів військового захоплення російським імператором Петром I більшості етнічних земель руського народу як пращура та етнічного лона українського народу розпочинається безперервне російське повномасштабне захоплення, переписування, тлумачення та присвоєння всіх надбань руського суспільства, центром якого є Київ та Київська Русь, як здобутків «рідної» штучно вигаданої спільноти – Російської імперії. Крах Російської імперії на початку ХХ століття не змінив авторитарні основи управління державою. В час, коли усі європейські держави, які виникли на території Австро-Угорщини, змогли сформувані національні держави і визнати основи римського приватного права та правової цінності кожної особистості (людини) для побудови внутрішньої та міжнародної економіки (міжнародних відносин), новоутворений Союз Радянських Соціалістичних Республік почав втілювати в життя утопічні принципи: «пролетарі всіх країн єднайтесь», «заперечення існування інституту приватної власності», «формування радянського народу».

Здавалося, розпад Радянського Союзу є початком нової історії для всіх народів колишніх «соціалістичних республік», а також початком нових демократичних (цивілізаційних) відносин між новоутвореними державами, а також світовими демократичними державами. Декларативно російські та білоруські політичні керівники прагнули інтегруватись у всі цивілізаційні демократичні політичні та економічні союзи «як надійні партнери».

Зважаючи на те, що з обранням у 2000 році Путіна російська політична злочинна когорта надалі лише формально проводила «демократичні» вибори, то з цього часу, на думку автора, зароджується

новий політичний російський тоталітарний та авторитарний «путінський» режим, який «мріє» відновити «рашистську справедливість», яку на початку 18 століття насильно здійснив російський імператор Петро I. Такі політичні переконання Путін навіть не соромиться виголошувати публічно перед всіма російськими громадянами та демократичною світовою спільнотою.

Не даючи докладного визначення, хто такі «неонацисти» на території України, Путін оголосив ще у березні 2014 року (без жодного звернення до членів-держав ООН та отримання схвалення) внутрішню російську «спеціальну військову операцію» та вводить російську армію на територію України, яку політично визнає як суверенну, самостійну та правову державу. Водночас путінський режим всі рішення Ради безпеки ООН проти Росії успішно «блокує». Реалії сьогодення доводять, що російське політичне злочинне угруповання прагне вчинити безпрецедентний геноцид багатомільйонного українського народу та довести передусім собі, що сучасна російська держава може поглинати, асимілювати та вбивати будь-кого, кого вважатиме за потрібне за принципами та правилами співіснування стародавніх племен до появи перших протодержав!

Якщо б світова демократична спільнота вчасно не підтримала українську політичну еліту і не надала б Україні у значних обсягах економічну, політичну та військову (оборонну та наступальну) підтримку, то плани путінського режиму могли б реалізуватися у найкоротші строки. Сьогодення підтверджує, що світ виступає проти будь-якої політичної форми авторитаризму. Путін чи не останній авторитарник, який вирішив після часів Другої світової війни спробувати змінити політичний світовий устрій та розпочати Третю світову війну.

Вчасне прийняття Закону України «Про основи національного спротиву» дало можливість швидкого реагування та якісного формування військової, цивільної і військово-цивільної складових територіальної оборони, руху опору, а також підготовки громадян України до національного спротиву¹¹.

Метою даної статті є спроба наукового аналізу та обґрунтування політико-правової дійсності сучасного національного спротиву українського народу, а також пов'язаних з ним історико-правових, соціально-політичних, культурно-ідеологічних процесів і явищ, усіх міжнародних відносин заради ефективного забезпечення та функціонування національного спротиву українського громадянського суспільства у сучасній Україні.

Національний спротив українського громадянського суспільства не є новим феноменом в історії українського народу, а має як багаті історичні витoki і віхи, так і всебічні обґрунтування представників української політико-правової думки. Так, різноманітні прояви національного спротиву на території сучасної України можна простежити в тих чи інших формах, способах і методах протистояння зовнішній агресії, поневоленню, загарбанню, окупації чи анексії. З давніх часів дотепер у побудові оборони своєї території в часи народного ополчення, народно-визвольної війни, народного руху, народних повстань, гайдамацького руху, народної революції, створенні перших українських воєнізованих формувань, національно-визвольного руху, повстанського руху, національно-визвольної боротьби, руху опору, партизанського руху, відкритих громадянських непокорих, протестних рухах, організації добровольчих військових формувань стали сучасною міцною основою надання відсічі російським загарбникам та міжнародним терористам.

Зародження основ сучасного українського національного спротиву можна виявити в історії України ще з часів спротиву корінних (осілих) племен (скіфів, антів, східних слов'ян) кочовим племенам-загарбникам у додержавний період на території сучасної України, спротив руського народу завойовникам (печенігам, половцям, монголо-татарській навалі) у Київській Русі і Галицько-Волинському князівстві, народний спротив у період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. та козацько-гетьманської доби, національний спротив за часів Української національної держави у 1917–1921 рр., національно-визвольні рухи ХХ ст. (Українські січові стрільці, УВО, ОУН, УПА, рух Опору,

дисидентський рух, Студентська революція на граніті 1990 р.), протестні рухи поч. ХХІ ст. («Україна без Кучми», «Помаранчева революція», «Революція гідності») тощо.

Так, ще в антському союзі поступово починає зароджуватися ідея необхідності консолідації в інтересах оборони перед чужоземним загарбанням. С. Оріховський-Роксолан у ХVІ ст. у промовах «Про турецьку загрозу» порушив питання створення коаліції європейських держав для стримання турецької експансії. І. Вишенський у другій пол. ХVІ ст. – на поч. ХVІІ ст. виступав захисником національних інтересів українського народу, чітко підкреслюючи антиукраїнське спрямування політики окатоличення.

Б. Хмельницький зумів не лише очолити боротьбу за незалежність Української козацької держави, а й за допомогою гнучкої соціально-економічної політики об'єднати для досягнення цієї мети зусилля різних класів, станів і груп українського суспільства. П. Орлик у «Пактах й Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького» 1710 р. проголосив відновлення і визнання недоторканими давніх кордонів Козацької держави, а також встановив вимогу знесення побудованих Росією на її території фортець. Укладена у середовищі Новгород-Сіверського гуртка та опублікована 1846 р. О. Бодянським «Історія Русів» містила ідею боротьби, повстання народу проти тиранії як його священного права і обов'язку та стверджувала, що «всяке створіння має право боронити буття своє, власність і свободу».

М. Костомаров у головному програмному документі Кирило-Мефодіївського братства «Закон Божий» («Книга буття українського народу») заявив, що історична місія українського народу, який сотворив козацтво, полягає у порятунку слов'янство. Адже, почавши боротьбу за власне звільнення і не прагнучи до панування над іншими, він сприятиме звільненню всіх народів від будь-яких форм гноблення. У політичних поезіях Т. Шевченка («Розрита могила», «Сон», «Кавказ», «Чигирине, Чигирине», «Стоїть в селі Суботові» та ін.) гостро порушено проблему боротьби народу за національне визволення.

М. Грушевський висловив тезу про те, що Київська Русь була першою формою української державності, що слугувало обґрунтуванню боротьби українського народу за власну державність, так як він здавна мав її¹². Лейтмотивом наукової спадщини В. Липинського є твердження: «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її собі не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути». Нація, за В. Липинським, виступає як політична спільність, що включає в себе усіх громадян держави, незалежно від їхньої етнічної належності. Забезпеченню єдності нації слугує територіальний патріотизм, що полягає в усвідомленні своєї території, любові до своєї землі, почутті єдності та співпраці між усіма її постійними мешканцями¹³.

З погляду сьогодення особливе зацікавлення викликає вихідна ідея інтегрального націоналізму Д. Донцова про переорієнтацію українства на Захід, відхід його від Росії, несумісною з Україною за історичними політичними традиціями, національними звичаями, способом життя. Зміст української національної ідеї він вбачав у призначенні України бути аванпостом захисту культури Заходу від російського впливу (праця «Підстави нашої політики»)¹⁴.

УВО, заснована 1920 р., поставила собі завданням пропаганду ідей загальноукраїнського революційного зриву з метою створення власної національної, самостійної і соборної Української держави. Програма ОУН, створеної 1929 р., проголошувала, що тільки повне усунення всіх окупантів з українських земель відкриє можливості для широкого розвитку Української Нації в межах власної держави. Причому, ОУН чітко підкреслювала, що вона є не політичною партією, а принципово новим об'єднанням народу, що бореться за свою державність.

Декларацією про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року встановлено, що Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення¹⁵. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року закріпив, що, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада УРСР проголошує незалежність України та

створення самостійної української держави – України, територія якої є неподільною і недоторканною¹⁶. Закон України «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року передбачив, що Україна, керуючись Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України та Актом проголошення незалежності України, неухильно проводить політику миру, виступає за зміцнення безпеки народів України, виходячи із принципів непорушності державних кордонів, які є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України (Преамбула Закону)¹⁷. Конституція України від 28 червня 1996 року закріпила, що суверенітет України поширюється на всю її територію (ч. 1 ст. 2) і територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною (ч. 3 ст. 2), а носієм суверенітету в Україні є народ (ч. 1 ст. 5) та захист суверенітету і територіальної цілісності України є справою всього Українського народу (ч. 1 ст. 17), захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України (ч. 1 ст. 65)¹⁸.

Вчинивши збройну агресію проти України російська відповідальна політична когорта посадовців починаючи з 2014 року порушила близько 400 міжнародних фундаментальних документів. Основні серед них це: Статут ООН, Конвенція ООН про боротьбу з фінансуванням тероризму, Конвенція ООН щодо запобігання злочину геноциду та покарання за нього, корпус конвенцій, що регулюють закони та звичаї війни, Міжнародна конвенція для захисту усіх осіб від насильницького зникнення, Конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, Конвенція ООН з морського права, Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі 1975 року, Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Статут Ради Європи.

Отже, сучасний національний спротив українського громадянського суспільства російській збройній агресії від березня 2014 р. до лютого 2022 р. та повномасштабній російській (рашистській) збройній агресії, починаючи з 24 лютого 2022 р., зобов'язав верховного головнокомандувача – Президента України Володимира Зеленського

застосувати всі правові механізми, мобілізаційні заходи, та політичні способи та дії відповідно до змісту Законів України «Про оборону України», «Про Раду національної безпеки і оборони України», «Про основи національного спротиву», «Про правовий режим воєнного стану», а також всі політичні можливості звернень до політичних лідерів демократичних держав із закликом про надання всебічного захисту та допомоги¹⁹.

Також будучи гарантом безпеки згідно з Меморандумом про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 05.12.1994 російські міжнародні терористи порушили свої зобов'язання щодо не використання ніякої її зброї проти України, а також утримання від використання сили проти територіальної цілісності та політичної незалежності України²⁰. Такими діями російські політичні діячі фактично поставили під загрозу усталений після Другої світової війни новий світовий політичний порядок.

Абсолютно необґрунтований, безпідставний та злочинний російський напад на суверенітет та територіальну цілісність України містить всі ознаки універсального визначення терміну «агресія» як міжнародного тероризму. Світові лідери роблять все, щоб російська політична верхівка, яка безпосередньо надавала накази про збройне вторгнення на територію України, а також всі російські політичні діячі та відповідальні посадові особи, які причетні до щоденних актів російського міжнародного тероризму, якнайшвидше були заарештовані та притягнуті до покарань за такі кримінально карані правопорушення у формі довічних ув'язнень та повної ізоляції від цивілізованого демократичного суспільства. Правовою основою таких дій є п. 4 ст. 2 Статуту ООН: «Усі Члени Організації Об'єднаних Націй утримуються в своїх міжнародних відносинах від погрози силою або її застосування як проти територіальної недоторканності або політичної незалежності будь-якої держави, так і якимось іншим чином, несумісним із Цілями Об'єднаних Націй»²¹.

Міжнародним судовим органом, який покликаний притягувати до відповідальності за міжнародні злочини є Міжнародний кримінальний суд. Статут (Римський статут) цього органу було прийнято у 1998 році, сам орган почав свою діяльність у 2002 році.

Відповідно до ст. 5 цього статуту юрисдикція Суду обмежується найбільш тяжкими злочинами, які викликають занепокоєння всього міжнародного співтовариства. Суд має юрисдикцію стосовно таких злочинів: а) злочин геноциду; б) злочини проти людяності; с) воєнні злочини; d) злочин агресії²².

Неправомірною окупацією територій Автономної Республіки Крим і міста Севастополь у березні 2014 року, а також квітневе російське вторгнення на територію Донецької та Луганської областей України дало можливість агресорові здійснювати подальші терористичні дії на всій території України і не нести за такі акти міжнародного тероризму жодної політичної та кримінальної відповідальності. Повномасштабне російське вторгнення в Україну, яке розпочалося 24 лютого 2022 року, зумовило неймовірну громадянську, політичну, економічну та соціальну консолідацію всього українського народу та світової спільноти для надання різкої відсічі російському загарбнику.

Сьогодні можемо стверджувати про конечну необхідність здійснення комплексного аналітичного вивчення, переосмислення конкретних закономірностей та особливостей міжнародних, правових, соціально-політичних, культурно-ідеологічних процесів і явищ пов'язаних з формуванням сучасного національного спротиву українського народу як форми політико-правового явища українського громадянського суспільства та форми протесту українців невинуватих та злочинній російській агресії проти України.

Коваль А. Ф. Історико-правові аспекти національного спротиву українського народу військовій агресії та актам міжнародного тероризму російського авторитаризму

Україна бореться проти невинуватого та злочинної російської агресії, захищаючи власну незалежність та суверенітет. У таких умовах вивчення історико-правових аспектів національного спротиву українського народу набуває

виняткової важливості. Здійснено науковий аналіз політико-правової дійсності сучасного національного спротиву українського народу, а також пов'язаних з ним історико-правових, соціально-політичних, культурно-ідеологічних процесів і явищ. Висвітлені історичні витоки та тяглість національного спротиву українського народу зовнішнім викликам. Зроблений висновок про наявність усіх ознак у злочинного російського нападу на суверенітет та територіальну цілісність України як «акту агресії», а також вказано на необхідність подальших досліджень розглянутої проблематики.

Ключові слова: російська агресія, держава-терорист, військові злочини, міжнародне право, національний спротив.

Koval A. F. Historical and legal aspects of the national resistance of the Ukrainian people to military aggression and acts of international terrorism of Russian authoritarianism

Ukraine is fighting against unjustified and criminal Russian aggression, defending its independence and sovereignty. In such conditions, the study of the historical and legal aspects of the national resistance of the Ukrainian people acquires exceptional importance. A scientific analysis of the political-legal reality of the modern national resistance of the Ukrainian people, as well as the historical-legal, socio-political, cultural-ideological processes and phenomena related to it, was carried out. The historical origins and endurance of the national resistance of the Ukrainian people to external challenges are highlighted. The conclusion is made that there are all signs of a criminal Russian attack on the sovereignty and territorial integrity of Ukraine as an "act of aggression", and the need for further research into the issue is indicated.

Keywords: russian aggression, terrorist state, war crimes, international law, national resistance.

---

¹ Драгоманов М. П. Листи на Наддніпрянську Україну Михайла Драгоманова. Коломия: Вид. ред. «Народа», 1894. 199 с.

² Бачинський, Юліян. Україна irredenta / Передм. В. Дорошенка. 3-тє вид. Берлін: Вид-во укр. молоді, 1924. XXVIII, 238 с.

³ Томашівський, Стефан. Українська історія: Нарис. 1. Старинні і середні віки. Львів: Вчора і нині, 1919. 154 с.

⁴ Дністрянський, Станіслав. Самовизначення народів. *Воля*. 1919. Т. 5, ч. 3. С. 195–212; Дністрянський, Станіслав. Нова держава. Відень; Прага; Львів, 1923. 56 с.

⁵ Старосольський В. Й. Держава і політичне право: в 2-х ч. / Авт. вступ. ст.: І. О. Кресіна, В. Л. Згурська, О. В. Кресін; Акад. політ. наук. Ч. 1. Київ: Логос Україна, 2017. 559 с.

-
- ⁶ Бочковський, Ольгерд-Іполит. Національна справа: (статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною). Відень: [Вісник життя], 1918. 187 с.
- ⁷ Міхновський, Микола. Самостійна Україна. Справа української інтелігенції / Упоряд., передм. П. Я. Яременко. Київ: МАУП, 2007. 349 с. (Бібліотека українознавства ; вип. 7).
- ⁸ Донцов Д. І. Історія розвитку української державної ідеї. Київ, 1991. 43, [1] с.; Донцов Д. І. Націоналізм. Львів: Нове життя, 1926. 255, IX, [6] с.
- ⁹ Бандера Степан. Перспективи Української Революції / З передм. Я. Стецька; за ред. Д. Чайковського; остан. ред. й упоряд. С. Ленкавського. [Мюнхен]: Вид. ОУН, 1978. XV, 640 с.
- ¹⁰ Лук'яненко Л. Г. Національна ідея і національна воля. Київ, 2006. 285, [3] с.: іл.
- ¹¹ Про основи національного спротиву: Закон України від 16 липня 2021 року (останні зміни набрали чинності 31 березня 2023 року). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text> (дата звернення: 29.06.2023).
- ¹² Грушевський, Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ: Т-во «Знання», 1991. 240 с.
- ¹³ Липинський, Вячеслав. Україна на переломі 1657–1659 : замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. Вид. 2-ге. Нью-Йорк: Булава, 1954. 304 с.
- ¹⁴ Донцов Д. І. Підстави нашої політики. Відень: Вид-во Донцових, 1921. [3], 210 с.
- ¹⁵ Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення: 29.06.2023).
- ¹⁶ Постанова Верховної Ради Української РСР «Про проголошення незалежності України» від 24.08.1991. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення: 29.06.2023).
- ¹⁷ Про державний кордон України: Закон України від 4 листопада 1991 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12/ed199111104#Text> (дата звернення: 29.06.2023).
- ¹⁸ Конституція України від 28.06.1996. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1777-12/ed199111104#Text> (дата звернення: 29.06.2023).
- ¹⁹ Офіційне інтернет-представництво Президента України (2022), «Демократія може програти на Європейському континенті, якщо слова не підкріплюватимуться діями – звернення Президента України до учасників Копенгагенського демократичного саміту». URL: <https://www.president.gov.ua/news/demokratiya-mozhe-prograti-na-yevropejskomu-kontinenti-yaksh-75721> (дата звернення: 29.06.2023).
- ²⁰ Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text (дата звернення: 29.06.2023).
- ²¹ Статут Організації Об'єднаних Націй: міжнар. док. від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 29.06.2023).
- ²² Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text (дата звернення: 29.06.2023).

КОНЦЕПЦІЯ «ПРЕВЕНТИВНОЇ ВІЙНИ» В ІСТОРИЧНОМУ ЮРИДИЧНОМУ ВИМІРІ

Важливою технологією у намаганні легітимізувати окупацію частини території України у 2014 р. та 2022 р. стало використання дискурсу превентивної війни. Визначене політичною доцільністю тлумачення історичних фактів і подій, включно з міфологізацією та привласненням історії України, інтерпретується російською пропагандою як вимушений захист свого історичного нарративу, своїх ідентичностей та уявлень про минуле різних суспільних груп. Парадигма «превентивної війни», на якій були побудовані також самовиправдання нацистської Німеччини, починаючи від вторгнення у 1939 р. аж до аргументів сторони захисту на Нюрнберзькому трибуналі, сама по собі є контроверсійною. Науковці вважають неможливим її використання в ядерну епоху та визнають найвищим злочином¹. Водночас РФ активно виправдовує превентивними оборонними заходами як мілітарну, так і інформаційну агресію щодо України.

Осмислення концепту превентивних дій є важливим не лише в контексті оцінки дій агресора. Пошук нової стратегії національної безпеки України привертає увагу до досвіду інших країн у тривалому конфлікті, найбільш наочним з яких є досвід Ізраїлю. І одним з основних сценаріїв проведення кампанії, спрямованої на перемогу Ізраїлю в протистоянні зовнішній агресії, у «Рекомендаціях зі стратегії національної безпеки Ізраїлю» називають *превентивний (упереджувальний) удар*.

Військові історики розрізняють:

превентивну війну (*preventive war*) – це військові, дипломатичні та стратегічні зусилля, спрямовані на ворога, який, в перспективі стане настільки сильним, що зволікання призведе до поразки (така війна спрямовується на зрив наміру та здатності ворога атакувати, та дає змогу зірвати нарощування сил противника та підготовку до нападу);

превентивний (упереджувальний) удар (*preeptive strike*) – це військова операція або серія операцій, метою якої є рішуча перемога та зміна стратегічної ситуації на довгострокову перспективу за допомогою превентивної війни.

В обох випадках уряд вважає дипломатичне розв'язання проблеми неможливим².

Утім, концепт залишається дискусійним, аргументи *pro et contra* «превентивної війни» часто суперечать один одному, зважаючи на те, яку логіку вони презентують – військову, політичну, філософську або юридичну. Однією з найперших відомих превентивних війн воєнні історики називають пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.). Рим також часто проводив превентивні війни. Найвідомішим прикладом є Третя Пунічна війна (149–146 рр. до н. е.), коли Рим оголосив війну Карфагену. Карфаген не становив серйозної загрози в осяжному майбутньому, оскільки Рим двічі перемагав його в минулому. Проте деякі римляни побоювалися висхідного процвітання свого давнього супротивника. Серед сучасних превентивних війн називають війну Японії проти Росії в 1904–1905 роках, спрямовану на зупинення росіян від нарощування своєї сили на Далекому Сході, зокрема, за допомогою залізниці через окуповану Росією Маньчжурію. Японці розпочали війну превентивним ударом на російську військово-морську базу в Порт-Артурі. Саме превентивні (випереджувальні) удари по єгипетських та інших арабських військово-повітряних силах визначили успіх Ізраїлю у Шестиденній війні в червні 1967 року³.

Рефлексії, пов'язані з концептуальним оформленням превентивної війни, зустрічаємо вже у Платона й Аристотеля щодо війн, які вели греки⁴. Боротьба з варварами вважалась завжди виправданою, а отже справедливою. Ті ж війни, які греки вели між собою, Платон називає «чварами», «розбратом», та порівнює з певною хворобою, що вразила грецьке суспільство.

Другий тип — це війни проти всіх інших народів, і їх Платон вважає цілком прийнятними. У розвиток ідеї Аристотель виокремлює певні справедливі причини для війни. Саме тут філософи та політологи

вбачають зародження теорії справедливої війни. Аристотель називає дві справедливі причини для розв'язання війни: 1) необхідність захищати свій поліс, та 2) обов'язок за допомогою насилля давати відповідь на надмірну загрозу, яка виходить від сусіда, якщо немає інших засобів її попередити. Те, що в сучасній політичній теорії та філософії війни іменується превентивною війною, випереджувальним ударом⁵.

У Середньовіччі розуміння справедливої війни лише укріпилося. Амвросій Медіоланський та Августин Аврелій створили християнську доктрину каральної (пунітивної) справедливої війни (*bellum justum*). Вона пояснювала коли і з яких причин християни можуть звертатися до військової сили та яким чином мають її застосовувати. Введено ідею війни, санкціонованої Богом, яку в певних ситуаціях християни не просто можуть, а зобов'язані вести. Зокрема, коли це є результатом божественної волі, коли йдеться про покарання грішників. Тобто, війна є справедливою, коли вона є засобом покарання за гріхи.

Зміну парадигми на розуміння справедливої війни як захисту держави або її суверенітету пов'язують з іменем Гуго Гроція та його трьома книгами «Про право війни і миру», де він вперше формулює цю ідею. Відтепер центральним поняттям політичної філософії стають право і безпека держави, а справедливою причиною війни – захист держави та її безпеки, захист державного суверенітету.

Пріоритезація прав людини та необхідності їх захисту покликали дискусії щодо обов'язку держав брати участь у війні з метою захисту своїх громадян. Головний аргумент апологетів легалістської парадигми: держава має обов'язки перед громадянами, зокрема щодо захисту їх безпеки та добробуту. Якщо досягнення цієї мети потребує застосування військової сили, її слід застосувати. Якщо очікування може призвести до тяжких наслідків або до зникнення самої держави – потрібно упереджувати ворога та захищатися превентивно. Тут справедлива війна за змістом збігається з оборонною (захисною) війною, однак центральний концепт – догмат національного суверенітету – заперечується в ім'я загальних інтересів миру та справедливості. За таких умов так зване право на втручання є відповіддю на порушення

міжнародного порядку державами або втручання є відповіддю на порушення міжнародного порядку державами або групами осіб. Таке втручання обґрунтовується необхідністю оборони, але необов'язково в рамках двовалентної моделі, тобто найпростішої ситуації, коли одна держава нападає на іншу й остання себе захищає, і не обов'язково в межах повного дотримання суверенітету⁶.

Один з найвідоміших сучасних теоретиків справедливої війни Майкл Уолцер висуває такі основні аргументи на користь превентивної війни: 1) превентивна війна захищає те, що є гідним захисту, а саме – державну безпеку; 2) невідворотність війни у майбутньому та наявність суттєвих переваг для того, щоб ця війна відбулася тепер, а не пізніше. Очевидно, що такий підхід створює основу для 1) розширення категорії допустимих війн загалом, 2) рішення приймаються на підставі розсуду, який залишає вірогідність помилки, 3) перетворення держав, які перебувають в стані постійного конфлікту, в законний об'єкт превентивних воєнних дій стосовно одного до одного. Тому навіть прибічники цієї теорії та сам Майкл Уолцер повторюють, що ця теорія має використовуватися з головною метою – для обмеження проведення війн, а не для легітимації війна та виправдання військових дій: «Вона завжди має лишатися передусім найжорсткішим обмеженням для воєнного насилля».

Що таке превентивна війна з юридичного боку? Юридично концепція превентивної війни виходить з розширеного тлумачення права на оборону та самооборону. Основу для її розуміння в сучасному міжнародному праві закладено в ст. 51 і п. 4 ст. 2 Статуту ООН. Так, у ст. 51 Статуту проголошено: «Даний Статут жодним чином не зачіпає невіддільного права на індивідуальну або колективну самооборону, якщо відбудеться збройний напад на Члена Організації, доти, поки Рада Безпеки не вдасться до заходів, необхідних для підтримки міжнародного миру й безпеки. Дії, вжиті Членами Організації при здійсненні цього права на самооборону, мають бути негайно повідомлені Раді Безпеки й жодним чином не повинні зачіпати повноважень і відповідальності Ради Безпеки, відповідно до цього Статуту, відносно вжиття в будь-який час

таких дій, які вона вважатиме за необхідні для підтримки міжнародного миру й безпеки».

Експерти акцентують на термінологічній відмінності упереджувальних та превентивних заходів. В англійській мові термін «упереджувальний» перекладається як *«preemptive»*, а «превентивний» – *«preventive»* і позначає: *упередження* трактується як ліквідація безпосередньої або близької загрози; *превенція* – як ліквідація загрози, яка тільки формується⁷. Питання щодо упереджувальних та превентивних заходів розглядалось у рамках оцінки сучасних загроз міжнародному миру й безпеці та підготовки рекомендацій зі зміцнення ООН, для того, щоб вона могла забезпечити колективну безпеку для всіх у XXI столітті⁸ групою високого рівня, скликаною за ініціативи Генеральній Асамблеї ООН. Результатом стала доповідь групи «Безпечніший світ: наша спільна відповідальність», у якій запропонований план заходів, спрямованих на те, щоби протистояти загрозам XXI ст., зробити світ безпечнішим та зміцнити ООН. У Доповіді до превентивних (упереджувальних) дій віднесені, наприклад, ситуації, коли здійснюється придбання «можливо з ворожим наміром» потенціалу для виробництва коли вона не вважатиме це за необхідне, то, за визначенням, буде час для використання інших стратегій, включаючи переконання, переговори, залякування й стримування, і потім знову розглянути варіант воєнних дій». Експерти відзначають істотну складність реалізації запропонованої експертами ООН процедури в якій правова логіка вступає в суперечність з військовою⁹.

Резолюція 1578 (2007)¹⁰ Парламентської асамблеї Ради Європи «Концепція превентивної війни та її наслідки для міжнародних відносин». Асамблея закликає Раду Європи та держав-спостерігачів: 8.1. відкидати принцип односторонньої превентивної війни, вважаючи його незаконним і нелегітимним відповідно до міжнародного права, і взяти до уваги катастрофічні наслідки застосування концепції превентивної війни в нещодавньому минулому і в теперішній час. Однак, Резолюція за своєю природою є політичним документом, який не спричинює *обов'язкових* юридичних наслідків.

Отже, наразі наявні лакуна та неврегульованість даного питання, відсутність чіткої заборони превентивної війни дає змогу використовувати цей концепт і нині. Офіційно превентивна війна легітимізується для конфліктів, що перебувають у сірій зоні та зумовлені необхідністю протидії міжнародним терористичним загрозам. Об'єктом превентивного застосування сили стають не держави, а елементи терористичної інфраструктури, які формально не пов'язані з державами. При цьому власне сам концепт також залишається фактично у сірій зоні, що дає можливість загравання нею у політичних іграх, є небезпечним та має найти юридичну заборону на рівні міжнародного законодавства.

Варто зауважити, що перехід до інформаційного суспільства та реалії гібридної війни оприявнили нові сфери застосування превентивних заходів – тепер цей аргумент звучить у т. зв. війнах пам'яті. Найбільш резонансним прикладом є конфлікт щодо оцінки результатів Другої Світової війни у відомій «суперечці істориків», що мала місце в Німеччині в 1986–1987 р. Одну групу істориків представляв професор Вільного університету Західного Берліна Ернст Нольте; лідером іншої був філософ, один із теоретиків Франкфуртської школи Юрген Габермас. Ключевою проблемою стала спроба переосмислення значення націонал-соціалістичного минулого для сучасної федеративної республіки. Історики, яких представляв Ернст Нольте, вважали неприпустимим національне приниження та вважали вчасним та потрібним змістити акцент з помилок минулого на національний розвиток. Юрген Габермас та група, яку він уособлював, натомість вважали за необхідне розповідати про всі злочини попередніх поколінь, вважаючи, що саме це забезпечить утвердження нормального майбутнього для країни. Саме тут Ернст Нольте актуалізував концепцію «превентивної війни», представляючи Голокост у формі риторичних запитань як реакцію націонал-соціалістів на попередні масові злочини та систему ГУЛАГу в Радянському Союзі. Ернст Нольте в статті «Минуле, що не бажає минати»¹¹ зазначав, що масові вбивства євреїв не є унікальними для загалом тоталітарного за своєю сутністю ХХ століття, а отже, не варто перебільшувати їх значення, а політика націонал-

соціалізму була зумовлена попереднім до неї комуністичним режимом. Фахову дискусію істориків вийшла за межі суто академічної та була підхоплена політиками, які шукали нових «сенсів» для оновленої Німеччини – за висловом Майкла Штюрмера, ФРН потребує таких сенсів, «які після релігії до цього могли забезпечити лише нація і патріотизм»¹².

Сьогодні РФ всіляко критикує ревізію наслідків Другої Світової війни. Державою-агресором на озброєння були взяті аналогічні аргументи та підходи: РФ виправдовує міліарну агресію необхідністю оборонятися від поширення впливу західного світу на Україну, яку РФ вважає історично та онтологічно своєю територією. Аналогічно агресивна глорифікація нарративу «Великої Вітчизняної війни» видається відповіддю на спроби перегляду історії Другої Світової війни західним світом¹³.

І з цим пов'язане ще одне важливе для інформаційного суспільства питання: що можна протиставити такого роду політичним маніпуляціям? Адже можна встановлювати правила превентивної війни або забороняти її як явище – будь-які заборону можна порушити, якщо дати певному явищу інше найменування, назву. Виявилось можливим провести псевдореферендум, якщо назвати його вільним волевиявленням; можна утворити псевдореспубліки, якщо назвати їх республікою; розв'язати війну, якщо назвати її превентивними діями або спеціальною військовою операцією.

На сьогодні нагальною проблемою є утворення симулякрів політико-правових інститутів та протиставлення їх реальним з метою утворення альтернативної політико-правової дійсності (реальності) та використання останньої для досягнення певної політичної мети, політичних інтересів. Сучасні технології переводять дискусію про співвідношення права сили та сили права в інше річище – протистояння політико-правових інститутів та їх симулякрів, протистояння правди та ілюзії, наслідки яких, утім, напряду залежать від рівня забезпеченості правди правом та силою водночас.

Іванова А. Ю. Концепція «превентивної війни» в історичному юридичному вимірі

У статті зроблений огляд історичних юридичних підходів до концепту превентивної війни в його зв'язку з концептом справедливої війни. Підкреслена різниця між превентивними та упереджувальними діями, проілюстровані нові сучасні шляхи використання концептів у інформаційному суспільстві, а саме у т. зв. війнах пам'яті.

Ключові слова: превентивна війна, упереджувальний удар, інформаційне суспільство, війни пам'яті.

Ivanova A. Yu. The Concept of "Preventive War" in the Historical Legal Dimension

The article provides an overview of historical legal approaches to the concept of preventive war in its relation to the concept of just war. The difference between preventive and preemptive actions is noted, and new modern ways of using the concepts in the information society, namely in the so-called wars of memory, are illustrated.

Keywords: preventive war, preemptive strike, information society, wars of memory.

---

¹ Chomsky Noam. Preventive War «the Supreme Crime». *ZNet*, 2003, 11 August. URL: <https://chomsky.info/20030811/> (дата звернення: 21.08.2023).

² Strauss Barry. Preemptive Strikes and Preventive Wars: A Historian's Perspective. URL: <https://www.hoover.org/research/preemptive-strikes-and-preventive-wars-historians-perspective> (дата звернення: 21.08.2023).

³ Ibid.

⁴ Куманьков А. Философия войны: краткий очерк истории. *Логос*. 2019. Т. 29. № 3. С. 99–116. DOI: 10.22394/0869-5377-2019-3-99-114

⁵ Там же.

⁶ Маффеттоне Себастьяно. Справедливая Война и Гуманитарная Интервенция. *Валдайские записки*. 2015. № 19. Июнь. С. 6–9.

⁷ Вавілова Н. В., Сівоха І. М., Леонов В. В. Превентивне застосування сили в системі міжнародних відносин. *Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2016. № 2. С. 12–17.

⁸ A more secure world – Our shared responsibility – Report of the High-level Panel on Threats, Challenges and Change. URL: https://www.un.org/peacebuilding/sites/www.un.org/peacebuilding/files/documents/hlp_more_secure_world.pdf (дата звернення: 21.08.2023).

⁹ Превентивне застосування сили в системі...

---

¹⁰ Resolution 1578 (2007) «The concept of preventive war and its consequences for international relations». URL: <https://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=17589&lang=en> (дата звернення: 21.08.2023).

¹¹ Nolte Ernst. Vergangenheit, die nicht vergehen will. [Historikerstreit]. *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*. 1986, 6 Juni.

¹² Рулинский В. В. «Спор историков» в Германии: проблема ответственности за нацистские преступления. *Вестник славянских культур*. 2013. № 1 (27). С. 46–56.

¹³ Детальніше: Іванова А. Ю. «Пам'яттєве законодавство» в Україні як сучасний феномен: загальні підходи, передумови виникнення. *Правова держава*. Вип. 33. Київ: Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2022. С. 45-47. DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-41-53

ВІЙСЬКОВІ АДМІНІСТРАЦІЇ В МЕХАНІЗМІ ЗАХИСТУ ДЕРЖАВНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Широкомасштабне вторгнення Російської Федерації на територію України почало від 24 лютого 2023 р. новий етап російсько-української війни, яка триває з 2014 року. Оскільки збройне протистояння такого рівня та тривалості стало безпрецедентним у сучасній європейській історії, державний апарат змушений вдатись до надзвичайних заходів протидії загарбникам. Одним з таких заходів стало запровадження в областях, районах та населених пунктах нашої держави військових адміністрацій (далі – ВА).

З огляду на півторарічну тривалість воєнного стану існує вже достатній емпіричний досвід здійснення управлінських функцій зазначеними структурами. Варто зауважити, що сама по собі система органів військового управління не є чимось новим і незвичним – такі форми управління дають змогу оперативну та ефективно розв'язувати наявні проблеми в стані війни. Водночас в українському політико-правовому сегменті лунають побоювання, що ці форми управління можуть призвести до фактичної втрати своїх конституційних функцій органами місцевого самоврядування, а також інших зловживань. Публічний інформаційний простір України сповнений скандалами між центральною владою (уособленням якої є, зокрема, ВА), а також міськими головами Києва, Чернігова тощо. Такі скандали точно не сприяють співпраці в ім'я перемоги над загарбником.

Завданням юридичної науки, загалом, та автора цієї статті, зокрема, є обґрунтування належних правових механізмів з метою забезпечення балансу між інтересами центральної влади та місцевого самоврядування в умовах воєнного стану для підвищення взаємодії органів цивільного та військового управління.

Після Революції Гідності та з початком гібридної війни Російської Федерації проти України в Криму, а також на територіях Донецької і Луганської областей нова українська влада постала перед тривожною ситуацією, коли значна кількість органів місцевого самоврядування, а також правоохоронних структур на місцях була паралізована, а ряд представників прямо перейшов на бік російсько-терористичних угруповань.

Саме в таких умовах було прийнято Закон України «Про військово-цивільні адміністрації» від 3 лютого 2015 р. Частиною першою статті 1 цього Закону визначено, що для виконання повноважень місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування у випадках, встановлених цим Законом, в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема в районі проведення антитерористичної операції можуть утворюватися військово-цивільні адміністрації (далі – ВЦА).

Військово-цивільні адміністрації – це тимчасові державні органи у селах, селищах, містах, районах та областях, що діють у складі Антитерористичного центру при Службі безпеки України (у разі їх утворення для виконання повноважень відповідних органів у районі проведення антитерористичної операції) або у складі Об'єднаного оперативного штабу Збройних Сил України (у разі їх утворення для виконання повноважень відповідних органів у районі здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях) і призначені для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення безпеки і нормалізації життєдіяльності населення, правопорядку, участі у протидії актам збройної агресії, диверсійним проявам і терористичним актам, недопущення гуманітарної катастрофи в районі відсічі збройної агресії Російської Федерації, зокрема проведення антитерористичної операції.

Військово-цивільні адміністрації району, області – це тимчасові державні органи, що здійснюють на відповідній території повноваження районних, обласних рад, державних адміністрацій та інші повноваження, визначені цим Законом. Військово-цивільні

адміністрації населених пунктів – це тимчасові державні органи, що здійснюють на територіях відповідних територіальних громад, затверджених Кабінетом Міністрів України, повноваження сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад, виконавчих органів сільських, селищних, міських, районних у містах (у разі їх створення) рад, сільських, селищних, міських голів та інші повноваження, визначені цим Законом. Частиною другою цієї статті ВЦА надано статус юридичних осіб публічного права¹.

Українські вчені, розглядаючи статус ВЦА, підкреслювали, зокрема, таке: 1) особливість процесу формування штату ВЦА та її структури пов'язана з потребами цивільної та військової адміністрації, а до складу ВЦА належать посадові особи державного управління та військовослужбовці офіцерського складу ЗСУ, що забезпечують координацію всіх суспільних та військових процесів у зоні АТО та на період проведення операції; 2) тимчасовість – основна причина виникнення та функціонування ВЦА та її правового статусу, що передбачає передачу відповідних повноважень до різних структур і органів державної влади або місцевого самоврядування після завершення виконання завдань АТО; 3) особливість правосуб'єктності ВЦА пов'язана з особливістю функціонального навантаження адміністрації. Відповідно до законодавства України на ВЦА покладаються функції органів державного управління, місцевого самоврядування та військової адміністрації, що яскраво демонструє складність механізму функціонування ВЦА та особливість його правового статусу².

Я. І. Маслова класифікує повноваження ВЦА залежно від їхніх основних напрямів діяльності через виокремлення: 1) повноважень щодо управління; 2) повноважень щодо контролю; 3) повноважень щодо організації; 4) повноважень щодо керівництва; 5) повноважень щодо встановлення окремих адміністративно-правових режимів тощо³.

Оцінюємо досвід функціонування ВЦА періоду АТО/ООС як здебільшого позитивний, оскільки основна функція – збереження української влади на підконтрольних територіях Донецької та

Луганської областей – була виконана. Водночас широкомасштабне вторгнення російських військ та введення воєнного стану в Україні вимагало нових управлінських механізмів.

Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» (Указ затверджений Законом № 2102-ІХ від 24.02.2022) воєнний стан в Україні введений з 05 години 30 хвилин 24 лютого 2022 року строком на 30 діб, що згодом неодноразово продовжувався Указами № 133/2022 від 14.03.2022; № 259/2022 від 18.04.2022; № 341/2022 від 17.05.2022; № 573/2022 від 12.08.2022; № 757/2022 від 07.11.2022; № 58/2023 від 06.02.2023; № 254/2023 від 01.05.2023⁴.

Серед заходів, передбачених правовим режимом воєнного стану, є створення військових адміністрацій. Так, частинами 1-6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначено, що на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом з військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян можуть утворюватися тимчасові державні органи - військові адміністрації. Рішення про утворення військових адміністрацій приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування.

Військові адміністрації населених пунктів утворюються в межах територій територіальних громад, у яких сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи, та/або сільські, селищні, міські голови не здійснюють покладені на них Конституцією та законами України повноваження, а також в інших випадках, передбачених цим Законом. Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних Сил України або відповідної обласної державної адміністрації. Начальником військової адміністрації населеного пункту (населених

пунктів) може бути призначений відповідний сільський, селищний, міський голова.

У районі, області військові адміністрації утворюються у разі не скликання сесії відповідно районної, обласної ради у встановлені Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні» строки або припинення їх повноважень згідно із законом, або для здійснення керівництва у сфері забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку. У разі прийняття рішення про утворення районних, обласних військових адміністрацій їх статусу набувають відповідно районні, обласні державні адміністрації, а голови районних, обласних державних адміністрацій набувають статусу начальників відповідних військових адміністрацій.

ВА населених пунктів формуються з військовослужбовців військових формувань, утворених відповідно до законів України, осіб рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу, а також працівників, які уклали трудовий договір з обласними військовими адміністраціями (у разі їх утворення) або з Генеральним штабом Збройних Сил України (якщо у відповідній області не утворено обласну військову адміністрацію). У разі набуття районною, обласною державною адміністрацією статусу відповідно районної, обласної військової адміністрації посади державних службовців у таких адміністраціях можуть замінюватися військовослужбовцями військових формувань, утворених відповідно до законів України, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів, служби цивільного захисту, які відряджаються до них у встановленому законодавством порядку для виконання завдань в інтересах оборони держави та її безпеки із залишенням на військовій службі, службі в правоохоронних органах, органах та підрозділах цивільного захисту без виключення зі списків особового складу. Перелік

посад у військових адміністраціях населених пунктів, які підлягають заміщенню військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів, а також перелік посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями військових формувань, особами рядового і начальницького складу правоохоронних органів у районній, обласній військовій адміністрації, затверджуються Президентом України за поданням Головнокомандувача Збройних Сил України.

Фінансування діяльності ВА з виконання повноважень органів місцевого самоврядування здійснюється коштом відповідних місцевих бюджетів, виконання інших функцій – коштом Державного бюджету України⁵.

Указом Президента України № 68/2022 від 24 лютого 2022 р. «Про утворення військових адміністрацій» (пункти 1, 2) утворені в кожній області та місті Києві військові адміністрації, у зв'язку з утворенням яких обласні, Київська міська державні адміністрації та голови цих адміністрацій набувають статусу відповідних військових адміністрацій та начальників цих військових адміністрацій. Також цим указом ухвалено утворити на базі чинних районних державних адміністрацій відповідні районні військові адміністрації. У зв'язку з утворенням районних військових адміністрацій відповідні районні державні адміністрації та голови таких адміністрацій набувають статусу відповідних районних військових адміністрацій та начальників таких військових адміністрацій⁶. Отже, ВА можуть здійснювати свої повноваження в межах 1) адміністративно-територіальних одиниць (областей, районів); 2) населених пунктів. При цьому ще більш ускладненою є ситуація для міста Києва, що має окремий конституційно-правовий статус.

Як зазначає Чепель О., військові адміністрації – це тимчасові державні органи, які діють на період воєнного стану, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, охорони

прав, свобод і законних інтересів громадян⁷. Зазначені ознаки зближують ВА та ВЦА, залишаючи при цьому питання щодо функціонування ВА в адміністративно-територіальних одинцях та населених пунктах, які: 1) не є окупованими; 2) не є прифронтовими.

Особливо актуальним дане питання є для Києва, оскільки згідно зі ст. 10-1 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ» від 15 січня 1999 р. № 401-XIV Виконавчим органом Київської міської ради є Київська міська державна адміністрація (КМДА), яка паралельно виконує функції державної виконавчої влади, що є особливістю здійснення виконавчої влади в місті Києві. Голова Київської міської державної адміністрації призначається Президентом України в порядку, передбаченому Конституцією та законами України⁸. Тому, на період дії правового режиму воєнного стану наявна дуальність функцій КМДА була ще більш ускладнена створенням Київської міської військової адміністрації та призначенням її керівників. Крім того, оскільки в м. Києві існує ще 10 районних державних адміністрацій за відсутності на даний час районних в м. Києві рад – така політико-правова ситуація є ще більш вразливою для належного управління містом.

Влітку 2023 року в Києві спалахнула низка політичних суперечок, пов'язаних з укриттями цивільного захисту, внаслідок чого було проведено їх перевірку, на підставі якої видано Указом Президента України № 353/2023 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 червня 2023 р. «Щодо результатів оперативних обстежень об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту та вирішення проблемних питань щодо укриття населення» визнано незадовільною роботу із забезпечення готовності об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту до їх використання за призначенням у Запорізькій, Сумській областях, Житомирському районі Житомирської області, Білоцерківському районі Київської області, Конотопському районі Сумської області, містах Києві, Запоріжжі, Херсоні, Чернігові, Харкові, Миколаєві, Одесі, Сумах, Дніпрі, Конотопі, Білій Церкві⁹. Ці скандали супроводжувались взаємними обвинуваченнями з боку КМДА, КМВА та районних адміністрацій, що

однозначно не сприяло координації цих органів у забезпеченні цивільного захисту населення міста Києва.

Статус військових адміністрацій є неоднозначним і в судовій практиці. Зокрема, у рішенні від 7 вересня 2022 р. у справі № 916/500/21 господарським судом Одеської області зазначено про відповідь Одеської обласної військової адміністрації на зазначений вище лист прокуратури, в якій йшлося про те, що обласна військова адміністрація не є юридичною особою публічного права й інформація про її утворення не вносилась до Єдиного державного реєстру; реорганізація Одеської обласної державної адміністрації в обласну військову адміністрацію не відбувалась, а тому правонаступництво ані публічно-владне, ані майнове, ані процесуальне не виникало; Одеська обласна державна адміністрація продовжує здійснювати свої повноваження відповідно до Закону України «Про місцеві державні адміністрації» та інших нормативно-правових актів, в тому числі і повноваження, визначені статтями 122 та 149 Земельного кодексу України¹⁰.

Водночас 29 травня 2023 р. Харківський окружний адміністративний суд виніс рішення у справі № 520/2038/23 за адміністративним позовом керівника Харківської окружної прокуратури Харківської області в інтересах держави в особі Харківської обласної військової адміністрації (Харківської обласної державної адміністрації), Державної екологічної інспекції у Харківській області до Південної міської ради Харківського району Харківської області про визнання бездіяльності протиправною та зобов'язання вчинити певні дії, яким, зокрема було задоволено позов та визнано протиправною бездіяльність Південної міської ради Харківського району Харківської області щодо нездійснення організації, проведення робіт із винесення меж ботанічного заказника місцевого значення «Савичів яр» загальною площею 31,5 га, який знаходиться на території Південної міської ради Харківського району Харківської області ради та закріплення його меж в натурі (на місцевості)¹¹. Тобто, в другому з розглянутих випадків суд не тільки підтвердив правонаступність ХОВА від ХОДА, але і її повноваження в земельних питаннях.

Отже, маємо констатувати, що як законодавство, так і судова практика не можуть дати однозначної відповіді про 1) правовий статус військових адміністрацій; 2) правонаступництво військових адміністрацій від державних адміністрацій; 3) коло повноважень військових адміністрацій та їх співвідношення з повноваженням органів місцевого самоврядування (в тих населених пунктах та адміністративно-територіальних одиницях, де вони можуть функціонувати).

Також, на нашу думку, слід принаймні розглянути питання диференціації правового статусу ВА в залежності від того, чи є відповідний населений пункт/адміністративно-територіальна одиниця: 1) прифронтовим; 2) деокупованим – оскільки завдання, що стоять перед військовими адміністраціями на фронті та в тилу є, вочевидь, різними, як і необхідність застосування тих чи інших інструментарії правового режиму воєнного стану.

Нерсесян А. С. Військові адміністрації в механізмі захисту державності в умовах воєнного стану

Аналізується досвід функціонування військових адміністрацій як тимчасових органів місцевого управління у правовому режимі воєнного стану. Запропоновані зміни та удосконалення правових механізмів функціонування даних органів.

Ключові слова: воєнний стан, військова адміністрація, державне управління, місцеве самоврядування.

Nersesian A. S. Military administrations in the mechanism of protection of statehood in conditions of martial law

The experience of functioning of military administrations as temporary local government bodies in the legal regime of martial law is analyzed. Changes and improvements to the legal mechanisms of the functioning of these bodies are proposed.

Keywords: martial law, military administration, state administration, local self-government.

-
- ¹ Про військово-цивільні адміністрації. Закон України від 3 лютого 2015 р. № 141-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/141-19#Text> (дата звернення: 01.08.2023).
- ² Шевченко В. Адміністративно-правовий статус військово-цивільних адміністрацій. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4 (12). С. 196–206. URL: <http://chasopysnapu.gp.gov.ua/chasopys/ua/pdf/12-2016/shevchenko.pdf> (дата звернення: 01.08.2023).
- ³ Маслова Я. І. Військово-цивільні адміністрації як суб'єкт публічного адміністрування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. URL: http://lsej.org.ua/3_2021/56.pdf (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁴ Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text> (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁵ Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#n13> (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁶ Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України від 24.02.2022 № 68/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/682022-41405> (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁷ Чепель О. Військові адміністрації та військово-цивільні адміністрації України: що в них спільного та відмінного в умовах воєнного стану? *Блог. Юридичний факультет Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*. URL: <https://law.chnu.edu.ua/viiskovi-administratsii-ta-viiskovo-tsyvilni-administratsii> (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁸ Про столицю України – місто-герой Київ. Закон України від 15 січня 1999 р. № 401-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-14#n70> (дата звернення: 01.08.2023).
- ⁹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 червня 2023 р. «Щодо результатів оперативних обстежень об'єктів фонду захисних споруд цивільного захисту та вирішення проблемних питань щодо укриття населення. Указ Президента України № 353/2023 від 26 червня 2023 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3532023-47133> (дата звернення: 01.08.2023).
- ¹⁰ Єдиний державний реєстр судових рішень: Рішення від 7 вересня 2022 р. по справі № 916/500/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106479763> (дата звернення: 01.08.2023).
- ¹¹ Єдиний державний реєстр судових рішень: Рішення від 29 травня 2023 р. по справі № 520/2038/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111166441> (дата звернення: 01.08.2023).

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ ЯК СКЛАДОВА
СЕКТОРУ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ
В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ
РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ**

Згідно з чинним законодавством Національна поліція України (далі НПУ) як центральний орган виконавчої влади, є повноважним, нормативно визначеним суб'єктом у сфері забезпечення національної безпеки й однією зі складових сектору безпеки та оборони України.

В умовах широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти нашої держави, згідно з Указом Президента України, органи та підрозділи НПУ, разом зі Збройними Силами України, іншими правоохоронними органами, органами виконавчої влади і місцевого самоврядування запроваджують та здійснюють передбачені Законом України «Про правовий режим воєнного стану» заходи і повноваження, необхідні для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави¹.

Водночас реалії правового режиму воєнного стану поряд з виконанням завдань, передбачених Законом України «Про Національну поліцію», визначили перед органами та підрозділами НПУ низку абсолютно нових напрямів діяльності, пов'язаних із виконанням завдань щодо відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації. Зазначене, своєю чергою, потребувало удосконалення нормативно-правового забезпечення та суттєвої перебудови організаційно-управлінської діяльності органів і підрозділів НПУ.

Характеризуючи стан нормативно-правового забезпечення необхідно зазначити, що законодавцем до нормативно-правових актів, які регулюють діяльність НПУ, внесено значну кількість змін, які дали змогу значною мірою оптимізувати її функціонування в період правового режиму воєнного стану.

Зазначені законодавчі зміни значно розширили коло повноважень поліції в частині взаємодії органів і підрозділів НПУ поліції з державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними особами державної форми власності. Крім того, унормовано питання щодо забезпечення конвоювання та утримання затриманих осіб, розмінування та допуску поліцейських до проведення спеціальних вибухотехнічних робіт, організації співробітництва та взаємодії правоохоронних та інших державних органів України з Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, Європейським поліцейським офісом (Європолом), а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу².

На організаційно-управлінському напрямі необхідність забезпечення державного суверенітету та національної безпеки держави потребувало залучення особового складу органів і підрозділів НПУ до виконання завдань територіальної оборони, забезпечення та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, зокрема документування воєнних злочинів, протидії діяльності диверсійно-розвідувальних груп, несення служби на блокпостах, реагування на заяви й повідомлення в умовах війни, участі в евакуаційних заходах та заходах з розмінування деокупованих територій, забезпечення кібероборони держави тощо.

Крім того, в умовах протидії збройній агресії РФ одним з пріоритетних завдань є організація участі спеціальних підрозділів поліції, зведених загонів у виконанні бойових розпоряджень військового командування. У зв'язку з цим, важливим завданням є формування нових підрозділів, їх забезпечення, комплектування та навчання для їх участі в бойових діях та стабілізаційних заходах. Зокрема, у 2022 році були здійснені організаційно-управлінські заходи щодо утворення нового міжрегіонального територіального органу Національної поліції – Департаменту поліції особливого призначення «Об'єднана штурмова бригада Національної поліції України «Лють». Поліцейські Департаменту в умовах збройного протистояння залучаються до контррозвідувальних, ударно-пошукових та стабілізаційних заходів,

аеророзвідки та вогневого ураження противника³. Серед інших завдань – формування штурмової бригади Нацполіції, яка наразі, разом з бригадою Держприкордонслужби «Сталевий кордон», бригадами Нацгвардії, підрозділами ЗСУ, бере участь у звільненні тимчасово окупованих територій України.

Разом з тим невіддільною складовою діяльності НПУ в умовах правового режиму воєнного стану є заходи, спрямовані на забезпечення прав і свобод людини. Реалізація цього напрямку передусім потребує удосконалення правової бази та напрацювання алгоритмів практичної взаємодії органів НПУ з правоохоронними органами держав-партнерів, пов'язаної з фіксацією, документуванням та розслідуванням скоєних військовослужбовцями РФ злочинів проти мирного населення України.

Слідчі Національної поліції після повномасштабного вторгнення розслідують величезний масив воєнних злочинів. Дарма, що зазначена стаття перебуває у підслідності Служби безпеки України, слідчі підрозділи НПУ взяли на себе левову частку документування. Зокрема, слідчі поліції проводять комплексні процесуальні, слідчі дії, призначають судові експертизи, які у переважній більшості є складними за обсягом і масштабністю досліджень. Як наслідок, з початку збройної агресії РФ проти України, станом на 12.06.2023 року, слідчі НПУ розпочали 81795 кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями збройних сил Російської Федерації та їхніми пособниками⁴.

У цьому контексті необхідно зазначити, що складовою зазначеного напрямку є заходи з реалізації завдань поліцейської діяльності щодо забезпечення та захисту прав дітей в умовах війни. Підтвердженням важливості цього напрямку є кількісні показники злочинів проти дітей, які розслідуються слідчими НПУ, зокрема станом на 12.06.2023 року 487 дитина загинула, 1015 поранені, 392 зникли безвісти. Водночас за участі органів НПУ розшукано 13529 дітей.

Крім того, величезною проблемою є незаконна депортація українських дітей до РФ, чисельність яких станом на 12.06.2023 складає 19501 особа, (повернуто 373 дитини). Одним з позитивних прикладів

розв'язання цієї болючої проблеми є співпраця НПУ з міжнародними організаціями та компаніями. Зокрема, Національною поліцією України з метою вдосконалення можливості розшуку дітей та возз'єднання сімей налагоджена тісна взаємодія з американською компанією Find My Parent, яка спеціалізується на відновленні зв'язків між родичами та возз'єднанні сімей за допомогою технологій штучного інтелекту. У співпраці з цією компанією розроблений мобільний додаток «Reunite Ukraine», який є складовою механізмом комплексної системи пошуку зниклих дітей з урахуванням потреб нашої країни в умовах війни. Додаток є універсальним інструментом пошуку зниклих дітей чи дітей, з якими втрачено зв'язок, а також возз'єднання членів сімей, які були внутрішньо переміщені, змушені виїхати за межі України або незаконно депортовані до Російської Федерації, Білорусі чи на тимчасово окуповану територію України⁵.

Безумовно захист прав дітей в умовах війни потребує комплексного загальнодержавного підходу. Тому сьогодні всі підрозділи органів системи МВС України, НПУ напружують загальнодержавну Концепцію безпекового середовища, однією з цілей якої є забезпечення безпеки дітей.

Разом з тим до функціонала діяльності органів і підрозділів НПУ в умовах протидії агресії РФ додалися такі завдання як доставляння гуманітарної допомоги, ліків, пенсій, евакуація людей, супроводження так званих зелених коридорів.

Безумовним пріоритетом діяльності НПУ залишається організація міжнародного поліцейського співробітництва, зокрема у справі документування злочинів, скоєних військовослужбовцями російської федерації. До цієї масштабної роботи, результати якої стануть доказовою базою та основою обвинувачення РФ в міжнародних судах, залучаються правоохоронці Франції, Словаччини, Литовської республіки.

Крім того, у документуванні воєнних злочинів Росії НПУ активно співпрацює з Європолем та правоохоронними органами держав-членів ЄС. Відтак цей безпрецедентний досвід взаємодії українських і

іноземних слідчих потребує узагальнення і впровадження в практику діяльності як слідчих підрозділів НПУ, так і правоохоронних органів іноземних держав.

Також в умовах воєнного стану актуальними напрямками міжнародної взаємодії з правоохоронними структурами інших країн є обмін досвідом та передовими методами роботи оперативних підрозділів щодо попередження та протидії злочинності, викриття російських терористичних груп, які скоюють злочини на території України, розмінуванні на деокупованих територіях, викриття та документування колабораційної діяльності.

Актуальним напрямком міжнародного співробітництва НПУ є також взаємодія з правоохоронними органами іноземних держав країн у забезпеченні безпеки, охорони прав і свобод громадян України, які були вимушені покинути територію країни внаслідок повномасштабної російської агресії. Важливою формою роботи на цьому напрямі є вивчення та впровадження в практику діяльності найкращих практик того, як поліцейські підрозділи інших країн надають умови для перебування і проживання українських біженців в регіонах цих держав, забезпечують безпеку, захист прав і свобод біженців з України.

Підсумовуючи слід зазначити, що аналіз результатів діяльності органів і підрозділів НПУ свідчать про спроможність цього найчисельнішого правоохоронного органу виконувати свої завдання як складової сектору безпеки і оборони держави. Наразі важливим завданням є постійне удосконалення необхідних організаційно-правових інструментів для реалізації ефективних форм і методів діяльності органів і підрозділів НПУ за напрямом забезпечення державного суверенітету та національної безпеки держави. в умовах широкомасштабної збройної агресії російської федерації проти України.

Зозуля Є. В. Національна поліція як складова сектору безпеки і оборони держави в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України

Схарактеризовано організаційно-правові засади діяльності Національної поліції як складової сектору безпеки і оборони держави в умовах збройної агресії РФ проти України. Аналізується стан та основні напрями удосконалення

нормативно-правового забезпечення та перебудови організаційно-управлінської діяльності органів і підрозділів НПУ в умовах правового режиму воєнного стану. Висвітлюються актуальні напрями міжнародного співробітництва НПУ, передусім у справі документування воєнних злочинів, скоєних військовослужбовцями Російської Федерації.

Ключові слова: Національна поліція, безпека та оборона, нормативно-правове забезпечення, організаційно-управлінська діяльність, воєнні злочини, міжнародне співробітництво.

Zozulya E. V. National police as a component of the security and defense sector of the state in the context of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine

This article outlines the legal and organizational foundations of the National Police, which is an integral part of Ukraine's security and defense sector. It also discusses how these foundations have been affected by the ongoing armed aggression by the Russian Federation. This article analyzes the ways in which regulatory and legal support can be improved, along with restructuring of organizational and managerial activities of NPU bodies and subdivisions during the legal regime of martial law. The NPU's current focus is on documenting war crimes committed by Russian Federation servicemen as part of their efforts towards international cooperation.

Keywords: National police, security and defense, regulatory and legal support, organizational and managerial activities, war crimes, international cooperation.

---

¹ Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> (дата звернення: 13.06.2023).

² Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2123-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text> (дата звернення: 13.06.2023).

³ Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2022 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2022/Zvit_polic_2022.pdf (дата звернення: 13.06.2023).

⁴ Портал МВС. Злочини, вчинені військовими РФ під час повномасштабного вторгнення в Україну. URL: <https://mvs.gov.ua/news/zlocini-vcineni-viiskovimi-rf-pid-cas-povnomasstabnogo-vtorgnennia-v-ukrayinu-stanom-na-12062023> (дата звернення: 13.06.2023).

⁵ В Україні запустили додаток для допомоги у пошуку дітей і возз'єднання родин. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3691945-prezentacia-mobilnogo-dodatku-reunite-ukraine.html> (дата звернення: 13.06.2023).

**ВОЄННІ ТА ВІЙСЬКОВІ ЗЛОЧИНИ
В КРИМІНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ, РРФСР
ТА РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ:
ТЕОРІЯ І БЕЗПОСЕРЕДНЯ ПРАКТИКА**

«Наши деды – славные победы, вот, кто наши деды», – співалося у російській дореволюційній солдатській пісні. *«Цветов он не дарит девочкам, они ему дарят цветы»*, – надривалася радянська пропаганда, звеличуючи «подвиг радянського воїна-визволителя» у Другій світовій війні. І ось у лютому 2022 р. в Україну увірвався ... ні, ніякий не визволитель, а мародер, гвалтівник, безсоромний брехун. Інакше й бути не могло, адже загарбницька війна – це найгірший з усіх можливих демотиваторів солдатської доблесті.

Та чи завжди було інакше, а тепер раптом усе пішло догори дригом? Як звеличений у піснях *«Альоша»* перетворився на закінченого негідника?

На відміну від Середньовічної Європи, де рицарство з часів Роланда мало своєрідний кодекс честі (і цим гордилося, відмежовуючись від «черні»), російська служива верства ніколи не переймалася подібного роду «дурницями». Військовий успіх за будь-яку ціну – ось чи не основна відмінність російських *«дедовоєвалов»* від європейських.

То ж не доводиться дивуватися, що військові та воєнні злочини тривалий час московською та російською імперською «юстицією» в окрему категорію не виділялися.

В Судебнику 1497 р. – *«первом кодексе феодального права Русского централизованного государства»* – поняття військових та воєнних злочинів, як таке, відсутнє¹. Утім, це жодною мірою не означає ні відсутності такого роду проступків (як-от дезерція з рядів війська), ні відсутності їх караності. Так, в статті 9 Судебнику зустрічаємо терміни

«ведомый лихой человек» (кримінальний злочинець, рецидивіст), «крамольник» (зрадник, змовник), яких наказано карати смертю².

Судебник 1550 р. містить загалом 99 (чи 100) статей. Військові та воєнні злочини в окремому категорію не виділені³.

Судебник 1589 р.⁴ в просторовій редакції налічує уже 231 статтю. За великого бажання тут можна знайти певні натяки на службові та військові проступки. Так, ст. 146 забороняє обертати на холопів «дітей боярських», навіть тих, що не служать, «опричь кого государь отставит от службы». Треба думати, за певні службові проступки, які «не тягнуть» на більш суворе покарання. Також ст. 197 вимагала при купівлі коня «в служебном походе» мати 5 послухов (свідків), що, на нашу думку, ставило на меті запобігання мародерству з боку військовиків, бо інакше, навіщо встановлювати цю клаузулу?

В 1716 р. в парадигмі створення регулярної армії європейського зразка Петро I увів своїм указом «Правильный самостоятельный военный суд». Згодом був запроваджений «Артикул воинский», який радянська історична наука трактувала, як перший російський воєнно-кримінальний кодекс⁵.

Ось така сучасна російська оцінка цього законодавчого акта дана на сайті Вікіпедія: Військовий артикул запроваджує суто військовий погляд на злочин. Злочин розглядається не з погляду правопорушення, але як порушення субординації, невиконання наказаного, неслухняність; на внутрішній чи моральний бік вчинку звертається настільки мало уваги, що зрада і замах на самогубство цілком рівні в очах законодавця і караються одним і тим самим покаранням – позбавленням життя. Покарання має своєю основною метою відплату, а найближчою ціллю – винищення злочинця й залякування. Звідси велика кількість жорстоких страт і покарань осоромлювальних. Крім того, тут починають запроваджуватися покарання, що охоплюють особу злочинця з усіх боків, вражають його в усіх сферах життя і виривають його назавжди з суспільства. Таким було покарання вічними каторжними роботами та шельмуванням⁶.

Після поразки у Кримській війні 1853–1856 рр. Олександр II здійснив ряд реформ, з військовою включно. У її рамках 15 травня 1867 р. був впроваджений «Військово-судовий статут» та створено нову військово-судову структуру: полкові суди, військово-окружні суди та Головний військовий суд. Відповідно до «Уложения о наказанияхъ уголовныхъ и исправительныхъ» у редакції 1866 р. потрапили лише покарання, передбачені для порушників порядку рекрутського набору та укривачів дезертирів⁷.

Як у Кримінальному кодексі РРФСР 1922 р., так і новому КК 1960 р. (у всіх існуючих редакціях) категорія злочинів проти людства (включаючи й воєнні) як така відсутня. Та воно й не вимагалось в соціалістичній державі, бо хто міг виступати суб'єктом такого злочину? Тільки керівник держави чи його найближче оточення. Поодинокий виняток становить лише стаття 67.1 «Застосування біологічної зброї», але вона внесена до Кодексу 29.04.93 вже законом РФ⁸.

Натомість військові злочини уже в Кодексі 1922 р. Главі VII «Воинские преступления» (статті 200–214), звичайно, присутні. Тут вони охоплюють загалом 14 складів злочину. Назвемо їх, вказавши (лише) максимальну санкцію:

«Статья 201. Оскорбление подчиненным военнослужащим своего начальника при исполнении последним служебных обязанностей карается, если оскорбление нанесено насильственным действием» – позбавлення волі на строк не менше одного року з суворою ізоляцією.

«Статья 202. Неисполнение военнослужащим приказа, законно отданного ему по службе начальником» – та ж санкція, що й вище, а у бойовій обстановці – не менше трьох років або вищою мірою покарання.

«Статья 203. Сопротивление исполнению законно отданного по военной службе приказа или распоряжения (...) совершенное в боевой обстановке даже без применения насилия» – має відсилочну норму до санкції ч. 1 ст. 86 Кримінального кодексу при чому у таких випадках тут і далі законодавець не проводить різниці між військовим і цивільним фігурантами злочину.

«Статья 204. Побег, т.-е. самовольное оставление военнослужащим своей части или места службы с целью уклониться от несения военной службы или от участия в боевых действиях» – позбавлення волі на строк до трьох років, а у військовий час чи у бойовій обстановці – смертна кара.

«Статья 205. Самовольная отлучка, т.-е. самовольное оставление военнослужащим своей части или места службы без цели уклониться от военной службы» – позбавлення волі на строк до 1 року, або за правилами дисциплінарного статуту, а бойовій обстановці – позбавлення волі на строк до 5 років.

«Статья 206. Уклонение военнослужащего от несения военной службы или от участия в боевых действиях путем причинения себе какого-либо повреждения или путем иного обмана (симуляции глухоты, немоты, слепоты, душевной болезни и т.п.), подстрекательство к совершению сего деяния и способствование ему» – аналогічно статті 204.

«Статья 207. Промотание, т.-е. противозаконное отчуждение военнослужащим выданных ему (для носки) предметов казенного обмундирования и аммуниции, а равно умышленная порча их или оставление без присмотра и в ненадлежащем месте» – позбавлення волі на строк до 1 року, а при пом'якшуючих обставинах – за правилами дисциплінарного статуту з компенсацією вартості речей.

«Статья 208. Нарушение военнослужащими уставных правил караульной службы и законно изданных в развитие правил особых приказов и распоряжений, если таковое нарушение не сопровождалось никакими вредными последствиями» – аналогічно статті 205, а у військовий час чи у бойовій обстановці – вищою мірою покарання.

«Статья 209. Превышение военным начальником пределов своей власти или бездействие его, совершенное без злого умысла, не повлекшее за собой дезорганизации вверенных ему вооруженных сил и материальных средств или других особо важных последствий» – позбавлення волі на строк до трьох років, а у разі настання особливо тяжких наслідків, як-от «повлекшее за собой общую дезорганизацию

вверенных ему вооруженных сил и материальных средств или военный бунт, или отсутствие надлежащего снабжения, или гибель этих сил и средств, или разглашение тайн, стратегических планов, или другие особо важные последствия» – позбавлення волі на строк до 5 років.

«Статья 210. Самовольное отступление военного начальника от данной ему диспозиции или иного распоряжения, отданного для боя, сдача им неприятелю вверенных ему отрядов, укрепления или военного судна, а равно уничтожение или приведение в негодность укрепления, судна, орудий, складов оружия, продовольственных припасов и других предметов, принадлежащих к средствам ведения войны, в тех случаях, когда указанные деяния учинены без всякого намерения способствовать неприятелю, а лишь в силу неправильной оценки им с точки зрения пользы дела сложившейся во время боя обстановки» – аналогічно статті 201.

«Статья 211. Самовольное оставление поля сражения во время боя, отказ во время боя действовать оружием против неприятеля» – має відсилочну норму до санкції ст. 58 Кримінального кодексу.

«Статья 212. Переписка и сношение военнослужащего во время войны непосредственно или через других лиц с кем-либо, находящимся в неприятельской армии, во владениях неприятеля или в местности, занятой войсками неприятеля» – аналогічно статті 204.

«Статья 213. Военный шпионаж, т.-е. агентурное обслуживание неприятельской армии путем собирания и передачи неприятелю всякого рода сведений, осведомленность в коих может способствовать неприятелю в его враждебных действиях против республики» – має відсилочну норму до санкції ст. 66 Кримінального кодексу.

«Статья 214. Мародерство, т.-е. противозаконное отобрание при боевой обстановке у гражданского населения принадлежащего последнему имущества, с употреблением угрозы военным оружием и под предлогом необходимости сего отобрания для военных целей, а также снятие с корыстной целью с убитых и раненых находящихся у них вещей» – аналогічно статті вище⁹.

Ця Робітничо-селянська армія Республіки може видатися ледь не піонерським табором – принаймні за суворістю покарань. Утім, це ілюзія. В добу т. зв. Громадянської війни в РСЧА, починаючи вже з 1918 р. були введені військові трибунали, які широко практикували застосування смертної кари. Історикам добре відомі факти децимації в Червоній армії¹⁰, широко застосовувані її творцем Левом (Лейбою) Троцьким, який до 1925 р. залишався народним комісаром з військових і морських справ СРСР, а відтак вищою владою в РККА. Дотримуємося думки, що кричущі розходження офіційної радянської теорії і безпосередньої практики – родима пляма усієї марксистсько-ленінської держави і права, і військове законодавство тут не є якимось винятком.

Утім практично відразу після прийняття «ліберального» Кримінального кодексу РРФСР 1922 р. розпочалась його правка. Звісно, у бік посилення санкцій.

У період Другої світової війни до підсудності військових трибуналів був переданий значний обсяг складів злочину. Зокрема саме військові трибунали розглядали справи про будь-які злочини, здійснені в місцевостях, оголошених на військовому становищі, а також справи про правопорушення, допущені працівниками залізничного і водного транспорту, бійців народного ополчення, винищувальних батальйонів, частин ППО, воєнізованої охорони НКВС. При кожній дивізії в діючій армії функціонували військово-польові суди, в чийй компетенції були злочини, здійснені колаборантами («зрадниками батьківщини») та німецькими окупантами. Прикладом таких рішень можуть служити смертні вироки кільком селянкам с. Петрищево, уся провина котрих полягала у злорадстві під час страти схопленої підпалювачки сільських хат та стаєнь в розпал суворої зими Зої Космодем'янської.

Водночас кримінальним злочинцям, уже позбавленим волі за рішенням суду, та червоноармійцям-правопорушникам давався шанс «змити кров'ю» тягар вчиненого злочину шляхом 6-місячної служби у штрафних батальйонах (для рядових) та ротах (для офіцерів)¹¹. Цю ж практику сьогодні застосовують рашисти, використовуючи на найбільш

важких ділянках фронту зеків з ПВК Є. Прігожина та ін. подібних структур.

Після 1945 р. країна повернулася до звичного розподілу компетенції військових та цивільних судів.

У кримінальному кодексі РРФСР 1960 р.¹² число складів військового злочину подвоїлося, а заходи покарання стали максимально жорсткими, зокрема вищою санкцією (за умови настання особливо важких наслідків, або у воєнний час чи в бойовій обстановці) встановлено:

– смертна кара в статтях: 238 «Неповиновение», 240 «Сопротивление начальнику или принуждение его к нарушению служебных обязанностей», 242 «Насильственные действия в отношении начальника», 247 «Дезертирство», 248 «Самовольное оставление части в боевой обстановке», 249 «Уклонение от воинской службы путем членовредительства или иным способом», 251 «Умышленное уничтожение или повреждение военного имущества», 255 «Нарушение уставных правил караульной службы», 257 «Нарушение правил несения боевого дежурства», 260 «Злоупотребление властью, превышение или бездействие власти», 261 «Сдача или оставление противнику средств ведения войны», 262 «Оставление погибающего военного корабля», 263 «Самовольное оставление поля сражения или отказ действовать оружием», 264 «Добровольная сдача в плен», 266 «Мародерство» та 267 «Насилие над населением в районе военных действий»;

– до 10–15 років позбавлення волі, статті: 239 «Неисполнение приказа», 241 «Угроза начальнику», 244 «Нарушение уставных правил взаимоотношений между военнослужащими при отсутствии между ними отношений подчиненности», 245 «Самовольная отлучка», 246 «Самовольное оставление части или места службы», 251.1 «Нарушение правил обращения с оружием, а также с веществами и предметами, представляющими повышенную опасность для окружающих», 252 «Нарушение правил вождения или эксплуатации машин», 253 «Нарушение правил полетов или подготовки к ним», 254 «Нарушение правил кораблевождения», 256 «Нарушение правил

несения пограничной службы», 258 «Нарушение уставных правил внутренней службы», 260.1 «Халатное отношение к службе», 265 «Преступные действия военнослужащего, находящегося в плену»;

– до 5–7 років позбавлення волі, статті: 243 «Оскорбление подчиненным начальника или начальником подчиненного», 250 «Промотание или утрата военного имущества», 259 «Разглашение военной тайны или утрата документов, содержащих военную тайну».

Окремо слід згадати статтю 268 «Дурное обращение с военнопленными», оскільки її санкція заслуговує на дослівне і повне опублікування: а) дурное обращение с военнопленными, имевшее место неоднократно, или сопряженное с особой жестокостью, или направленное против больных и раненых, а равно небрежное исполнение обязанностей в отношении больных и раненых лицами, на которых возложены лечение их и попечение о них, при отсутствии признаков более тяжкого преступления – наказываются лишением свободы на срок от одного года до трех лет; б) дурное обращение с военнопленными без указанных отягчающих обстоятельств – влечет применение правил Дисциплинарного устава Вооруженных Сил СССР.

Стаття 269 «Незаконное ношение знаков Красного Креста и Красного Полумесяца и злоупотребление ними» з її санкцією до 1 року позбавлення волі є чимось атиповим на цьому тлі.

Чи варто дивуватися тим звірствам, які нащадки славних «*дедовоевалов*» практикують щодо українських військовополонених? Сам вигляд цих нещасних на кадрах кінохроніки обміну полоненими показує ставлення рашистів до полоненого «*врага*», представника ще учора «*братскава народа*». До речі, точно таким же було ставлення «доблесної армії» й до афганських «*душманів*», ічкерських «*чичиков*» чи грузинських «*гризунов*». Що ж стосується насильства щодо мирного населення, то тут варто згадати про мільйонні втрати афганського народу.

У кримінальному кодексі сучасної РФ військовим злочинам присвячений Розділ XI «Преступления против военной службы», який складається з однієї Глави 33 з однойменною назвою. Містить він 23

статті від 331 («Понятие преступлений против военной службы») по 352.1 («Добровольная сдача в плен»).

Розділ XII також містить єдину Главу 34 «Преступления против мира и безопасности человечества», чия назва дублюється в назві Розділу.

Факти порушення російським військово-політичним керівництвом та ЗС РФ статті 354 «Планирование, подготовка, развязывание или ведение агрессивной войны», рівно як й статей 356.1 «Мародерство», 358 «Экоцид», 359 «Наемничество», багатократно зафіксовані та не вимагають особливих доказів.

Завершує Розділ XII стаття 361 «Акт международного терроризма».

Аналіз того, наскільки декларативними виявились ці статті в ході російської агресії проти України, відкладемо до завершення війни. Наразі маємо чисельні факти порушення законів і звичаїв війни російськими окупантами, розстрілів українських військовополонених та цивільного населення і насильств над ними, викрадення українських дітей (ордер МКС на арешт В. Путіна та М. Львової-Белової). Так, 22 червня 2023 р. ООН внесла російську армію до «ганебного списку», через вбивство українських дітей. Про це повідомляє агентство Reuters. Повідомляється, що інформація про внесення Росії до «ганебного списку» міститься в доповіді Ради безпеки ООН. За даними ООН, у 2022 р. Росія вбила 136 дітей. «Організація Об'єднаних Націй також підтвердила, що російські збройні сили та пов'язані з ними групи покалічили 518 дітей і здійснили 480 нападів на школи та лікарні. Згідно з повідомленням, російські збройні сили також використовували 91 дитину як живий щит», – йдеться в повідомленні¹³.

Висновок. Російська (в перерві – радянська) пропаганда культивувала образ російського «воина-освободителя», високогуманного носія моральних чеснот. Насправді ж уся каральна політика в царині військових та воєнних злочинів була «заточена» на підвищення боєздатності армії – шляхом репресій проти порушників державних інтересів та військової дисципліни. Покарання ж за

насильство над військовополоненими чи мирним населенням ніколи не перебувало у пріоритеті – як у теорії, так і у безпосередній практиці.

Макарчук В. С. Военні та військові злочини в кримінальному законодавстві Російської імперії, РРФСР та Російської Федерації: теорія і безпосередня практика

Розглянуто кваліфікацію військових та воєнних злочинів у законодавстві Московського царства, Російської імперії, РРФСР та сучасної Росії. Зроблено висновок про примат військової доцільності над міркуваннями загальнолюдської моралі та гуманізму.

Ключові слова: воєнні злочини, військові злочини, законодавство Росії (XV–XXI століть).

Makarchuk V. S. War and military crimes in the criminal legislation of the Russian Empire, the RSFSR, and the Russian Federation: theory and direct practice

The qualification of military and war crimes in the legislation of the Tsardom of Muscovy, the Russian Empire, the RSFSR and modern Russia is considered. A conclusion about the primacy of military expediency over considerations of universal morality and humanism is made.

Keywords: war crimes, military crimes, Russian legislation (of the XV–XXI centuries).

---

¹ Судебники XV–XVI веков. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1952. С. 19–29.

² Там же. С. 58, коментарі.

³ Там же. С. 135–177.

⁴ Там же. С. 349–414.

⁵ Епифанов П. П. Воинский устав Петра Великого // Петр Великий: Сб. статей / Под ред. А. И. Андреева. Москва; Ленинград, 1947. Т. 1. С. 167–213.

⁶ Воинский устав Петра I URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BE%D0%B8%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%B2_%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%B0_I (дата звернення: 27.07.2023).

⁷ Таганцев Н. С. Уложение о наказанияхъ уголовных и исправительныхъ по изданію 1866 года. С.-Пб., 1873. С. 274–287.

⁸ «Уголовный кодекс РСФСР» (утв. ВС РСФСР 27.10.1960) (ред. от 30.07.1996) Глава первая. Государственные преступления URL: <https://www.consultant.ru/document/c>

---

ons_doc_LAW_2950/a1c6dc8d5d1c64dfde052f2ec6cddf1ab2fb1fe8/ (дата звернення: 27.07.2023).

⁹ Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. URL: https://nnov.hse.ru/ba/law/igpr/sov_gos/ugkod_22 (дата звернення: 27.07.2023).

¹⁰ Децимация: за что в Красной армии казнили каждого десятого. URL: <https://news.rambler.ru/other/41703901-detsimatsiya-za-chto-v-krasnoy-armii-kaznili-kazhdogo-desyatogo/> (дата звернення: 27.07.2023).

¹¹ Нормативно-правові форми стимуляції бойової відваги: солдати та офіцери Червоної армії у Другій світовій війні (Продовження). Частина 2. Штрафні підрозділи. «Наркомівські 100 грамів». Завершення війни та згорання матеріальної стимуляції бійців і ветеранів // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки». № 4 (28). 2020. С. 9–18.

¹² «Уголовный кодекс РСФСР» (утв. ВС РСФСР 27.10.1960) (ред. от 30.07.1996) URL: https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_2950/1b7087b880162df71dfed6dd46f9aace0bfc3b42/ (дата звернення: 27.07.2023).

¹³ ООН внесла російську армію до «ганебного списку» за вбивства дітей в Україні URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2033525-oon-vnesla-rosiysku-armiyu-do-ganebnogo-spisku-za-vbivstva-ditey-v-ukrayini> (дата звернення: 27.07.2023).

ЦЕРКОВНІ НОРМИ ПРО ВІЙНУ ТА ВІЙСЬКОВУ АГРЕСІЮ

З погляду сучасної людини агресія, завойовницька війна та вбивства, які є неминучими у таких війнах, є протиприродним найганебнішим явищем. Такий підхід закріплено у нормах як міжнародного, так і внутрішньодержавного права багатьох країн. Він бере початок від найперших відомих збірок приписів та норм, переважна більшість з яких походить з релігійних настанов. Кожна релігія у своїх священних текстах засуджує війну, принаймні, агресивну, загарбницьку. Навіть відоме поняття ісламський джихад насправді означає боротьбу за віру з власними духовними чи суспільними соціальними пороками, пристрастями, всім, що заважає духовному вдосконаленню, й тільки в контексті цього означає боротьбу проти ворогів ісламу, передусім духовну, а також постійне зусилля у справі поширення ісламу, і, нарешті, ведення війни з агресором.

Християнство також має свій підхід до тлумачення війн та миру, основи якого викладені у біблійних текстах, а згодом розвинуті у працях церковних ієрархів та богословів. Старий Заповіт, у перших главах першої книги – книзі Буття – стверджує, що життя людини є найвищою цінністю та різко засуджує того, хто посягає на право на життя: «Хто проливає кров людини, того кров буде пролита людиною, бо на подобу Божу створено людину» (Бут. 9:6), «Хто вбив би на смерть яку людину, його треба скарати смертю» (Лев. 24:17). Суворість цього покарання, як вважається, має на меті утримати людей від вчинення убивств. Більш відомою біблійною настановою щодо захисту життя, яка, серед інших дев'яти, була висічена на скрижалях, що їх отримав Моїсей від Бога на Сінайській горі, є заповідь Декалогу – «не вбивай» (Вих. 20:13) з подальшим поясненням в іншій главі «не вбивай безвинного» (Вих. 23:7). Тобто розрізняється вбивство як акт агресії, здійснене за власною волею, на відміну від вбивства заради встановлення

справедливості – страта злочинця, захист себе, рідних чи навіть сторонніх невинних людей, і в справедливій війні. В Старому Заповіті Бог не тільки дає повчання про те, як вести війну, щоб перемогти ворогів (Вих. 21:22), але й нерідко сам наказує ізраїльтянам починати війни проти інших народів (1 Цар. 15:3; Нав. 4:13), призначає смертельне покарання за багато злочинів (Вих. 21:12, 15; Лев. 20:11 та ін.).

У часи написання текстів Старого Заповіту війна сприймалась як складова життя та як необхідність задля виживання іудеїв серед язичницьких, менш цивілізованих, на той погляд, народів. Такі війни називаються в Святому Письмі війнами Господа (1 Цар. 17:47; 2 Хр. 20:15), оскільки, за переконаннями авторів текстів, вони становили набагато менше моральне зло, ніж ідолопоклонство. «І послав тебе Господь дорогою, і сказав: «Йди, і вчиниш закляттям нечестивих амаликитян і будеш воювати з ними, аж поки ти не вигубиш їх» (1 Цар. 15:18) та ін.

У Старому Заповіті знаходимо численні вказівки на те, що необхідно вчитися війні (Суд. 3:2), виходити на війну (Числ. 10:9), що необхідно робити після війни (Числ. 3:19; Втор. 31:19).

Незважаючи на жорсткість більшості правил та настанов Старого Заповіту, все ж під час збройних нападів чи конфліктів у цих текстах містяться заклики виявляти людяність, зокрема, щодо полонених. Так, у Четвертій Книзі Царів у розповіді, коли цар Ізраїлю запитує у пророка Єлісея про захоплених в полон сирійських воїнів («Чи не побити їх, батьку мій?»), пророк, чийми вустами, як відомо, зазвичай говорить сам Бог, відповідає: «Не вбивай. Хіба мечем своїм і луком своїм ти полонив їх, щоб убивати їх? Запропонуй їм хліба і води; нехай їдять і п'ють, і підуть до володаря свого» (4 Цар. 6:21, 22). Тобто, у ставленні до полонених відповіддю є не просто повтор заповіді «не вбивай», але й настанова гуманного поводження.

Новий Заповіт однозначно засуджує війну. Вважається, що вказівкою на це є заповідь «підставити другу щоку» (Мф. 5:39). А також слова Апостола Павла одновірцям: «Якщо можливо, наскільки це залежить від вас, будьте в мирі з усіма людьми. Любі, не мстіться самі

за себе» (Рим. 12:18, 19). Однак, у Євангелії від Іоана зустрічаємо епізод, коли Ісуса Христа вдарили в обличчя на суді в первосвященника Каяфи (Ін. 18:22), Він не підставляє другу щоку, а словесно захищається: «Якщо Я зле сказав, доведи, що воно погано. А якщо добре, то за віщо б'єш Мене?» (Ін. 18:23).

Відомими також є слова Спасителя, які подає Євангеліє від Матвія: «Не думайте, що Я прийшов, аби мир на землю принести, Я не мир принести прийшов, а меч» (Мт. 10:34). Роз'яснює ці слова Христа Послання апостола Павла до ефесян: «Візьміть і шолома спасіння, і меча духовного, який є Слово Боже» (Еф. 6:17). Можна припустити, що «мир» у словах Христа вжито у значенні «самозаспокоєння», «потурання гріху», а «меч» – у значенні «духовна боротьба зі злом/ гріхом/ несправедливістю».

Домінуючими настановами Нового Заповіту є любов та примирення. Ісус закликає: «А Я вам кажу: Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас, і моліться за тих, хто вас переслідує, щоб вам бути синами Отця вашого, що на небі...» (Мт. 5:44, 45). Тлумачення наведеної цитати церковні джерела приписують рівноапостольному Кирилу: «Христос, Бог наш, повелів нам молитися за тих, хто кривдить нас і благоволити їм; але Він же заповів нам: ніхто більшої любові не має над ту, як хто свою душу поклав би за друзів своїх (Ів. 15:13). Тому ми терпимо образи, які заподіюєте кожному з нас окремо, але разом захищаємо один одного і кладемо своє життя за братів наших, щоб ви, тягнучи їх у полон, не полонили разом з тілами і душі їх, схилиючи благочестивих до своїх злих і богопротивних справ»¹. Отже, вимога Ісуса Христа любити ворогів не виключає потреби і можливості збройного захисту від них.

Слова Ісуса Христа: «Всі бо, що за меч беруться, від меча загинуть» (Мт. 26:52) церковні джерела адресують передусім агресорам і тиранам, і «меч», від якого вони загинуть, в руках захисників – воїнів війни. Вочевидь, у цьому уривку слово «меч» вжито у прямому значенні.

Цитована настанова підтверджує припис Старого Заповіту: «Хто пролле кров людську, того кров проллється рукою людини» (Бут. 9: 6).

Проте загалом мир у Новому Заповіті, як і в Старому, розглядається як дар Божої любові. Зброєю є меч духовний, «Слово Боже» (Еф. 6:17).

Християнська церква як інституція, через собори та своїх ієрархів, також продовжувала пропагувати принципи миролюбності, встановлені Новим Заповітом, водночас, в умовах суворого та войовничого середньовіччя мала вчитись захищатись.

Поворотним у ставленні християн до воєн і насильства став 313 р., коли імператор Костянтин видав указ про рівність всіх вірувань – Міланський едикт, який давав захист християнам імперії, а вони відчули себе зобов'язаними державі та протектору надати їм свій захист. У 314 р. Костянтин скликав собор в Арлі у Франції, за підсумками якого було прийнято ряд канонів, третій з яких встановлював відлучати від церкви тих, хто кидає свою зброю в мирний час. Іншими словами, коли імперія не перебувала в стані війни і військо було потрібне лише для підтримання порядку, християни не мали права відмовлятися від служби в армії².

У цей же період у працях отців Церкви, теологів та богословів з'являються тлумачення щодо ставлення християн до насилля, війни та вбивств. З'являється теорія справедливої війни. Початок її формування зустрічаємо у працях святого Амвросія Медіоланського (IV ст.), колишнього адвоката у префектурі, згодом – префекта північної Італії з резиденцією в Медіолані (тепер Мілан), якого Католицька церква вшановує як одного з чотирьох «великих вчителів церкви». Амвросій засуджував насильство і людиноббивство, вважав, що той, хто не відвів удар ворога від свого товариша, якщо міг, є так само винним, як і той, хто бив і чинив несправедливо. Розуміння справедливості втручання для допомоги тим, хто страждає від несправедливості чи агресії, було перенесене до доктрини війни. Амвросій виправдовує ту війну, яка відновлює порушену справедливість та виправдовує будь-які дії держави, спрямовані на самозбереження. «Якщо війна, вважав він, сприяє встановленню миру, то така війна справедлива. Таким чином,

справедлива війна зовнішня, яка ведеться заради порятунку Вітчизни». Але, в своєму вченні про війну основний наголос він робить все ж таки на проблемі збереження миру, згідно із законом справедливості³.

Першим християнським теоретиком справедливої війни все ж вважають учня св. Амвросія – св. Августина⁴. Справедливою, за його теорією, є війна, яку веде законна влада держави, вона має бути спрямована на захист держави та її народу, вона є крайнім засобом. Справедливість війни, на думку Августина, не звільняє її учасників від обов'язку гідної поведінки і не дозволяє вдаватися до невиправданого насильства. Війна має спрямовуватися на підтримку справедливості в межах природного порядку, сакральний характер якого передбачає також наявність фактору впливу недосконалої природи людини⁵. У такому контексті наполягати на необхідності справедливості у війні – це скоріше, обмежувати, ніж заохочувати насильство. У його вченні також зустрічаємо тези про те, що війни, які ведуться заради збереження миру, прийнятні; в грішному та жорстокому світі захистити суспільство можна було лише військовою силою; будь-яка війна має стати миром, і, якщо це можливо, треба надавати перевагу мирним методам збереження миру; християнин повинен прийняти важкість війни як тимчасову необхідність і не бути надто нетерпеливим у прагненні досконалого, справедливого суспільства⁶.

Ідею про те, що насильство (війна) може бути важливим інструментом відновлення справедливості та миру, можна зустріти і в деяких версіях теорії справедливої війни, сформованих згодом: «Справедлива війна з нехристиянами так чи інакше має бути відповіддю на виклики, які невірні несуть християнам»⁷.

Богослови та ієрархи Православної церкви теорію справедливої війни не зовсім підтримують, проте, додають своє пояснення кожній складовій. У сучасних публікаціях з церковно-релігійної тематики знаходимо відсилку на твердження православного архієпископа Ігор (Ісіченко), що поняття «священної війни» привнесене до Церкви ззовні і не є властивим її соціальній доктрині. Війна на захист рідних і близьких, своїх домівок і власної Вітчизни може благословлятися церквою, але це

не дає карт-бланш на зловживання силою навіть у такій війні. Проте держави й уряди легко впадали у спокусу оголошувати ту чи іншу війну «священною»⁸.

Якщо звернутись безпосередньо до чинних на сьогодні офіційних документів і Православної, і Католицької церков, то можна зустріти настанови, норми та правила, які вказують, що війна є можливою, припустимою, але не бажаною як інструмент для встановлення справедливості.

Зокрема, Католицькою церквою затверджена Соціальна доктрина, як офіційний документ, зібрання доктринальних текстів про людину, її місце у суспільстві та державі, документ, за допомогою якого, за висловленням Любомира (Гузара), вірні мають вчитися «застосовувати Боже Слово в практичному щоденному житті». В ній зазначено, що мир є цінністю і загальним обов'язком (§ 494). Мир – плід справедливості. Для побудови мирного суспільства ... важливо захищати й утверджувати права людей. «Війна – це “лихо”, вона ніколи не може сприяти розв'язанню проблем між народами: війна... лише породжує нові і складніші конфлікти» (§ 497)⁹.

На розвиток цих положень соціального вчення церкви, у Катехізмі Католицької церкви як «комплексі доктринальних викладів та пастирських вказівок» визначено війну як роз'єднання з Богом і людьми. І мир, це слід відзначити окремо, – це стан, коли пошановано людську гідність (§ 2303). Мир – це дар Божий. Це не тільки відсутність війни. Миру неможливо досягнути без захисту добра людей, вільного спілкування між ними, пошани до гідності людини і народів, постійної підтримки братерства. Мир є справою справедливості й плодом любові (§ 2304).

Тут визначено умови законного захисту за допомогою військової сили, серед яких: тривалість, важкість та безперечність шкоди, завданої агресором нації чи спільноті націй; безуспішність усіх інших засобів для покладення краю шкоді та насиллю та не спричинення лиха і безладдя, важчих, ніж лихо, яке слід усунути, при застосуванні зброї. Відповідальність за застосування воєнної сили несуть особи, наділені

публічною владою (§ 2309). Отже, бачимо, що це традиційні елементи, перелічені в доктрині про «справедливу війну».

Наступне положення встановлює, що публічна влада має право та обов'язок накладати на громадян зобов'язання, необхідні для національної оборони. Ті, хто присвячує себе служінню батьківщині військовою службою, є слугами безпеки і свободи народів, сприяють загальному добру і підтриманню миру (§ 2310).

Окреме положення присвячене гуманному ставленню до мирного населення, поранених солдат та полонених. Засуджуються свідомі дії, які суперечать правам людини та їх загальним принципам, а також накази, які примушують виконувати ці дії. «Сліпий послух не є достатнім для оправдання тих, які виконують наказ. **Так, винищення народу, нації чи етнічної меншості повинно бути засуджене як смертельний гріх.** Існує моральний обов'язок протистояти наказам про геноцид» (§ 2313).

«Всілякі воєнні дії, спрямовані, без ніякої різниці, на знищення цілих міст та великих регіонів із їхніми жителями, є злочином проти Бога і самої людини, злочином, який повинен бути суворо і без вагань засуджений» (§ 2314)¹⁰.

Ці, добре знайомі нам тепер норми, стали основою для формування законодавства багатьох європейських країн, а також основою формування міжнародного гуманітарного права. Вони походять з енцикліки «*Regum novarum*», якою Папа Лев XIII заклав основи християнської соціальної доктрини¹¹.

Для Православних церков своєрідним орієнтиром соціального напрямку є прийнятий у березні 2020 р. Священним Синодом Константинопольського (Вселенського) Патріархату документ, Соціальна доктрина Православної Церкви «За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви», що містить загальні відомості про соціальне вчення православної церкви. Ініціатором створення Соціальної доктрини став Вселенський патріарх Варфоломій, а її розробленням займалася комісія, що об'єднала православних богословів та галузевих науковців з числа мирян. Цей документ може сприйматись,

як декларація того, з чим Православна Церква звертається до світу сьогодні. В ньому головним принципом встановлена повага до гідності та свободи кожної людини, а природним ідеалом людських стосунків фактично проголошується ненасильницький підхід до всіх, включно з ворогами. Питанням війни та миру присвячений окремий розділ (V), де стверджується, що насильство різних видів – фізичне, психологічне, фінансове або соціальне – є гріхом *par excellence* і ніколи не може бути виправданим (§ 43).

У документі знаходимо твердження, що Церква усвідомлює, що «бувають періоди, коли не існує виключно мирних засобів плекати мир для всіх. Беззастережно засуджуючи всілякого роду насильство, вона, однак, визнає трагічну необхідність того, щоб окремі особи, спільноти або держави використовували силу для захисту себе та інших від безпосередньої загрози насильства» (§ 45).

Також встановлюється, що «Православна Церква ніколи ... не забороняла вірянам служити в армії чи поліції», водночас «не розробляла жодної «теорії справедливої війни», що прагнула б заздальгідь, на основі певних абстрактних принципів, виправдати й морально схвалити застосування державою насильства в разі дотримання низки загальних критеріїв. Справді, вона ніколи не вважала війну «священною» чи «справедливою». Натомість Церква просто визнала неминучу трагічну реальність того, що гріх іноді вимагає болісного вибору поміж потуранням насильству та застосуванням сили з метою покласти йому край...». Участь християн у військових діях допускається лише як «трагічна необхідність» в умовах реальної політики, причому «християнська совість завжди має панувати над імперативами національних інтересів» (тобто участь у військових діях заради Вітчизни не може стояти вище за особисті християнські переконання). «Християнин має завжди пам'ятати, що ті дії, які вважаються терористичними актами, коли вони скоєні поодинокими особами або організованими угрупованнями, – наприклад, довільне вбивство невинних громадян заради просування політичної мети, – не стають морально прийнятними, якщо вони здійснюються офіційно

визнаними державами або з використанням передових військових технологій» (§ 46).

Також у цьому документі засуджується смертна кара (§ 48). Встановлюється, що «для православних християн шлях миру, діалогу й дипломатії, прощення і примирення завжди кращий від застосування насильства, страти, поліцейської або військової сили». Відповідно, «покликання «дітей Божих» бути миротворцями у своїх родинах і місцевих громадах, старанно працювати заради запобігання насильству й війні та лікувати таємні рани в нас самих і в інших людях» (§ 49). Способом існування Церкви у світі фактично проголошується діалог на всіх рівнях, діалог із суспільством, а також діалог іншими релігіями, іншими конфесіями, іншими православними Церквами (Розділ VI)¹².

Православна Церква України, поки не має соціальної доктрини. У вересні 2021 р. розпочалася робота з підготовки української рецепції «За життя світу». Триває робота невеликої координаційної групи, до складу якої, крім представників ПЦУ, залучені богослови, клірики, громадські діячі. Через заяви митрополита Епіфанія маємо можливість пересвідчитись, що позиція церкви близька положенням документу: це повага до гідності й свободи кожної людини, відкритість Церкви до громадянського суспільства та демократичного устрою держави, солідарність і співчуття до кожного, допомога воїнам душпастирська та гуманітарна¹³.

Тобто, загалом ставлення і Католицької, і Православної церков до необхідного захисту від агресора є подібним. Проте існують певні вимоги до військових, поліцейських та тих, хто застосовує насилля, навіть з необхідності.

Як встановлює вже згадана Соціальна доктрина Православної церкви, участь у «насиллі» (чи то воно було застосоване на війні, чи в мирний час) обов'язково передбачає необхідність зцілення усіх залучених сторін, у тому числі «військовослужбовців, поліцейських та осіб, які вчинили насильство» (§ 47). Необхідність періоду такого зцілення також передбачають церковні правила. Зокрема, ненавмисне вбивство під час військового конфлікту вважається вчиненим з крайньої

необхідності, й передбачає покарання, щоправда, м'якше, ніж за скоєння ненавмисного вбивства за мирних обставин – три роки відлучення від таїнств (13 правило Василя Великого). Вчинення християнином навмисного вбивства карається заборонаю проходити церковні обряди протягом 20 років¹⁴.

Правила Католицької церкви не встановлюють вимоги відлучати, навіть тимчасово, від церкви й церковних таїнств тих, хто бере участь у воєнних діях: «Законно є вимагати поваги до власного права на життя. Хто захищає своє життя, не є винним у вбивстві, навіть якщо він змушений нанести своєму супротивникові смертельний удар» (§ 2264). Тому «законний самозахист може бути не лише правом, а й вагомим обов'язком того, хто відповідальний за життя інших» (§ 2265). «Ті, хто присвячує себе служінню Батьківщині через військове служіння, є слугами безпеки і свободи народів. Якщо вони вірно виконують свій обов'язок, то насправді сприяють загальному добру і миру» (§ 2310)¹⁵.

Як зазначено у Зверненні Синоду єпископів УГКЦ, для допомоги християнину, який потребує зцілення сумління, Церква пропонує таїнство Примирення: «душпастирі мають виявляти терпеливість у слуханні сповідей учасників бойових дій...»¹⁶.

Участь священнослужителів у військових діях заборонена у Православній та Католицькій церквах. Так, православним клірикам виконувати військовий обов'язок забороняє 83-є Апостольське правило; 7-е правило Халкідонського собору, католицьким – канони 287, 289. Якщо законодавство держави, на території якої діє церква, встановлює можливість проходження альтернативної служби особами, релігійні переконання яких не дозволяють виконувати військовий обов'язок, церковні норми приписують скористатись цим. Проте в разі проведення мобілізації та (або) введення воєнного стану, необхідності збройного захисту від зовнішньої агресії, клірики мають підпорядковуватись внесеним змінам у державні законодавчі приписи, хоча, переважно, їх діяльність у складі військових частин полягає у виконанні ними обов'язків військових священників – капеланів. «Священник не може бути активним учасником бойових дій, не може використовувати зброї,

пам'ятаючи, що його зброя – насамперед духовна: «правда, справедливість, ревне проповідування Євангелія миру, непохитна як щит віра і меч духовний, тобто Слово Боже» (Еф. 6:13–17)¹⁷.

Натомість вчення церкви країни-агресора, Московського патріархату, яке мало б перебувати у канонічній єдності з вченням Вселенського Православ'я, має певну відмінність підходів до вирішення багатьох церковних питань. Зокрема, Соціальна доктрина РПЦ містить, з одного боку, традиційні настанови про важливість миру (як духовного, так і земного, VIII.1), з іншого – досить агресивні положення у заклику служити Вітчизні й державі і наводить приклади святих – Сергія Радонезького, патріарха Гермогена, Філарета Московського – які благословляли свою паству на війну (II.2). Зазначимо, що цей фрагмент у соціальній концепції УПЦ МП, яка зберігає канонічну єдність з РПЦ відсутній. Також соціальна концепція РПЦ містить положення про заохочення співпраці Церкви зі Збройними силами (VIII.2, 3). Участь у війні схвалюється як відповідна до заклику Христа «віддати душу за друзів своїх» (Ін. 15:13), обґрунтовується необхідність союзу Церкви й держави саме у воєнний період словами св. Кирила: «Наші христолюбні воїни із зброєю в руках захищають Святу Церкву, захищають царя, у священній особі якого шанують образ влади Царя Небесного, захищають вітчизну, із зруйнуванням якої неминуче впаде вітчизняна влада і захитається віра євангельська» (VIII.2). Словами Христа «Усі, хто візьме меч, від меча і загинуть» (Мф. 26, 52) обґрунтовується ідея справедливої війни (VIII.3). Нічого не говориться про необхідність покаяння через вчинене на війні насильство, хоча відповідні норми наявні серед церковних правил та були вже розглянуті вище. Смертна кара засуджується радше з прагматичної точки зору, а не на основі християнської доктрини як такої (IX.3).

Імперські амбіції РПЦ чітко демонструє остання частина документа, присвячена міжнародним відносинам, що виглядає загрозливо для країн, що вийшли з Радянського Союзу: «...будь-які людські утворення, в тому числі суверенна влада держави, відносні перед лицем Божої всемогутності...»; «Пам'ятаючи, що єдність є благо,

а роз'єднаність – зло, Церква вітає тенденції до об'єднання країн і народів, що особливо мають історичну та культурну спільність» (XVI.1; останній фрагмент відсутній у концепції УПЦ-МП)¹⁸.

На цьому тлі не виглядає нелогічним, що церква країни-агресора підтримує дії керівництва держави щодо ведення війни проти України, а священників, які виступають проти – переслідує. Так, 16 березня 2023 р. церковний суд розглядав справу щодо висловлювань священника Іоанна (Бурдіна), який під час проповіді зазначив: «ми, християни, не сміємо залишатися осторонь, коли брат вбиває брата, християнин – християнина». Патріарх РПЦ Кіріл (Гундяєв) визнав такі заяви провокаційними і такими, що «не сумісні з дійсним вченням Православної Церкви». Церковний суд встановив, що «пацифізм у різні епохи церковної історії був присутнім у єретичних доктринах», а отже, ті, хто намагається виступати за мир, є єретиками. Також священника звинуватили в порушенні 84 правила Святих Апостолів: «Коли хто дошкулить цареві, або князю, не по правді, нехай понесе покарання. І якщо такий буде з кліру: нехай буде вивержений від священного чину; якщо ж мирянин: нехай буде відлучений від спілкування церковного».

16 березня 2023 р. Іонну (Бурдіну) тимчасово заборонили служіння, а 16 червня на засіданні церковного суду відбувся розгляд справи про позбавлення його сану¹⁹.

Отже, якщо у старозавітних приписах щодо війни та військової агресії можемо зустріти не тільки повчання про те, як вести війну, щоб перемогти ворогів, та заклики починати війни проти інших народів, то в Новому Заповіті норми щодо збереження миру, захисту себе та «друзів своїх», визначення зброї, «меча» як «Слова Божого», а також засудження насилля мають чіткі форми. На розвиток новозавітних положень приблизно з IV ст. богословами створюється концепція «справедливої війни», як такої, що спрямована на захист від агресії, відновлення справедливості, самозбереження. Елементи цієї концепції відображені й у сучасних церковних документах Православної та Католицької церков – соціальних доктринах, катехізмі. Зокрема, Катехізм Католицької церкви чітко визначає, що є припустимим

застосування військової сили задля «покладення краю шкоді та насиллю», що публічна влада має право та обов'язок накладати на громадян зобов'язання, необхідні для національної оборони, а свідомі дії, які суперечать правам людини та їх загальним принципам, а також накази, які примушують виконувати ці дії, є «злочином проти Бога і самої людини, злочином, який повинен бути суворо і без вагань засуджений». Відповідні норми також містить Соціальна доктрина, нещодавно прийнята Вселенським Патріархатом, у взаємозв'язку з якою триває розроблення аналогічного документу ПЦУ. В ній зазначено, що Церква визнає право «спільноти або держави використовувати силу для захисту себе та інших від безпосередньої загрози насильства». Водночас наголошується, що «для православних християн шлях миру, діалогу й дипломатії, прощення і примирення завжди кращий від застосування насильства, страти, поліцейської або військової сили». Й Католицька, й Православна церкви своїми нормами встановлюють заборону для священників брати участь у військових діях, відводячи їм повноваження душпастирської допомоги у військових підрозділах. Для християн, що безпосередньо були залучені до воєнних дій чи насильства, церковні норми встановлюють необхідність певного періоду «зцілення сумління», який у Православній церкві полягає у трирічному відлученні від церковних таїнств, а у Католицькій – у таїнстві Примирення, коли «душпастирі мають виявляти терпеливість у слуханні сповідей учасників бойових дій».

Якщо ж звернути увагу на положення соціальної доктрини РПЦ, побачимо рясні заклики до співпраці зі збройними силами, благословеннями своєї пастви на війну, звеличенням військових звитяг своїх святих, заохочення до «об'єднання країн і народів, що особливо мають історичну та культурну спільність». До того ж свідченням ставлення РПЦ до війни є покарання священника, який закликав не залишатись осторонь, «коли брат вбиває брата, християнин – християнина», вислови Патріарха РПЦ Кіріла (Гундяєва), що такі заяви «не сумісні з дійсним вченням Православної Церкви» та визнання церковним судом єретиками осіб, які виступають за мир. Такі приклади

лише підтверджують підпорядкованість РПЦ державі та відданість в обслуговуванні імперських амбіцій РФ, включно не тільки з виправданням агресії, війни та насилля, а й участю в тому, що прямо засуджується церковними нормами, створеними від часів Нового Заповіту.

Ставлення сучасних християнських церков до війни можна узагальнити приписом з книги Послання апостола Павла до ефесян: «Нам бо треба боротися не проти тіла і крові, а проти начал, проти властей, проти правителів цього світу темряви, проти духів злоби в піднебесних просторах. Ось чому візьміть повну Божу зброю, щоб могли ви дати опір дня злого і, все виконавши, витримати. Отже, стійте, підперезавши стегна свої правдою, і зодягнувшись у броню праведності, і взувши ноги в готовість проповідувати Євангеліє миру. А над усе візьміть щит віри, яким здолаєте згасити всі стріли лукавого. Візьміть також шолом спасіння і меч духовний, тобто Слово Боже» (Еф. 6:12–17).

Волощенко-Віслобокова О. М. Церковні норми про війну та військову агресію

На прикладі біблійних норм, канонічних норм, тлумачень окремих богословів, а також положень Соціальних доктрин Католицької церкви, Православної церкви Константинопольського Патріархату, а також Православної церкви Московського Патріархату проаналізовано зміст понять війна, справедлива війна, агресивна війна; співвідношення понять злочин, гріх, зброя, зцілення сумління. Розглянуто також зміст церковних норм щодо участі християн та духовенства у війні.

Ключові слова: біблійні норми, канонічні норми, тлумачення богословів, соціальна доктрина церкви, війна, справедлива війна, агресивна війна, злочин, гріх, зброя, зцілення сумління.

Voloshchenko-Vislobokova O. M. Church norms about war and military aggression

Using the example of the norms of the Bible, canonical norms, interpretations of individual theologians, as well as the provisions of the Social Doctrines of the Catholic Church, the Orthodox Church of the Patriarchate of Constantinople, and the Orthodox Church of the Moscow Patriarchate, the meaning of the concepts of war, just war,

aggressive war was analyzed; the relationship between the concepts of crime, sin, weapons, healing of conscience. The content of church norms regarding the participation of Christians and clergy in the war was also considered.

Keywords: biblical norms, canonical norms, interpretation of theologians, social doctrine of the church, war, just war, aggressive war, crime, sin, weapons, healing of conscience.

---

¹ Барсов М. В. Сборник статей по истолковательному и назидательному чтению Четвероангелия. СПб., 1893. Т. 1. С. 574.

² Головкин Н. Християнин на війні або Чи можна воювати не вбиваючи URL: <https://spzh.news/ua/chelovek-i-cerkovy/72374-khristijanin-na-vijni-abo-chi-mozh-na-vojuvati-ne-vbivajuchi> (дата звернення: 19.07.2023).

³ Бальжик І. А. Християнське ставлення до війни. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/19056/Бальжик%20Ірена%20Анатоліївна.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 19.07.2023).

⁴ Augustin. Political writings. Ed. E. M. Atkins, R. J. Dorado. Cambridge: University press, 2001. P. XXIV.

⁵ Августин. Сповідь / Пер. з латини Ю. Мушака. Львів: Свічадо, 2016, С. 71.

⁶ Семчинський К. Контрверса теорії справедливої війни у працях філософів і християнських теологів. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/20641/11_Semchinsky.pdf?sequence=1 (дата звернення: 19.07.2023).

⁷ Загребельний І. Християнське ставлення до війни. URL: <https://politteo.online/materialy/hrystyanske-stavlennya-do-vijny/> (дата звернення: 19.07.2023).

⁸ І мечі свої перекують на лемеші (війна і мир у світових релігійних традиціях). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/1111101.html> (дата звернення: 19.07.2023).

⁹ Компендіум соціальної доктрини Церкви. Київ, 2008. 549 с. URL: https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/justpeace/documents/rc_pc_justpeace_doc_20060526_compendio-dott-soc_uk.pdf (дата звернення: 19.07.2023).

¹⁰ Катехізм Католицької церкви. URL: <https://rkc.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/katehyzm-katolyczkoji-czerkvy.pdf> (дата звернення: 19.07.2023).

¹¹ Шумило М. М. Соціальна доктрина Католицької церкви як першооснова виникнення правового регулювання у сфері соціального захисту в Європі. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 354.

¹² За життя світу. На шляху до соціального етосу Православної Церкви. URL: https://risu.ua/za-zhittya-svitu-na-shlyahu-do-socialnogo-etosu-pravoslavnoji-cerkvi_i_n103522 (дата звернення: 19.07.2023).

¹³ Лозова Л. Чому рецепція документу «За життя світу» важлива для України. URL: <https://oou.org.ua/2022/02/15/chomu-recvpcziya-dokumentu-za-zhyttya-svitu-vazhlyva-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 19.07.2023).

---

¹⁴ Цветкова Ю. Деякі приклади візантійського впливу на формування української правової традиції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. № 85. 2010. С. 45.

¹⁵ Катехізм Католицької церкви. URL: <https://rkc.org.ua/wp-content/uploads/2021/11/katehizm-katolyckzkoji-czerkvy.pdf> (дата звернення: 19.07.2023).

¹⁶ Звернення Синоду єпископів Києво-Галицького Верховного Архієпископства до священників УГКЦ про душпастерство в умовах війни. URL: <https://docs.ugcc.ua/1379> (дата звернення: 19.07.2023).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Лозова Л. Чому рецесія документу «За життя світу» важлива для України. URL: <https://oou.org.ua/2022/02/15/chomu-reczeczziya-dokumentu-za-zhyttya-svitu-vazhlyva-dlya-ukrayiny/> (дата звернення: 19.07.2023).

¹⁹ Расенко О. У Росії до боротьби з інакомисленням активно долучилася церква. URL: <https://socportal.info/ua/news/v-rf-patcifizm-obyavili-eresiu/> (дата звернення: 19.07.2023).

**СТАТУС ПОЛОНЯНИКІВ І ПИТАННЯ
ВІЙСЬКОВОЇ ЗДОБИЧІ В ПРАВІ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ
ДЕРЖАВНИХ УТВОРЕНЬ X–XIV ст.**

Трагічні дні війн і катастроф завжди стимулюють інтерес до історичних витоків подій, навіть настільки давніх, що їх співзвучність з сучасними подіями є не більш ніж словесною, бо описується однаковими сучасними словами і термінами. Це створює шалений простір для «національної пам'яті» та відвертої пропаганди, але нічого не дає для об'єктивного наукового розуміння явищ минулого. Жахливі події кривавої агресії РФ проти України, нелюдське ставлення окупаційних військ до полонених та місцевого населення крім цілком належного обурення викликають й питання до того, чи є такі дії історично обумовлені. Як суспільство дійшло до такого «варварства». Це своєю чергою призводить до цілком очікуваного бажання демонізувати історію агресора й ідеалізувати «власну» історію. Питання наскільки наука має в час війни йти цим шляхом є доволі дискусійним. Як би то не було, дослідник має лишатися в руслі фактів і саме кільком цікавим моментам правового регулювання військових полону і здобичі в добу витоків вітчизняної культури й державності.

Слід зазначити, що автор не підтримує концепцію слідування суто політичним чинникам у питанні вивчення історії права стоячи на позиції домінування культури, і права як її частини, а також і державницьких інститутів над суто політичними аспектами. Відповідно, предметом дослідження мають бути не окремі середньовічні князівства чи державні утворення під рукою певного окремого нобіля чи нобілітованого роду, а зони поширення певних правих та державницьких інститутів. Таким є, зокрема, східнослов'янський правокультурний простір, що охоплював східнослов'янські державні утворення (інакше – державні утворення Давньої Русі), нові політичні утворення на їх землях (Руське воєводство Корони польської, литовське та молдавське князівства, псковська та

новгородська держави тощо), а також ті політичні утворення, що перебували навколо цих земель і в культурному аспекті сильно підпали під давньоруський вплив, така собі давньоруська вуаль (перш за все, волоське та трансильванське політичні утворення, частково латиські, естонські та фінські землі під владою церковних структур, іншокультурні політичні утворення на схід від давньоруських земель тощо). Хронологічно межі східнослов'янського правокультурного простору були рухливі, але переважно можна казати про його загальну єдність до кінця XIV – початку XV ст. і з подальшим остаточним зникненням і перетворенням на нові самостійні правокультурні зони у наступні півтора століття. Хоча певну єдність правового регулювання майже на всьому цьому просторі можна віднайти і в XVI, і в XVII ст.

Друга пересторога, яку слід зробити відразу, це нагадати про те, що предметом дослідження є станове суспільство. Бодай до кінця XIV ст. ця становість була далекою від уявлень про зразкові західноєвропейські феодальні драбини, однак поділ на титулований нобілітет (князі), вільних (люди), залежних (закупи, рядовичі тощо) та рабів був чітким і в правовому сенсі жорстко окресленим. Інша справа, що навіть у XV ст. перехід між цими категоріями (окрім можливості потрапити в титуловану знать) був абсолютно вільний й люди за життя проходили шлях від раба до боярина і княжого намісника. Тим не менш, раб це раб.

Складною ситуація була щодо княжих мужів, зокрема і бояр. Переважно походючи з вільних родин, часто поважної аристократії, вони самим фактом вступу на службу ставали людьми залежними. Цікаво, що цю неоднозначність часто підкреслює літопис, звертаючи увагу на те, що люди легко йдуть за князем, але вкрай неохоче – за воєводами чи боярами. Князь це князь, а боярин, хоч і боярин, але вже особа залежна від князя, не самостійна. Ця неоднозначність княжих мужів залишиться на довго, а в Московській державі – ледь не до середини 18 ст. запровадження вільності дворянства. Присутня вона була і в Великому князівстві Литовському та Речі посполитій, з неспівставністю статусів нобілітованої шляхти і служилих землян, бояр, згодом – козаків. У той час як фактична соціальна різниця між цими групами могла бути

невисокою, а економічна відсутньою зовсім. Що власне вилилося не в одне повстання в землях Речі посполитої.

Цей відступ має значення саме для розуміння різниці в підходах до полонених. Челядь – це не полонені, це здобич. Укладаючи мир після чергової усобиці в договорі 1149–1150 р. між Ізяславом Мстиславичем і В'ячеславом та Юрієм Володимировичами, зазначається, що одним з його пунктів було саме повернення власникам втраченого на війні майна: на тому хрест цілували, що в Переяславського полку що було пограбовано, стада або челядь, хто своє пізнає – повернути¹. Ця згадка цікава нам двічі. Але зараз саме про те, що різниці між челяддю та худобою просто не робилося, раб він і є раб. Таке ставлення збережеться усе Середньовіччя і на багато переживе його чим далі буде той чи інший регіон від гуманістичного ренесансового впливу на суспільство.

Наступний момент, який слід розкрити, це що ж відбувалося з воїнами, що потрапили у полон. Це питання, яке досі є вкрай складним, оскільки схоже весь час належало до сфери традиції. Ми знаємо лише кілька проявів цієї проблеми. Так, за загальним правилом воїнів повертали при укладені мирного договору, «мужей пустіті» це регулярна згадка літопису.

Однак відомо, що значна кількість осіб залишалися в полоні й чекали викупу. Про це знаємо і з договорів з Візантією, і з наративних джерел. Іноді такі люди до кінця свого життя жили в полоні. Так, повчальні джерела донесли нам історію полоняника, що жив в родині воїна багато років, а по смерті цього воїна одружився з його вдовою. Інші звістки відомі з конфронтації Київської метрополії та Константинопольського патріархату у XII–XIII ст. щодо неприпустимості поставлення рабів священниками. З цього листування випливає, що висвячували полонених, відповідно у патріарха вимагали спочатку звільняти таких осіб з рабства, а з Києва писали, що вони нічого не порушують, бо не рабів вони висвячують.

То ж воїн у полоні – не раб. Це було цілком зрозуміло сучасникам. Втім його статус лишається неясним. Як тут не пригадати прадавні звістки про часи антив: там так само ант-полоняник, що був рабом

візантійця, повідомив власнику, коли вони виїхали за Дунай в землі словен і антів, що тут він не є рабом.

На превеликий жаль, полоняник доповнює такі категорії як закуп, наймит чи рядович – усі категорії залежного люду, чий правовий стан відмінний від вільної особи і підкреслює його залежність від іншої особи, але сама сутність залежності не розкривається. Це типово для середньовічних джерел – вони не часто приділяють увагу питанням, які є загальновідомими для суспільства в час написання відповідного джерела.

І тут слід згадати «кощєя» та «чагу» «Слово о полку Ігорєвім». Етимології цих слів та їх багатозначності приділено чимало досліджень, однак є й важливий для цього дослідження аспект. У «Слові» автор його апелює до того, що в разі успішного походу кощєй і чага коштували б малі гроші. Це часто використовується на підтвердження того, що полон був джерелом рабства. Однак що важливо – а в чому сенс оспівувати те, що воїни які підуть в поход отримують незначну здобич, адже полонені продаватимуться в раби за малі гроші. Чи не маємо ми тут протилежну ситуацію: вдалий похід в степ призведе до погрому економічного життя кочовиків, захопленню їх стад тощо, що, в свою чергу, призведе до потреби продати на давньоруських ринках батьками своїх дітей в рабство. Це гарно співпадає як з відомими нам практиками продажу родичів, а рівно і самозапродажу, так і з традиціями кочовиків у разі голоду в степу такими продажами і підтримувати себе і рятувати дітей. Додайте до цього традицію викупу та самовикупу за жорсткою ціною (5 і 6 гривень Правди Руської), яка гарно підтверджена грамотами.

Але чи усі воїни є рівними щодо полону. Судячи з джерел, в світогляді людей східнослов'янського правокультурного простору було чітке розмежування трьох груп: мужі княжі (інакше гриді, дружина), мужі (ті самі русини чи словени, кияни чи чернігівці, вони ж полк) та гості (купці, зокрема з інших політичних утворень, а то й з інших земель). Усі вони могли бути комбатантами на війні й потрапити у полон, але ставлення до них було різне. Зазвичай, хоча виключення нам відомі, але саме на виключеннях, як чомусь надзвичайному, й мають звичку зупинятися джерела, княжі мужі цілком ділили долю свого князя.

Вище ми звернули увагу на цитований мирний договір між князями – мова там про повернення майна не князю і його людям, а Переяславському полку, себто переяславцям. Неодноразово зустрічається в літописах згадка про примирення переможця усобиці з політичною спільнотою (землею) в той час як князь з вірними йому людьми змушений залишити переможцю «усю жизнь свою»: маєтки (села), господарство, челядь тощо. Рідко доводиться бачити згадки про жорстокість стосовно полонених воїнів з полку, але значно частіше і відносно князя, і відносно його людей таке жорстоке ставлення має місце. Хоч мужі княжі й вільні люди, але це маленьке «не зовсім», їх персональна залежність від князя, змінювали і їх статус як полонених.

Ще більш складний характер був щодо статусу гостей. Переважно їх негайно звільняли після примирення, навіть мира ще немає, але є його пропозиція, і гостям вільний шлях. Торгові шляхи були настільки важливим елементом життя східнослов'янського правокультурного простору, що торгові люди мали зовсім особливий статус. Так, це не відкидає того, що звільнення супроводжувалося гарантіями сплати викупу. Однак, схоже що не мало значення як гость потрапив у полон: просто перебував в місті чи в стані, які були захоплені, або ж був комбатантом – жодне джерело не згадує того. Гость і його майно, зокрема і челядь, зазвичай негайно звільнявся по завершенні бойових дій, з виплатою чи без такої. Цікаво, що чимало про ці деталі відомо з тих актів, що донесли до нас саме порушення цієї традиції: або князь не звільнив гостя, або звільнив, але майно не віддав.

Нарешті, слід звернутися до ще одного цікавого історичного явища – практики братанія. Перед битвою представники сторін відвідували стани одне-одного, вели перемовини і, зокрема, міг відбуватися обряд братанія – обміну хрестами між представниками різних сторін. У Московській державі XVI ст. це вважалося прадавньою традицією. В джерелах згадується, що тоді ще молодий князь Олександр Невський здійснив обряд братання з кимось з ординських ханів. Втім ця звістка є доволі дискусійною й цілком можливо має значно пізніше походження. Інших джерел про існування такої традиції до порубіжжя XV–XVI ст. невідомо.

Важливо зазначити, що й у XVII ст. ця традиція існувала, була поширена і була у вжитку не лише між християнами (прикладом братання в Смуту між православним князем Прозоровським та католиком Яном Сапегою), а й взагалі з іноrodцями. Братаніє передбачало утворення вищих вуз між чоловіками і поклало на сторони обов'язок захищати та підтримувати «родича во хресті», зокрема й опікуватися у разі полону одного з них. Втім, слід наголосити, що прадавність такої традиції доволі сумнівна.

Полоняник не раб, це людина що небесною силою зазнала поразки. У разі якщо така особа слідує за своїм господарем, то на неї падуть усі тяготи полону господаря. Інші ж є полоненими як правило лише до укладення миру, або ще й до можливості викупитися. Але не кожен захоплений – полоняник. Раб лишається рабом і як майно лише змінює господаря. Значно пізніше раб, що втік з полону почне розглядатися як герой, а не як біглий холоп.

Війна завжди була кривавою і несправедливою. Те, що ставлення до неї, як до засобу вирішення повсякденних питань, колись було нормальним, говорить лишень про особливість суспільства, яке перебувало на ранніх щабелях гуманізації. Ставлення ж до полонених мало в основі не гуманістичні прояви, а банальну практичність – в світі де існувала кровна помста, а зброя була в руках кожного, невміння вчасно зупинитися могло мати вкрай жахливі наслідки. Рать стоїть до миру, а мир – до раті. Якщо конфлікт закінчено, то не бажано відразу закладати основи нового.

Ромінський Є. В. Статус полоняників і питання військової здобичі в праві східнослов'янських державних утворень X–XIV ст.

Розглянуті особливості правового статусу людей, що потрапили в полон в середньовічну добу в межах східнослов'янського правокультурного простору. Розглянута різниця між статусами рабів та полонених, різниця у ставленні до nobilів, вільних людей та торговців, що потрапили у полон.

Ключові слова: Україна, Давня Русь, середньовічне право, полонені, феодальне право.

Rominskyi Ye. V. The status of prisoners of war and the issue of war booty in the law of East Slavic state formations of the 10th–14th centuries

The peculiarities of the legal status of people captured in the Middle Ages within the boundaries of the East Slavic legal and cultural space are considered. Considered the difference between the statuses of slaves and captives, the difference in treatment of nobles, free people and captured merchants.

Keywords: Ukraine, Ancient Rus, medieval law, captives, feudal law.

---

¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1908. Стлб. 393–394.

**ОСОБЛИВОСТІ СТАТУСУ ПОЛОНЕНИХ
ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ПРАВА МОСКОВСЬКОГО ЦАРСТВА
XV – ПОЧАТКУ XVIII ст.**

В умовах розв'язаної сусідньою державою повномасштабної агресивної війни проти України стає дедалі помітнішим пошук зацікавленості як фахівців – правознавців, політологів, істориків, так і широкого кола громадян, в широкому висвітленні проблем міжнародного гуманітарного права, зокрема і його генези та подальшої еволюції. Водночас, дослідники звертають увагу й на проблеми становлення та розвитку внутрішньодержавного військового та адміністративного права держави-агресорки, що, зокрема, відкриває можливості для кращого розуміння підґрунтя сучасних організаційних форм та методів ведення нею війни з Україною. Загалом варто зауважити, що сучасне право, як національне, так і міжнародне, безперечно виступає продуктом природного історичного розвитку. Виникнув одного разу на певній стадії еволюції суспільства, воно розвивалося та буде й надалі розвиватися згідно із законами історії. Тому саме з'ясування законів та закономірностей його становлення та розвитку є одним з важливих завдань сучасної юридичної науки.

Серед недостатньо висвітлених у працях вітчизняних та іноземних дослідників проблем є формування специфіки статусу полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московського царства (Московської держави) протягом XV – початку XVIII століття. Розв'язання цієї проблеми передбачає звернення до глибинних шарів правових звичаїв, вивчення традиційного російського погляду на державу, зовнішній світ, і народи, які його населяють, на правове становище людини. Актуальність звернення до висвітлення цих питань зумовлена тим, що вироблені тоді звичаї та погляди, а також норми позитивного права і нині зумовлюють особливості ставлення росіян до

полонених, яке значною мірою визначається специфікою національного менталітету та правовою традицією.

Протягом останніх років проблема правового статусу військовополонених порушувалася у вітчизняній науковій літературі. Серед таких праць варто відзначити як суто правові, так і історичні дослідження Я. С. Годжека¹, М. В. Грушко², Н. В. Калкутіної³, О. Ю. Карабіна⁴, О. Корнеєвої⁵, А. Мінаєва та Т. Мінаєвої⁶, О. В. Тарана⁷ та ін. Але специфіка статусу полонених за джерелами права Московської держави протягом періоду від XV до початку XVIII ст. до цього часу не ставала предметом спеціального дослідження. Відповідно метою цієї статті є з'ясування особливостей формування правових основ статусу власних та іноземних полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московської держави протягом періоду від XV до початку XVIII ст.

Насамперед, варто наголосити, що ставлення до полонених іноземців, правові засади їхнього статусу в Московському царстві були закладені в перебігу становлення та розвитку звичаєвого права, що формувалося задовго до періоду, який розглядається в цій статті. Оскільки тоді ще не існувало поділу на комбатантів і некомбатантів (хоча в міжнародно-правових поглядах окремих мислителів віддавна звучали ідеї щодо відокремлення правового статусу одних від інших), то під терміном «бранці», «полонені» розумілися як захоплені на полі бою чи при штурмі міст воїни ворожого війська, так і представники мирного населення, що були позбавлені особистої свободи та опинилися під повною владою супротивника. Полонені бралися переважно не в перебігу якихось великих битв (таких була меншість). Переважна більшість потрапляла в полон в ході так званих «окремішніх воєн», як їх називає відомий юрист другої половини XIX ст. О. В. Лохвицький (1830–1884). Сутність цих операцій полягала в тому, що «російські воїни сипалися окремими загонами по неприятельській землі, палили, грабували, брали в полон. Це не тільки не заборонялося, але й заохочувалося», – писав він⁸. Полонені, захоплені у таких воєнних операціях, на відміну від бранців першої категорії – «державних»

полонених (їхній правовий статус був наближеним до арештантів: вони утримувалися в ув'язненні, в монастирях або роздавалися в прислугу приватним особам⁹), вважалися «приватними» і ставали холопами чи селянами¹⁰.

Статус полонених у Московському царстві визначався насамперед звичаєвим правом. З огляду на обмеженість джерел (відсутність збірок норм звичаєвого права на кшталт широко відомих Кутюмів Бовезі), що безпосередньо висвітлювали б воєнні звичаї, які панували в Московській державі у XV – на початку XVIII ст., цінним історичним джерелом для дослідження звичаїв у цій сфері можуть виступати праці європейських дипломатів, купців, військових, які, перебуваючи при царському дворі, обіймаючи посади в його війську протягом тривалого часу, були добре обізнаними з правовими та неправовими звичаями московитів (серед таких можна пригадати Джерома Горсея, англійського посланця в Московії у 1573–1591 рр.¹¹, Якоба Ульфельдта, данського дипломата (1578 р.)¹², Генріха фон Штадена, німецького найманця, який перебував у Московії з 1564 по 1576 рр.¹³, Йогана Таубе і Елєрта Крузе, ліфляндських найманців при дворі московського князя (1572 р.)¹⁴ та багатьох інших). Найцікавіші фрагменти з них відносно нещодавно були зібрані та упорядковані вітчизняним істориком О. А. Палієм¹⁵.

Серед праць європейських дипломатів, зокрема, варто назвати й книгу Петра Петрея де Ерлезунда (1570–1622), який спочатку протягом чотирьох років перебував у Московському царстві в службових справах, а потім ще двічі – у 1608 та 1611 роках приїздив туди в якості посланця шведського короля Карла IX¹⁶. Оскільки дипломат був добре освіченою людиною (хоча свого часу й не завершив курс навчання в університеті), свою працю «*Regni Muschowitici Sciographia* (або *Muschowitische Cronika*)» він написав латиною (1615 р.), а через п'ять років особисто переклав її німецькою мовою¹⁷. В Російській імперії книгу з деякими купюрами та змінами, але без перекладу російською (вочевидь, щоб пересічні піддані імперії не могли ознайомитися з фактами, які об'єктивно відображали правову реальність минулого), видано 1851 р.¹⁸

Російськомовний переклад було здійснено вже в інших умовах – у період реформ Олександра II О. М. Шемякіним та опубліковано 1867 р. А в 2020–2022 рр. україномовний переклад фрагментів цієї праці опублікував О. А. Палій¹⁹.

З-поміж значного обсягу цікавих свідчень Петра Петрея про специфічну історію та культуру Московського царства, про особливості національного характеру її населення, для нас значний інтерес становлять його зауваження про характерні риси звичаєвого права, яким унормовувалося проведення мобілізації, визначався статус військовослужбовців, регулювалося ведення воєнних дій, полон, укладення договорів про мир та ін.²⁰ Передусім привертає увагу загальна характеристика, яку шведський дипломат надає звичаям, що панували в Московському царстві, називаючи їх «огидними, грубими та неосвіченими»²¹. Він наголошував, що «коли московити сваряться і ворогують зі своїми сусідами, не можуть домовитися і помиритися з ними, а хочуть битися і воювати, вони поводяться не так, як заведено в інших славетних володарів».

Звичаї московитів щодо їхнього ставлення до полонених Петро Петрей характеризує з обуренням та відразою. «Жорстокість, мерзотне життя, варварська і немилосердна природа московитян, – зазначає він, – відомі багатьом людям, які бували в їхній землі, а особливо тим, що потрапили туди бранцями з чужих країв і повинні були витримати муки та катування в полоні. Москвитяни вдень і вночі думають і морочать голову, якими б новими способами мучити людей: вішати [вочевидь підвішувати – *О. Г.*], варити, або ж смажити їх? І жоден народ, ані турок, ані татарин, не вигідає нічого страшнішого і гіршого. Навіть якби був у них Берил, який подарував тирану Фалариду [Фаларид або Фаларіс, тиран міста Акраганта з 570 до 554 року до н. е. – *О. Г.*] мідного бика для мук і катування людей, чесно кажучи, москвитяни не піддали б його катуванню, а, напевно, зробили йому великий дарунок за те, що вигідав таку муку, коли люди, яких посадили у вола, ревуть, наче воли...»²².

Вояки Московського царства, як командири, так і рядові, не виявляли жодної емпатії до захоплених у полон супротивників.

Наприклад, невідомий автор «Книги про битви Баторія з московитом» (1584 р.) згадував про страшні тортури, яких зазнавали полонені, захоплені ворогами, яких ті «умертвляли страшними муками». «Помічено було, – пише автор, – що з німцями вони [московити – *О. Г.*] були значно жорстокішими, ніж з іншими. Посадивши їх з ногами в казани та підклавши дров у вогонь, вони варили їх живими в киплячій воді. Одночасно вони зв'язали їм руки за спиною мотузкою, пропущеною по ліктях, і в наймерзенніший спосіб порізали їм животи й усе тіло частими поздовжніми ранами так, що це виглядало ніби розірваний панцир»²³.

Як правило, залишених у живих полонених московити обертали на невольників і продавали. «Немає нічого дивного в рабстві полонених у Росії XVI та XVII століть»²⁴, – зауважував О. В. Лохвицький. Узвичаєне ставлення до таких людей емоційно описав данський дипломат Якоб Ульфельдт («Подорож до Росії», 1578 р.). Він згадував, як під час затримання в Новгороді посольської місії, у складі якої він перебував, «... містом проводили велику юрбу лівонських бранців [Мешканців Лівонії та Естонії – *О. Г.*], і це крім тих, які всюди траплялися нам на шляху. Їх було понад 1000 – старі й молоді, чоловіки й жінки. Деяких з них татари [вони, вочевидь, становили частину московського війська – *О. Г.*] везли в Московію, інших розпродавали в місті поставивши біля входу в храм, щоб усі могли їх розгледіти. А покупці й продавці збиралися під нашим будинком. Перші, обравши тих, кого хотіли, купували за низькою ціною. Ці нещасні люди йшли такі брудні, голі, обірвані, що, повір мені, викликали у нас величезне співчуття»²⁵. Але допомогти їм іноземці не могли: «Не варто приховувати й того, що московити так нелюдяно поводяться зі своїми полоненими, що не дозволяють їм нічого приймати від послів і мандрівників, перешкоджають цьому як можуть і забороняють подавати їм милостиню. Коли ми були в Дерпті [нині м. Тарту, Естонія – *О. Г.*], почувши крики цих нещасних, ми послали їм 20 талерів, але їм не дозволили їх узяти, натомість покарали батогами тих, хто дозволив нам наблизитися...»²⁶.

Для данського дипломата цілковитим дикунством виглядає ставлення московитів як до військовополонених, так і до захопленого та поневоленого мирного населення. «Гідні жалю невимовні лиха лівонців і гідна прокляття жорстокість московитів, котрі, немов рикаючі леви, лютують проти них [захоплених у полон бранців – *О. Г.*] і жорстоко переслідують, щоб захопити, а захоплених, як скажені собаки або свині, роздирають і пожирають...» – продовжує оповідь Я. Ульфельдт. «Під Венденом [місто в Латвії, сучасний Цесіс (нім. Wenden, естон. Võndu, латв. Cēsis) – *О. Г.*] московит виявив до знатних жінок та дівчат таку жорстокість, що коли чую, а тим паче, коли говорю, я здригаюся всім тілом... Щодо фортеці Оберпален, нещодавно взятої московитами, ми бачили там, що трупи повішених на шибеницях шматували собаки та догризали аж до кісток. Всюди на дорозі голови вбитих, настромлені на кілки парканів, як і непоховані мертві тіла, що валялися на дорозі»²⁷.

Звичаї московитів вже тоді різко контрастували з нормами звичаєвого права, поширеними у цивілізованих європейців. Так, анонімний автор «Книги про битви Баторія з московитом» 1584 р. зазначав, що «польський король Стефан Баторій доклав величезних зусиль, аби полонені московити не зазнали образ від солдатів, і сам з фортеці дивився на тих, що йшли повз них. Коли ж один солдат, сподіваючись у натовпі лишитися непоміченим, став грабувати деяких, то король кинувся на нього з булавою і забив його. Такий вчинок короля вселив ворогам велику повагу до нього». Невідомий автор книги наголошував, що «поневолею до останньої межі людям [московитам – *О. Г.*] досі були невідомі милість та вірність даній обіцянці, тому й дивувалися вони цим його добрим рисам»²⁸.

Водночас, потрапляючи в полон самі, московити принижено вимолювали співчуття до себе: «Коли бачать, що їм не врятуватися і не сховатися в ...швидкій втечі, а треба здатися ворогу, бути вбитими або полоненими, росіяни кидаються прямо з коня, припадають обличчям до землі і зі сльозами на очах принижено просять пощади»²⁹.

Зовсім не дивує теперішнє ставлення росіян до власних військовослужбовців, які потрапили до полону. Адже віддавна за

звичаєм до них ставилися, як до зрадників та злочинців. Показовий приклад наводить німецький офіцер А. Шліхтінг, що перебував у 1564–1570 рр. на службі у московського правителя, в своїй праці «Новини з Московії, повідомлені дворянином Альбертом Шліхтінгом про життя і тиранію государя Івана» (1570 р.). Він зазначає, що цар Іван IV (Грозний), довідавшись про повернення з полону раніше захопленого поляками під час завоювання Ізборська московського воєводи, «звелів вбити в землю кілок посеред площі... і прив'язати до нього воєводу з двома боярами. Сівши на коней тиран зі своїми синами став роз'їжджати навколо [і] говорив зі злими докорами: «Ви не вміли захищати фортецю і себе самих, коли вас тримали в облозі поляки й литовці, то я навчу вас тепер». І разом з усіма охоронцями-лучниками почав вражати нещасних стрілами, і вони були прошиті стрілами так, що від безлічі стріл, які в них встромилися, не можна було розрізнити тіл». Згодом тіла закатованих «він звелів витягти з палацу за мотузку, прив'язану до ніг»³⁰. Хоча відомо й про деякі виключення, що стосувалися осіб, які потрапили в полон до мусульман. Так, за нормою Судебника Івана III 1497 р. (ст. 56) холоп, що втік з ординського полону, отримував можливість стати вільною людиною³¹. Така перспектива заохочувала цю категорію московитських бранців до повернення, на відміну від тих, що перебували в полоні у християн. Після повернення такий колишній полонений теоретично міг набути статусу вільної людини, але лише після того, як повертав своєму благодійникові повну вартість викупу, заплачену за нього господарю-мусульманину. В іншому випадку він довічно залишався його холопом.

Водночас, варто зауважити, що якщо звичаєва регламентація статусу полонених, захоплених Московською державою, передбачала цілковите позбавлення бранців їхніх особистих та майнових прав, то царське законодавство поступово доповнюватися нормами, які до певної міри спрямовувалися на обмеження сваволі у ставленні до бранців. Але ступінь цих обмежень і взагалі наявність таких норм, зокрема тих, що закріплювалися у міжнародних договорах, цілком залежали від відносин Московського царства з тією чи іншою державою.

Наприклад, О. В. Лохвицький, який у 1855 році захистив дисертацію на здобуття ступеня магістра загальнонародного права, присвячену статусу полонених, свого часу звертав увагу на те, що в другій половині XV століття у відносинах з християнським Великим Князівством Литовським (до складу якого, як відомо, тоді входили й українські землі) «основи полону були дещо змінені на гірше з тієї причини, що Росія і Литва до кінця XVII століття не доходили до вічного миру». Автор роз'яснював, що якщо ворожі відносини між державами зрештою завершувалися миром, то усі полонені з обох сторін мали бути повернені на батьківщину. Але «війни з Литвою тривали довго, у перемир'ях більшою мірою не могли погодитися відносно долі полонених, а тому така тимчасова неволя полоненого перетворювалася на постійну для більшої частини з них»³².

Про безправне становище шведських бранців у Росії навіть на початку XVIII ст. яскраво свідчить прийнятий «на вирішення прохання генерала Левенгаупта» сенатський указ від 27 листопада 1717 р. «Про заборону хрестити та одружувати шведських військовополонених неволею»³³. Шведський генерал граф А. Л. Левенгаупт (швед. Adam Ludwig Lewenhaupt; 1659–1719) брав участь у Північній війні, успішно бився з російськими військами в Прибалтиці (1703–1705) і виявив велику відвагу під Полтавою (1709). Він був змушений капітулювати біля Переволочної 1709 р. і протягом наступних 10 років перебував як полонений в Росії, хоча королева Ульріка Елеонора при сходженні на трон і призначила його членом риксроду. А. Л. Левенгаупт помер 12 лютого 1719 р. в Москві, так більше не повернувшись до Швеції.

У «проханні» шведський генерал, який сам тоді перебував у російському полоні, писав Петрові І: «Вашій царській величності змушений скаржитися, що різні вашої величності піддані та служителі, коли вони яким-небудь чином полоненика в службу свою отримували, під причиною, що самі його полонили або якийсь час на їхньому хлібі був, або їм подарований, або його у інших купили, претендують, щоб він задарма у них в поневоленні жив, і з такої поневоленої служби не може він більше вивільнитися: а якщо він єдиного себе звільнив, або він

одружився, або інде служить, і його силою назад беруть від господаря, де йому краще, відлучаючи дитину від батьків, дружину від чоловіка, чоловіка від дружини, і такий ображений кожного разу змушений себе грошима викупляти, хоча він лише бажає, щоб його на подвір'я до інших полонеників віддали». При цьому А. Л. Левенгаупт наголошує, що коли хтось із полонених шведів, шукає з такого поневолення виходу, «його в приказах і на дворах найпаче примушують ув'язненням, голодом та ударами і кують у заліза, щоб в них у службі залишився, де йому трохи хліба та одежі дають і, щоб до нього зліше ставилися, від хитрощів говорять, що він украв, хоча він нічого не виніс...»³⁴.

З часом росіяни інколи стали визнавати можливість для деяких інших держав на засадах взаємності здійснювати моніторинг стану своїх полонених. Так, у літературі наявна інформація про існування домовленості з Польщею взаємно «тримати полонених без нужденності та обтяження, не в кайданах і не в темницях». Для контролю сторони домовлялися направляти спеціальних гінців, яким мали показуватися полонені. Бранцям начебто навіть дозволялося відправляти листи на батьківщину³⁵. Втім, жодних певних відомостей щодо практики дотримання цієї угоди в ході дослідження виявити не вдалося.

Отже, на підставі усього викладеного маємо дійти кількох висновків: 1) ставлення до полонених іноземців, правові засади їхнього статусу в Московському царстві закладалися за кілька століть до періоду, який розглядається в цій статті; 2) оскільки тоді ще не існувало поділу на комбатантів і некомбатантів, то під терміном «бранці», «полонені» розумілися як захоплені воїни ворожого війська, так і представники мирного населення, що позбавлялися особистої свободи та опинялися під повною владою супротивника; 3) полонені поділялися на «державних» і «приватних», хоча й усередині цих груп можна виявити специфічні підгрупи залежно від особливостей їхнього правового становища; 4) статус полонених у Московському царстві визначався насамперед звичаєвим правом, хоча з плином часу з'являються й акти законодавства, міжнародні угоди, що містили норми, які були спрямовані на врегулювання правового статусу полонених; 5) цінним джерелом для

з'ясування комплексу звичаїв щодо поводження з полоненими можна вважати праці європейських дипломатів, купців, військових, які, протягом тривалого часу перебували в Московській державі й були добре обізнаними з місцевими порядками. Вони містять цікаву інформацію з етнопсихології, історії дипломатії, а також історії права, зокрема й міжнародного. Значення цього історичного джерела посилюється тим, що спостереження, факти та міркування, наведені в них підтверджуються іншими джерелами. З цих праць ми бачимо, певну наступність у національному характері населення сучасної Росії, звичаях, що й нині, за умов поширення в російському соціумі правового нігілізму, значною мірою регулюють поведінку та діяльність громадян РФ, зокрема й військовослужбовців, найманців ПВК та ін. Ці звичаї становлять собою історично зумовлений набір неписаних шаблонів, норм, правил поведінки, що увійшли в звичку внаслідок багаторазового їхнього застосування впродовж тривалого життя соціальної спільноти, служать засобом залучення людей до соціального і культурного досвіду та передачі його від покоління до покоління, регламентують відносини всередині спільноти, підтримують колективну згуртованість. Розуміння цих звичаїв та особливостей національного характеру російського народу (незважаючи на наявність певних виключень, які, утім, ще виразніше підкреслюють загальне правило) надасть можливість політикам, юристам, дипломатам, військовим фахівцям краще орієнтуватися в поточній ситуації та вибудовувати адекватні оточуючим реаліям вектори діяльності у своїй професійній сфері.

Гавриленко О. А. Особливості статусу полонених за джерелами права Московського царства XV – початку XVIII ст.

На основі аналізу комплексу нарративних та нормативних джерел та досліджено специфіку формування основ правового становища власних та іноземних полонених за нормами звичаєвого права і законодавства Московської держави.

Ключові слова: звичаєве право, законодавство, право війни, військовополонені, вразливі категорії населення, правовий статус, Московська держава.

Havrylenko O. A. Peculiarities of the status of prisoners according to the sources of law of the Muscovite kingdom in the 15th – early 18th centuries

On the basis of the analysis of a complex of narrative and normative sources, the specifics of the formation of the foundations of the legal status of own and foreign prisoners according to the norms of customary law and legislation of the Moscow State were investigated.

Keywords: customary law, legislation, law of war, prisoners of war, vulnerable categories of the population, legal status, Moscow state.

---

¹ Годжек Я. С. Правовий статус військовополонених у сучасному міжнародному праві. *Право та державне управління*. 2021. № 4. С. 6–12; Годжек Я. С. Нормативні гарантії статусу військовополонених у міжнародному праві та їх значення для України. *Право і суспільство*. 2020. № 3. С. 218–223.

² Грушко М. В. Поняття «військовополонений» в міжнародному гуманітарному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2010. Вип. 52. С. 377–387; Грушко М. В. Становлення та специфіка міжнародно-правового режиму військовополонених. Дис. ... к.ю.н. Спеціальність 12.00.11 – міжнародне право. Одеса, 2015. 287 с.

³ Калкутіна Н. В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку ХХ ст. *Науковий вісник МДУ імені В. О. Сухомлинського. Серія: Історичні науки*. Вип. 3.37 (105). С. 63–67.

⁴ Карабін О. В. Становлення правового статусу військовополонених (кінець ХVІІІ ст. – початок Першої світової війни). *Вісник Черкаського університету. Серія Історичні науки*. 2016. № 2. С. 33–42.

⁵ Корнєєва О. Правовий статус військовополонених: особливості захисту прав в умовах збройних конфліктів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 244–248.

⁶ Мінаєв А., Мінаєва Т. До питання про статус військовополонених у міжнародному праві наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Історична панорама: зб. наук. статей ЧНУ. Спеціальність «Історія»*. 2007. Вип. 4. С. 7–16.

⁷ Таран О. В. Правовий статус військовополоненого. Відповідальність військовополоненого. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 11. С. 681–683.

⁸ Лохвицкий А. В. О пленных по древнему русскому праву (XV, XVI, XVII века). Москва, 1855. Разд. паг. Гл. 1. С. 7.

⁹ Там же. С. 5–6.

¹⁰ Там же. С. 7.

¹¹ Горсей Д. Записки о России. ХVІ – начало ХVІІ в. / перевод А. А. Севастьяновой. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1990, 288 с.

¹² Ульфельдт Я. Путешествие в Россию / пер. Л. Н. Годовиковой; отв. ред. Дж. Линд. А. Л. Хорошкевич. Москва: Языки славянской культуры, 2002. URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus12/Ulfeldt/frametext1.htm> (дата звернення: 29.07.2023).

¹³ Штадтен Г. Записки о Московии. *О Москве Ивана Грозного. Записки немца-опричника* / пер. И. И. Полосина. Москва: Изд. М. и С. Сабашниковых, 1925.

URL: <https://www.vostlit.info/Texts/rus6/Staden/frametext3.htm> ; <https://www.rulit.me/books/o-moskve-ivana-groznogo-read-386238-1.html> (дата звернення: 29.07.2023).

¹⁴ Таубе И., Крузе Э. Великого князя Московского неслыханная тиранія вместе с другими поступками, совершенными им с 66-го по 72-й год, в то время бывшими его советниками, обстоятельно, как они сами видели, слышали и испытали, светлейшему, вельможному князю и господину Иоанну Хоткевичу в особую честь правдиво описанные / пер. Рогинский М. Г. *Русский исторический журнал*. 1922. Кн. 8. URL: https://www.vostlit.info/Texts/rus10/Taube_Kruse/text.phtml?id=1470 (дата звернення: 29.07.2023).

¹⁵ Збагнути Росію. Свідчення очевидців: від Геродота до Кюстіна / упор. О. Палій. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА. 2022. 400 с.

¹⁶ Гавриленко О. А. Воєнні звичаї московитів очима шведського дипломата початку XVII ст. Петра Петрея де Ерлезунда. *Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська науково-практична конференція (10 березня 2023 р.): збірник матеріалів*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 3.

¹⁷ Historien und Bericht von dem Großfürstenthumb Muschkow. [Б.м.]: [Б.в.], 1620. 180 с.

¹⁸ Ex Petri Petrei Chronicis Moscoviticis. *Сказания иностранных писателей о России, изданные Археографической комиссией*. Т. 1. Санкт-Петербург, 1851. С. 137–382.

¹⁹ Збагнути Росію...

²⁰ Гавриленко О. А. Зазн. праця. С. 3–5.

²¹ Збагнути Росію... С. 134.

²² Там само. С. 134.

²³ Там само. С. 102.

²⁴ Лохвицкий А. В. Указ. соч. С. 6–7.

²⁵ Збагнути Росію... С. 70–71.

²⁶ Там само. С. 74.

²⁷ Там само. С. 70–71.

²⁸ Там само. С. 102.

²⁹ Там само. С. 128.

³⁰ Там само. С. 63–64.

³¹ Памятники русского права. Вып. 3: Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV–XV вв. / под ред. Л. В. Черепнина. Москва: Госюриздат, 1955. С. 355.

³² Лохвицкий А. В. Указ. соч. С. 3.

³³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое в 45 т. (1649–1825 гг.). СПб., 1830. Т. 5. № 3121. С. 520–521.

³⁴ Там же.

³⁵ Лохвицкий А. В. Указ. соч. Гл. 6. С. 2.

ЮРІЙ НЕМИРИЧ ПРО ВІЙНУ З МОСКОВИТАМИ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

В умовах сьогоденішньої масштабної агресії РФ проти України актуального значення набуває висвітлення причин і наслідків війни між Україною та Московією в блискучих оцінках видатного українського політичного, військового і релігійного діяча, дипломата, мислителя XVII ст. – Юрія Немирича. Вражають історичні паралелі в порівняння реакції Московії чотирьохсотлітньої давнини на спробу Гетьманської України стати частиною цивілізованого світу Західної Європи з реакцією сучасної Московії на бажання України вступити до Євросоюзу і НАТО. Складається враження, що більш як за 400 років в імперській політиці «братньої держави» нічого не змінилося.

Юрій (Єжи) Немирич (1623, Овруч, Річ Пополита – 1959, Свидовець, Чернігівщина, Гетьманщина) народився у магнатській родині найбільших після князів Острозьких та Вишневецьких землевласників в Україні та найбагатших у Речі Посполитій. Батько Юрія – Степан Немирич був освіченою людиною, здобував освіту в академії Нюрнберга та університеті швейцарського Базеля, після повернення на батьківщину обіймав посади овруцького старости на київського підкоморія. Одружився з аріанкою Мартою Войнаровською й згодом долучився до аріанської церкви (секти соцініан), основними цінностями в ідеології якої визнавалися свобода, рівність, братерство, гуманізм у міжособистісних стосунках.

За сімейною традицією Юрій Немирич розпочав навчання у Раківській аріанській академії, де отримав ґрунтовні знання з математики, філософії, політики, етики, іноземних мов. Після закінчення 1631 року академії одержав від її ректора, Мартіна Руара рекомендаційного листа до відомого тоді філософа і політика – Гуго Гроція, лекції якого Немирич прослухав в університеті Сорбонни. Також він студював у Лейденському, Амстердамському, Паризькому,

Базельському, Падуанському, Копенгагенському, Кембридзькому, Оксфордському університетах. У ході такої «освітньої подорожі» під час «Тридцятилітньої війни» на тлі становлення капіталістичних відносин у Західній Європі майбутній політик і мислитель цікавиться економікою, міжнародним правом, військовою справою, особливостями державного й суспільного ладу та політико-правових й релігійних відносин європейських країн. Захоплюється прогресивними змінами державного устрою та правового статусу особи в Голландії та Швейцарській конфедерації й стає послідовним прихильником республіканської форми правління та федеративної форми державного устрою, забезпечення державою громадянської свободи та свободи віросповідання.

Державно-правові погляди Ю. Немирича сформувалися під впливом ідеологічної доктрини аріанства (соцініанства)¹. Як зазначає В. Липинський², «зі всіх протестантських течій аріанство з суспільного боку було найбільше демократичним, найбільше радикальним у рішенню суспільних питань. Крайній раціоналізм не дозволяв аріанам закривати очей на тодішні суспільні болячки і в результаті вони ... виступали проти неволі селян на триста літ перед знесенням панщини; не дозволяли війни, противились карі на смерть, учили, що зло треба поборювати добром, боронили свободи віри і досліду. Аріанський міністр Павел, котрий за гріх вважав мати підданих і на диспуті 1568 р. яскраво малював їх тяжке становище в Речі Посполитій, мав за собою багато своїх одновірців. Деякі з них проводили свою науку в життя: в Ракові і Люблині були аріане, що покинули свої уряди і маєтки, Ян Пришковский ще 1572 р. увільнив своїх підданих. Звідси пішли сї всі' обвинувачення аріан в тому, що вони – як доносив Гербест – «ведуть до зрівняння станів і до погорди для уряду», або – як казав Скарїа – «короля не знають, тільки терном коронованого і без меча та людей озброєних прикази даючого». І тому сміялись з них, що вони «шевців та кравців поперед себе сажаять», звали їх з погордою: «хлопи, токарі, веретельники... і інші дріжжі роду людського». ... аріанство у нас не було лише «панською вірою», що в зборах сходились і стикались з

собою люди «рівного стану і вондіції» подібно тому як і в демократичних також православних братствах. ...Треба безумовно взяти під увагу і їх більшу європейську політичну освіту, котра дала себе взнати в інспірованій Немиричем Гадяцькій умові, і сі аріянські «новинки» – гуманітарні кличі та демократичні ідеї – котрі прищиплювала своїм визнавцям «нова віра». ... воно [аріанство], ако дужий фермент, мусіло мати і мало великий вплив перш за все на процес національної диференціації, що так сильно зачепив тодішні верхп українського суспільства»³.

Також суттєве значення для формування політико-правової позиції Ю. Немирича мав економічний розвиток країн Західної Європі та формування системи ринкового господарства. Ці процеси зумовлювали розпад станової структури суспільства й трансформацію масової суспільно-політичної свідомості на основі філософії природного права, ідей верховенства законів та обмеження влади монархів, індивідуалізму й свободи особистості, як найвищої цінності. Значною мірою становлення ринкового господарства й демократично-республіканської державності відбувалося завдяки поширенню ідей Реформації.

Як прихильник західноєвропейського шляху розвитку, Ю. Немирич піддає гострій критиці «східну» цивілізацію з її азіатським способом виробництва, заснованим на рабській праці підданих, безправності людини, яка розглядалася правлячою верхівкою як людський ресурс для досягнення цілей влади за принципом «не держава для людини, а людина для держави». Він докладає багато зусиль, намагаючись на практиці втілити прогресивні ідеї західноєвропейського політикуму в правовому житті Речі Посполитої, до складу якої входили польські, українські, білоруські, південно-прибалтійські землі, а згодом – у Гетьманській Україні.

Ще у часи навчання в Оксфорді, 20-річний Немирич написав найвідоміший його трактат «Discurs de bello Moscovitico» («Роздуми про війну з московитами». 1634). У цьому творі не лише приділяється увага військовій стратегії, воєнним діям та війську московитів, а й дається

оцінка державного і правового ладу, політики та ментальності московитів.

Зокрема, Немирич так характеризує боєздатність московського війська: «Величезна країна, за одностайним свідченням очевидців, може виставити двісті тисяч воїнів. Добірний загін формується із синів бояр, п'ятнадцять тисяч яких призначено для охорони царя. Відтак нараховується сто десять знатних очільників на чолі шістдесяти п'яти тисяч воїнів ... Окрім того, тримають 12.000 піхоти .... Головний командувач має різних військових командирів, яким він хоч би й поступався військовим талантом, керує сам на підставі свого шляхетського походження. У військах зберігається майже турецький стрій, а оснащення досі не є турботою для мосха. Луки і мечі були колись зброєю для кінноти, і лише в деяких – списи. Нині вже інший звичай, нещодавно перейнятий із закордону, істотно покращує їхнє спорядження. Для піхоти призначаються меч, бойова сокира і мушкет. ... Війну вони розпочинають швидко, а гамуються поволі. Під час бою, після того, як вони починають втрачати впевненість в успіху, часто, покинувши зброю, вдаються до втечі, ... і тим збільшують кровопролиття»⁴.

Сучасним прикладом подібної поведінки, за повідомленням Генштабу ЗСУ від 23 лютого 2023 р., є відмова особового складу добровольчого, так званого козачого загону, який був наданий 155-й бригаді морської піхоти Тихоокеанського флоту РФ, від подальшої участі у наступальних діях під Вугледаром через колосальні втрати в їхніх лавах⁵.

Сьогодні, навіть і під час введення санкцій на поставку озброєння для РФ, тривають поставки будь-яких санкційних товарів для озброєння, оскільки РФ, як і в давні часи, не має сучасного виробництва цих товарів. Зокрема, журналістське розслідування видання «Верстка» показало, що РФ у достатній кількості імпортує будь-які санкційні товари без істотних проблем для забезпечення військового виробництва. Автори публікації зазначають, що лише за останні пів року Росія імпортувала заборонені до ввезення чіпи західних компаній на загальну суму понад пів мільярда

доларів. Їх використовують у виробництві ракет та іншої зброї. Крім того, країна-агресор імпортувала верстати для оборонних заводів на мільйони доларів, західні запчастини для цивільної авіації, а також електроніку марки iPhone на 389 мільйонів доларів. Все це впливає із закритих даних російської митної статистики, які змогли вивчити журналісти⁶.

Нерівність статусу вояків Московії відображається Ю. Немиричем у системі оплати військовим. Зокрема, він зазначає, що сини боярські (15 000 осіб) отримують відповідно до заслуг і становища різну винагороду земельними ділянками і з державної скарбниці близько 5.000 рублів. Сто десять знатних очільників на чолі шістдесяти п'яти тисяч воїнів у вигляді оплати в окремі роки отримують суму у розмірі 40.000 рублів. Кожному воїну з 12.000 піхоти щорічно видаються сім рублів і овес у кількості дванадцяти модіїв⁷. Отже, сума оплати переважно визначалася належністю військового до певного суспільного стану або наближеністю до московитської владної верхівки.

Сьогодні ситуація майже не змінилася. Про це свідчать перехоплені українською розвідкою телефонні розмови російських військових. Прикладом може слугувати публікація Головного управління розвідки Міністерства оборони України чергової перехопленої розмови російського загарбника з дружиною. Окупант скаржиться дружині, що командування їх обманує та не виплачує обіцяну зарплату. «Я втопився від цього. Тут божевілля. Ніколи не думав, що так в житті складеться і я буду в такому лайні. 10 числа знову зарплата прийде, ну і знову нас на... (обдурять). Як завжди. Планували 10 тисяч на добу. А вони на... (обдурили). Тут вже реально бунт почався. І 80% навіть в бій не ідуть. І ми в бій не ідемо. Я на будівництві більше заробляю», – розповідає рашист⁸.

Рекомендації молодого шляхтича щодо методів ведення війни з Московією⁹ цілковито збігаються з сучасною тактикою і стратегією України у війні з РФ. Зокрема, зазначає О. Мустафін, насамперед Ю. Немирич наполягав на об'єднанні зусиль з іншими європейськими державами та дипломатичній ізоляції ворога – щоб тому не вдалося

відірвати від союзу окремі країни, використовуючи примару «особливих» відносин. Немирич визнавав, що деякі з потенційних союзників і справді можуть спокуситися на російську сировину, але водночас звертав увагу на залежність і самої Московії від прибутків від зовнішньої торгівлі. Тому не менш важливою він вважав економічну блокаду суперника. Натомість європейцям автор «Роздумів» пропонував робити вигідніші комерційні пропозиції – розширюючи насамперед експорт українського зерна. При цьому коло уваги Немирича не обмежувалося Європою – він звертав увагу на небезпеку підтримки Московії Іраном і корисливі маневри турецької дипломатії¹⁰.

Аналізуючи боездатність війська Московії Юрій Немирич констатує, що надзвичайна сила ворожих військ у людях, а не у воїнах: вона тримається більше на кількості, ніж на якості. Зокрема, наголошує на особливостях менталітету московських вояків: «У таборах, де воїнів купчиться дуже багато, вночі панує безтурботність, а вдень – бездіяльність, яка розслаблює тіло і губить душу хтивістю. До того ж наскільки воїн неохоче зносить труднощі, настільки й скорий він до чварів. Охоче пустошить навколишні землі і нищить майно [мешканців], і то так, що більше шкоди приносить своє військо, ніж вороже. А це тому, що в багатьох випадках спільність злочину дає їм більшу безпеку. До цих додай і зовсім неосвічених [вояків], які ніколи не бачили ворога і мають полохливу, рабську душу. Вони самотужки нічого не чинять, нічого завдяки власній чесноті не починають, а все роблять неохоче, з необхідності»¹¹.

Як бачимо у поведінці мосвовитських вояків у наші дні майже нічого не змінилося. Лише за рік повномасштабної агресії РФ проти України велику кількість воєнних злочинів зафіксовано на територіях, звільнених від російської окупації, зокрема на Київщині, Харківщині та Херсонщині. Про це під час пресконференції 22 лютого 2023 р. повідомив Генеральний прокурор України Андрій Костін. На Київщині проводиться розслідування майже 11 тисяч воєнних злочинів. На Харківщині після деокупації виявлено тіла 936 осіб, з них 739 цивільних. У ході розслідувань виявлена 21 катівня, а також стихійне масове

поховання 451 особи, з них 429 – цивільні. Зафіксовані факти викрадення або зникнення понад 1007 цивільних осіб. Загалом в області виявлено понад 12 тисяч воєнних злочинів. На Херсонщині розслідується понад 11 тисяч воєнних злочинів. Раніше Андрій Костін повідомив, що загалом правоохоронці розслідують 67 тисяч воєнних злочинів РФ¹².

Характеризуючи ментальність та характер московитів, Ю. Немирич акцентує увагу на культурі сили, й зазначає: У варварів будь-яка нерішучість розцінюється як вияв ницості, а негайне досягнення чогось силою вважається ознакою величі. Сформований за умов рабства характер кожного стрічного мосха виявляє схильність до пишноти і тілесної розпусти, жорстокий і підступний¹³.

Сьогодні, як свідчать численні факти, культ сили в РФ існує також у вигляді ідеї народного елітизму – належності до самого великого народу в світі – яка сама по собі передбачає перевагу одних над іншими, кращих над гіршими, сильних над слабкими. Якщо, наприклад, російський народ – самий сильний, героїчний, духовно-праведний, значить є народи, які у цьому відношенні – навпаки, слабкі, жалюгідні, бридкі. За такого підходу один народ має викликати захоплення, а інший, відповідно, відчуття зневаги. Така зневага і презирство яскраво виражені, зокрема, у поведінці росіян, що перебувають за кордоном. Приклад – в Іспанії, у барі в Аліканте, троє нетверезих росіян жорстоко побили бармена українського походження Руслана Поваля, який сказав «Слава Україні»¹⁴.

Такого роду характер, наголошує Ю. Немирич, свідчить про їхню систему державного управління, подібну до турецької, абсолютистської та деспотичної, за якої, однак, навряд чи можлива загроза повстання. Непідконтрольний законам священний звичай краю так зміцнює владу, що, сповнені забобонної шани, мосхи не прагнуть свободи. Як також не відчувають і не уникають неволі, встановленої, буцім-то, Богом і царем. Відтак цар схильного до такого забобонного страху народу [втішається] надмірним славослів'ям і найбільшою, порівняно з іншими, могутністю. Зміцнює [царську владу] однакове становище усіх при розподілі посад,

найменша з яких чи при дворі, чи у церкві надається за згодою царя, якому рідко [загрожує] небезпека з боку [йому] підлеглих. І достеменно відомо, що так багато, (як ми вже вище перерахували), тобто, сто десять військових провідників з представників вищого нобілітету, було призначено з урахуванням самого страху перед заколотом. Останні на оплату воїнів просять гроші з державної скарбниці не з власної волі чи у зв'язку з обставинами, але за розпорядженням і наполегливою вимогою царя. Як лишень вони опиняться під підозрою, ті [з них], що обіймають навіть високе становище, легко усуваються від військової служби царем, який добре обізнаний з відомими порадами Тарквінія щодо методів усунення небажаних [представників] вельможного панства»¹⁵.

Слід зазначити, якщо суспільство допускає таку логіку, то й усередині самого суспільства формується елітарна ієрархія, яка культивує силу і зневажає слабкість. Вищих підносять до небес, прославляють силу і хоробрість вождів, при цьому витираючи ноги об нижчих, прощтовхується наратив, що «наш народ має свій особливий шлях» і таким чином пояснюється зовнішня агресія чи диктаторський режим, які є лише «особливістю історичного розвитку» народу. Подібне месіанство спостерігається у риториці Путіна. Зокрема в таких заявах: «Росія – це не просто країна, це дійсно окрема цивілізація: це багатонаціональна країна з великою кількістю традицій, культур, віросповідань».

На сьогодні досить актуальними залишаються судження Ю. Немирича стосовно міжнародних (міждержавних) угод з Московією. Зокрема, він наголошує: «Суть же угод, які існують у москвів з чужинськими народами, полягає в тому, щоб їх порушувати. До ослаблення сил ворога найбільш вигідно також поступово відводити від них союзників; або зводити підозру один до одного; або, нарешті, пропонувати їхнім підлеглим чи друзям кращі і вигідніші умови. ... Угоди мосха з іншими країнами треба руйнувати. Велика нагода настрахати ворогів буває, коли хтось із союзних їм [народів] чи то з власної волі і без примусу, чи гнані і принижені повертаються знову до нас. Так, знаємо, Фемістокл привернув на свій бік йонян, і привернув

карійців, що були у війську персів. Не меншого успіху можна сподіватися, якщо укладемо союз із чужинськими [народами]»¹⁶.

Надалі після повернення до Речі Посполитої (1634 р.) Ю. Немирич на чолі своєї хоругви бере участь у Смоленській війні з Московією. В 1636 р., за підтримки Владислава IV Вази, його обрано депутатом Люблінського трибуналу; з 1641 р. – київським підкоморієм. Він продовжує підтримувати соцініанські громади, є одним із засновників школи в Черняхіві та соцініанської академії у м. Кисилин на Західній Волині, на основі аріанської академії, що переїхала з Ракова, через заборону діяльності варшавським урядом внаслідок протесту отців-езуїтів.

У 1648 р. Ю. Немирича призначено генеральним полковником війська, сформованого київською і волинською шляхтою для участі у Зборівській битві проти Б. Хмельницького. Не вдаючись до військових дій, Ю. Немирич виступає спочатку посередником шведського короля лютеранина Карла X Густава у переговорах з Б. Хмельницьким, а згодом стає на його бік. У 1655 р. він переходить на бік шведського короля та його союзника угорського князя Юрія II Ракоци (Rákoczy, Дєрдь II, 1621–1660), який разом зі шведським військом окупував значну частину Польщі. Метою такого вчинку дослідники вважають намагання Ю. Немирича посприяти реформуванню традиційного суспільства в Речі Посполитій у державній, політичній, економічній та релігійній сферах за зразком передових західноєвропейських держав. Зокрема, просувалися ідеї обмеження влади короля законами, запровадження системи державного оподаткування, створення регулярної армії, рівності всіх християнських церков, рівності всіх представників шляхетського стану, заміни панщинно-фільваркового господарства господарствами з найманою працею тощо.

У 1657 р., незадовго до смерті гетьмана Богдана Хмельницького, Ю. Немирич повертається до Чигирина, де приймає православ'я та готує договір зі Швецією та Трансильванією про союз і визнання України незалежною державою. Як писав Ігор Лоський у своїй праці «Юрій Немирич – канцлер Великого князівства Руського»¹⁷: Москва культурно

була занадто чужа Немиричеві, що ж стосується культурно ближчої Речі Посполитої, то політично тодішня Польща мало відповідала його державним ідеалам. Також він реально оцінював московську тактику розколу українського суспільства шляхом підбурювання козацької черні проти старшин. Саме такі дії посприяли у 1659 р. розгрому під Лубнами і Лохвицею війська на чолі з І. Виговським об'єднаними силами московського війська воєводи Г. Ромодановського і козацьких полків І. Богуна, І. Беспалого та запорожців І. Сірка.

Як дипломат, Немирич вів переговори зі Швецією. Брав участь у виробленні умов української сторони та укладанні договору 1657 р. між Шведським королівством і Військом Запорозьким (Корсунська угода). За умовами угоди сторони зобов'язувалися надавати одна одній військову допомогу та спільно діяти проти вороже налаштованих держав, окрім Росії, яка перебувала у стані війни зі Швецією, але була у союзницьких відносинах з Військом Запорозьким. Через зміну міжнародної обстановки в регіоні, поразку шведських військ у Польщі та трансформацію стратегічних планів Карла X Густава, договір не був реалізований¹⁸.

Відповідно до прагнень Ю. Немирича створити суверенну [за сучасними поняттями] українську державу договором передбачалося визнання під протекторатом шведського монарха: Війська Запорозького як «народу вільного й нікому не підлеглого», кордонів козацької держави аж до Пруссії; приєднання до території Війська Запорозького Брестського та Новоградського воєводств [Новоградське воєводство – адміністративно-територіальна одиниця, що існувала в складі Великого князівства Литовського і Речі Посполитої в 1507–1795 рр. Нині це території Республіки Білорусь та, частково, Литовської республіки – Л. Х.]; після перемоги над Яном II Казимиром Вазою – обапільне обрання нового польського монарха, якого зобов'язували визнати незалежність козацької держави – «аби поляки проголосили Військо Запорозьке з його землями за народ свободний, відректися від усіх претензій і згадані границі підтвердити не тільки спеціальним записом, а й присягою, за котру заручить світлий король шведський»; дозволити,

скільки потрібно буде Війську Запорозькому зібрати і найняти на свою потребу офіцерів і вояків також майстрів і ремісників у королівстві і в землях короля; щоб обопільні зносини і торгіві операції не переривалися між Прусією і Військом Запорозьким; вільно набувати, купувати і вивозити для потреб Війська Запорозького з королівства й земель короля шведського зброю й амуніцію, вести обом сторонам торгівлю сухопутну й морську, не платити цла і мита»¹⁹.

Як зазначає М. Брик, «І гетьман Іван Виговський, і Юрій Немирич, розуміли, яку підлу політику веде супроти Козацької Держави московський цар, який уважав Переяславську угоду за цілковите підпорядкування України, Москві. Обидва вони були виховані в Річпосполитій, і не зважаючи на останні криваві війни з нею – шукали доріг, щоб дійти до порозуміння з Річпосполитою. Але дотеперішні надії на поміч Туреччини, кримського хана, шведського короля, московського царя і семигородського князя – не виправдалися. Але тепер і сама Річпосполита була роздерта внутрішнім хаосом і шведською окупацією. Та помимо того Немирич з Виговським уже від самого початку почали креслити пляни на майбутнє. Насамперед треба було сконсолідувати Козацьку Державу і зміцнити позицію гетьмана Івана Виговського, якого, правду кажучи, деякі з козаків не хотіли признавати. А крім того, проти нього московські висланці розпочали шалену агітацію»²⁰.

«У королівських колах у Варшаві, наголошує М. Брик, було відомо, що Юрій Немирич радиться з королівськими посланцями, щоб «розв'язати козацькі справи на нових і широких підставах», і що автором тих концепцій є саме Немирич, який уважав всі дотеперішні договори і постанови, зокрема Зборівський і Білоцерківський договори, такими, що не були ніколи зреалізовані. На місце тих угод, Немирич висунув сміливу як на ті часи концепцію про створення автономного Великого Руського Князівства, яке увійшло б як третій член до федерації з Польщею і Литвою. Це був дуже сміливий плян як на ті часи. Відгомін про цей плян докотився аж до Голляндії, про що зареєстрував це на своїх сторінках «Голляндський Меркурій» за місяць лютий 1658 року»²¹.

У «Маніфесті до володарів Європи» (1658)²², випереджаючи думки, викладені 1710 року Пилипом Орликом в його «Реляції про Київ»²³, Ю. Немирич звертається до правителів Європи з обґрунтуванням необхідності денонсації Переяславських угод козацькою державою.

Пояснюючи причини укладання Переяславських угод (Переяславський договір, Чигиринсько-Московські статті, Статті Богдана Хмельницького)²⁴, Ю. Немирич наголосив, що «не з іншої якої причини ми прийняли протекторат великого князя московського, а лише для того, щоб за угодою, укладеною за допомогою зброї і з Божою поміччю відновленою не раз пролитою кров'ю, ми могли зберегти і примножити наші вольності для нас і наших нащадків. Тому й наше військо разом із наказним гетьманом Низового війська Золотаренком, довірившись обіцянкам і запевненням великого князя московського, спершу було за приєднання Литви до великого князя московського. Покладаючись на зв'язки, що лучать наші релігії, та на наше свободне та добровільне підпорядкування, ми сподівались, що він буде до нас доброзичливим, дружнім, м'якосердим, чинитиме з нами не інакше, як ґрунтуючись на щирій довірі, не порушуючи нашої свободи, а діятиме відповідно до своїх обіцянок. Але – даремні надії! Послужливі державні урядовці цього добродесного й побожного царя та московські бояри мали заміри, щоб вже в той перший рік, коли йшлося про мир між поляками і московитами, був укладений також договір з метою захопити Польське королівство, а нас *придушити і приєднати*. Московити пообіцяли полякам, що ми зрадимо нашій домовленості зі шведами й з волі великого князя розпочнемо проти них війну. Замисли їхні спрямовувались на те, щоб нас, зайнятих війною зі шведами, легше було *придушити й приєднати*, на що Богдан Хмельницький, разом із нашим писарем, не лише не давали згоди великому князю, але й наводили йому через Василя Петровича Кикіна чимало доказів, чому не потрібно починати війну зі шведами в Лівонії».

Сьогодні експансіоністська політика РФ реалізується у тому ж руслі, що й за часів Гетьманщини. Квінтесенція сучасної імперської парадигми РФ викладена О. Дугініним в його книзі «Основи геополітики.

Геополітичне майбутнє Росії» (1997). Побудована на перекручуванні та фальсифікації історичних фактів за допомогою маніпулятивних методів, вона мала значний вплив на російську військову, поліцейську та зовнішньополітичну еліту. Кремлівський ідеолог стверджує: «Питання України складніше, хоча модель геополітичного складу цієї держави дуже подібна. Тут, щоправда, важливу роль відіграє геополітичний масштаб України, якою є гігантське територіальне утворення, що перевищує за обсягом багато великих європейських держав. Незрівнянно активніший в Україні і сепаратизм, і тенденції політичного суверенітету. Україна як держава не має жодного геополітичного сенсу. У неї немає ні особливого культурного посилу універсального значення, ні географічної унікальності, ні етнічної винятковості. Історичний сенс України відбито у її назві – «Україна», тобто. «окраїна», «прикордонні території». В епоху Київської Русі території нинішньої України були центром державності східних слов'ян, для яких на той час Володимир (пізніше Москва) був східною окраїною (україною), а Новгород – північною. Але в міру перетворення Русі зі слов'янської держави на євразійську імперію геополітичні функції найбільших центрів радикально змінили своє значення. Столицею імперії стала Москва, а Київ перетворився на другорядний центр, у якому сходилися євразійське та середньоєвропейське впливи. Ні про який синтез культур не могло бути й мови. Швидше за все, більш архаїчні, суто російські православні пласти піддавалися динамічному більш «модерністичному» впливу Західної Європи – особливо через Польщу на заході та Австро-Угорщину на південному заході. Безумовно, українська культура та мова своєрідні та унікальні, але будь-якого універсального значення вони позбавлені. Козацькі поселення, які утворили, значною мірою, український етнос, вирізнялися незалежністю, особливим етичним, господарським та соціальним устроєм. Але всіх цих елементів недостатньо для геополітичної самостійності, а потаємна карта України, де головні річки (Дністер, Дніпро тощо) течуть паралельно один до одного, пояснює сповільнений розвиток української державності. З цієї причини самостійне існування України (особливо в

сучасних кордонах) може мати сенс лише як «санітарний кордон», оскільки протилежні геополітичній орієнтації елементи не дозволятимуть цій країні цілком приєднатися ні до східного, ні до західного блоку, тобто. ні до Росії-Євразії, ні до Центральної Європи. Все це прирікає Україну на маріонеткове існування та геополітичну службу таласократичної стратегії в Європі. У цьому сенсі роль України схожа на роль Прибалтійських республік. На цій підставі свого часу серйозно обговорювався проєкт створення «чорноморсько-балтійської федерації», тобто типового «санітарного кордону» – підривного геополітичного утворення, що слугує для провокації нестабільності у Східній Європі та передумовами для цілої серії збройних конфліктів. Існування України в нинішніх кордонах та з нинішнім статусом «суверенної держави» тотожне завданню жакливого удару геополітичній безпеці Росії, рівнозначне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України є неприпустимим. Ця територія має бути поділена на кілька поясів, що відповідають гамі геополітичних та етнокультурних реальностей»²⁵.

Відповідь на подібні зазіхання московитів Ю. Немиричем була дана в «Маніфесті до володарів Європи» (1658): «В тому, що наші підозри небезпідставні, переконує укріплення, недавно споруджене в нашому столичному місті Києві, з розміщеною в ньому залогою з кількох тисяч московитів, щоб нас тримати в неволі, якої колись було задосить і в Польщі. *Так заповзято турбуються московити тим, щоб, приєднавши нас до себе, зробити союзниками по рабству*»²⁶.

Також наголошується Ю. Немиричем у «Маніфестації» на актуальності, як і в наші дні, проблеми депортації корінного населення з окупованих Московією територій: «Достовірні свідчення та явні приклади цього ми мали й у Білій Русі, коли людей шляхетного походження, які за своєю волею відійшли до прикордонних місцевостей Московії, майже двісті родин, силою і підступами перевезли до Московії. В той час, коли міщани Могилева та корінні мешканці інших міст Білої Русі, люди з різних міст і сіл, даремно добивались милосердя великого князя, їх числом понад двадцять тисяч чоловік депортували і

переселили в місця московських колоній. Не кажучи вже про захоплених в Старому Бихові, що був переданий в їхні руки, та в інших містах поблизу Дніпра, бо весь Дніпро оточений залогами [московитів]. Де це не вдається, вони чинять свої підступи в інший спосіб».

Сьогодні депортація українців як метод ведення війни РФ проти України набула небачених в історії Європи масштабів і визнана однією з ознак геноциду українського народу. За словами Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Дмитра Лубінця, з лютого 2022 р. щонайменше 2 мільйони 800 тисяч українців були примусово депортовані або змушені за відсутності іншого вибору виїхати до Росії. За оцінками ООН, до Росії були примусово переміщені 2,8 мільйона українців. Одним з головних об'єктів депортації є діти, оскільки вони легше підлягають «перевихованню» і більш вразливі до пропаганди та дезінформації. Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію про депортацію та примусове вивезення українських дітей до Росії, в якій вказуються конкретні цифри – 19 384 викрадених українських дітей з посиланням на дані за середину квітня 2023 року²⁷.

У тексті «Маніфестації» Ю. Немиричем розкривається хитрість і підступність московитів, «які без жодної нашої вини готували для нас спочатку міжусобицю і громадянську війну, а потім і відкрито, загрозою своєї зброї – рабське ярмо. Для того, щоб знищити його, ми і доводимо нашу невинність і, закликаючи на поміч Бога, розпочинаємо законний захист і змушено шукаємо допомоги сусідів в ім'я своєї свободи. Тому на нас немає вини і не ми є причиною цієї війни, яку тепер розпалили. Ми хотіли бути вірними великому князю, але нас змусили взятися за зброю»²⁸.

Ці аргументи Ю. Немирича цілковито співпадають з сучасними оцінками методів ведення війни РФ, спрямованих проти прагнень українського народу захистити суверенітет і незалежність України та реалізувати право українського народу на самовизначення.

Після денонсації І. Виговським договору з Московією, Ю. Немирич, разом із П. Тетерею розпочали роботу над текстом і практичною реалізацією Гадяцького договору 1658 р. про утворення

федерації у складі Корони Польської, Великого князівства Литовського і Великого князівства Руського. Україна як федеративна одиниця мала б власні державні інституції: уряд (Раду), гетьмана, канцлера (Ю. Немирич був першим претендентом на цю посаду), судову владу, державну скарбницю, армію (30 тисяч козаків і 10 тисяч найманців). Передбачалося скасування Берестейської унії. В частині, що стосувалася культурної програми, передбачалося вільне книгодрукування, проектувалася ще одна академія, крім Могилянської, «велика кількість шкіл із вільним викладанням». Реалізувати цей блискучий план не вдалося через широкі протипольські настрої в Україні, суперечливу позицію Варшави і тиск Москви²⁹.

Гадяцький трактат, підготовлений за активної участі Юрія Немирича є, на думку Н. Яковенко, яскравою пам'яткою політико-правової думки, реалізація якої дала б Речі Посполитій шанс оновитися через нові форми співжиття її народів, водночас гарантуючи захист уже досягнутого – визнання за людиною права на особисту, майнову та політичну свободу. На хвилі післягадяцького ентузіазму Виговський і його прибічники здобули переконливу перемогу над московським військом у Конотопській битві. Московські воєводи зазнали нищівної поразки. Однак наступні події швидко перекреслили тріумф гетьмана. Варшавський сейм урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди (зокрема, було заперечене право Козацької держави на карбування власної монети; вибір гетьмана мав здійснюватися через подання на затвердження короля не однієї, а чотирьох кандидатур; обмежувалася дипломатична самостійність гетьмана, якому заборонялося приймати іноземні посольства). Ці поправки перетворювали угоду на модифікований варіант Зборівського договору 1649 р., з чим не могли змиритися навіть близькі прибічники гетьмана, як, наприклад, Іван Богун. Ще більший опір викликала угода серед відверто ворожої після розгрому Пушкаря лівобережної опозиції. На чолі з переяславським полковником Тимофієм Цюцюрою там почалося повстання, що витворило в тилу Виговського промосковські пункти опору в Ромнах, Гадячі, Лохвиці, Полтаві. На початку серпня 1659 р. в одному зі згаданих

локальних боїв на прикордонні від рук людей Цюцюри загинув 47-річний Юрій Немирич, найосвіченіший українець, аристократ і перший канцлер задуманого ним, але так і не збудованого Великого Князівства Руського. Показово, що смерть цієї людини викликала однаково полегшене зітхання і в Польщі, і в Москві. У одному з листів-новин, які кружляли серед польської шляхти, зловтішно писалося: «Не допомогло йому те, що став русином», а в Москві із задоволенням констатували – врешті убито найбільшого злодія і єретика³⁰.

На думку Т. Таїрової-Яковлевої, ідеї старшинської еліти (Ю. Немирича, І. Виговського, П. Тетері та ін.), заінтересованої у створенні сильного державного утворення – Гетьманщини, не набули, на жаль, поширення серед широких кіл населення України. За такої обставини Гадяцька угода в тому вигляді, як вона була задумана І. Виговським та Ю. Немиричем, була просто звабливою утопією, фантастичним маренням маленької групи політичних діячів, котрі випереджали свою епоху. Її остаточний варіант, затверджений Сеймом Речі Посполитої, не влаштовувала нікого в Україні і не мав жодних перспектив реалізації³¹.

Разом з тим, відзначає В. Шевчук, «коли приглянутися до суспільно-політичних змагань другої половини XVII ст., можна помітити: вони точилися здебільшого на основі ідей, викладених у Гадяцькому договорі: його взяв в основу своєї діяльності гетьман Дорошенко, його таємно тримали в себе й вивчали інші гетьмани, в тому числі й Іван Мазепа. Зрештою, політичний ідеал Івана Мазепи... не відходив далеко від ідеалу, закладеного в Гадяцькому пакті, і його союз зі шведським королем Карлом XII ґрунтується на майже тих-таки засадах. Отже, так склалося, що саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, котрі змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України»³².

Викладений матеріал спонукає замислитися над перспективами завершення війни з РФ та подальшим забезпеченням суверенітету та територіально цілісності України. Адже теоретична спадщина та державотворча діяльність Ю. Немирича яскраво свідчать про глибокі

історичні корені московського імперіалізму як багатогранного явища та про незмінність експансіоністської політики та широкого й тривалого застосування терористичних методів ведення війни. Імперська парадигма «русского мира» почала формуватися наприкінці XV – протягом XVI ст. Її генеза триває і в наші дні. За минулі 500 років її складові майже не змінилися, переважно еволюціонували лише засоби й методи їх реалізації³³. Утім, основним засобом залишається війна, яка має на меті знищення української державності та денацифікацію й перетворення на слухняних рабів українського народу.

Худор Л. В. Юрій Немирич про війну з московитами: історичні паралелі

На основі порівняння агресивної політики російського імперіалізму XVII і XXI ст.ст. розглядаються ключові аспекти військового і політичного протистояння двох антагоністичних суспільних систем – України та Московії – РФ.

Ключові слова: Юрій Немирич, Україна, Московське царство, Російська Федерація, війна, «Роздуми про війну з московитами» (1634), «Маніфест до володарів Європи» (1658), «Гадяцька унія» (1658).

Khudoiar L. V. Yurii Nemyrych on the war with the Muscovites: historical parallels

Based on a comparison of the aggressive policy of Russian imperialism of the 17th and 21st centuries. key aspects of the military and political confrontation between two antagonistic social systems – Ukraine and Muscovy – the Russian Federation are considered.

Keywords: Yuriy Nemyrych, Ukraine, Muscovite kingdom, Russian Federation, war, "Reflections on the war with the Muscovites" (1634), "Manifest to the rulers of Europe" (1658), "Hadyatsk Union" (1658).

---

¹ Перлулайнен Л. Соцініанські общини та школи на території України. *Дунаївські Зустрічі — 2016: збірник доповідей і статей міжнародної наукової конференції «Дунаївські Зустрічі — 2016»*. Тернопіль: Осадца Ю. В., 2017. С. 115–122.

² Липинський Вячеслав. Аріанський соймик в Киселині на Волині в маю 1638 р. (причинок до історії аріанства на Україні). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1910. Т. 96. С. 41–57.

---

³ Там само. С. 55–57.

⁴ Немирич Юрій. Роздуми про війну з московитами = Georgii Niemiryucz. De Bello Moscovitico / пер. з лат. мови В. Д. Литвинова, Я. М. Стратій. Київ: Академперіодика, 2014. С. 19–22.

⁵ Радіо свобода. Донбас.Реалії. 23 лютого 2023 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/vuhledar-rosiya-nastup-zsu/32284943.html> (дата звернення: 27.07.2023).

⁶ Кобзарь Юрій. Діра в санкціях: ЗМІ розкрили схему, за якою РФ імпортує будь-які товари без обмежень. УНІАН. 31.07.2023. URL: https://www.unian.ua/world/sankciji-proti-rosiji-ne-diyut-zhurnalisti-rozkrili-shemu-obhodu-zaboron-12346329.html?fbclid=IwAR2Pz-ayPUm1JJaPqdPzfl3nho8HZvW7ABGE9CbgkadWfK16-1FgowRz_GA (дата звернення: 27.07.2023).

⁷ Немирич Юрій. Роздуми... С. 21.

⁸ Укрінформ. 24. 05. 2022. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3490918-tut-i-lnr-i-dnr-usi-vorogi-rosianin-rozprovidae-ak-voue-v-ukraini.html> (дата звернення: 27.07.2023).

⁹ Немирич Юрій. Роздуми ... С. 10–13.

¹⁰ Мустафін Олексій. Попередження з XVII сторіччя. Як київському шляхтичу вдалося розгледіти московську загрозу за чотириста років до нас. 2 червня 2023 р. URL: <https://kyiv24.news/publications/poperedzhennya-z-xvii-storichchya-yak-kyuivskomu-shlyahtychu-vdalosya-rozglyedity-moskovsku-zagrozu-za-chotyrysta-rokiv-do-nas> (дата звернення: 27.07.2023).

¹¹ Немирич Юрій. Роздуми ... С. 26–27.

¹² Извоцікова Анастасія. У Генпрокуратурі розповіли, скільки воєнних злочинів скоїла Росія на деокупованих територіях України. *Суспільне*. 22 лютого 2023 р. URL: <https://suspilne.media/394040-u-genprokuraturi-rozpravili-skilki-voennih-zlociniv-skoila-rosia-na-deokupovanih-teritoriah-ukraini/> (дата звернення: 27.07.2023).

¹³ Немирич Юрій. Роздуми ... С. 22.

¹⁴ URL: <https://konkurent.ua/publication/94022/v-ispanii-rosiyani-zhorstoko-pobili-ukraintsya-za-slova-slava-ukraini-video/> (дата звернення: 27.07.2023).

¹⁵ Немирич Юрій. Роздуми ... С. 22.

¹⁶ Там само. С. 31–32.

¹⁷ Лоський Ігор. Юрій Немирич – канцлер Великого Князівства Руського. *Хроніка 2000*. 1995. Вип. 1. С. 119–135.

¹⁸ Горобець В. М. Українсько–Шведський договір 1657. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці*. Кн. 2. / НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2019. 842 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainsko_shvedskuj_1657 (дата звернення: 27.07.2023).

¹⁹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Наукове товариство ім. Шевченка; Центральний державний історичний архів України. Київ; Львів, 2004. С. 32.

²⁰ Брик М. Юрій Немирич на тлі історії України. / мовний редактор Петро Одарченко; передмова укр. та нім. мовами проф. д-р Н. Полонської-Василенко. Losser: «Кламби», 1974. С. 51.

-
- ²¹ Там само. С. 53–54.
- ²² Немирич Юрій. Маніфестація. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти томах. Т. 3. Кн. 1. Третя чверть XVII ст. Київ: Дніпро, 2001. С. 324–331.
- ²³ Филипп Орлик. «Реляция про Киев», 1711 г.
URL: https://sok.riksarkivet.se/bildvisning/R0000480_00080#?c=&m=&s=&cv=79&xywh=104%2C-1962%2C4172%2C6598 (дата звернення: 27.07.2023).
- ²⁴ Прицак Л. Д. Так званий Переяславський договір 1654 р. і його проблеми. *Східний світ*. 2005. № 1. С. 75–84.
- ²⁵ Дугин А. *Основы геополитики*. Москва: Арктогея, 1997. С. 377–379.
- ²⁶ Немирич Юрій. Маніфестація ... С. 327.
- ²⁷ The forcible transfer and ‘russification’ of Ukrainian children shows evidence of genocide, says PACE. URL: <https://pace.coe.int/en/files/31776> ;
URL: <https://pace.coe.int/en/news/9075/the-forcible-transfer-and-russification-of-ukrainian-children-shows-evidence-of-genocide-says-pace> (дата звернення: 27.07.2023); Українська правда. 23 липня 2023 року.
URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/23/7412580/> (дата звернення: 27.07.2023);
Європейська правда. 22 червня 2023 року.
URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/22/7407972/> (дата звернення: 27.07.2023);
Українська правда. 15 червня 2023 року.
URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2023/06/15/7406695/> (дата звернення: 27.07.2023).
- ²⁸ Немирич Юрій. Маніфестація ... С. 327–331.
- ²⁹ Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. Київ: Видавець Парапан, 2002. С. 61.
- ³⁰ Яковенко Наталія. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ: Генеза, 1997. С. 248–249.
- ³¹ Таїрова-Яковлева Т. Гадяцька угода – текстологічний аналіз. *Гадяцька унія 1658 року. Зб. статей.* / Редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ: ОП «Житомирська облдрукарня», 2008. С. 41.
- ³² Шевчук В. Козацька держава: етюди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. С. 93.
- ³³ Див. Худояр Л. В. Імперська парадигма «руського мира». *Альманах права*. Вип. 13. 2022. С. 346–353.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бойко Ігор Йосипович, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0002-6841-0271.

Волощенко-Віслобокова Ольга Миколаївна, юрисконсульт ПП «Архівні інформаційні системи», кандидат юридичних наук. ORCID: 0000-0002-5669-203X

Гавриленко Олександр Анатолійович, професор кафедри міжнародного і європейського права Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0001-5554-4919.

Зозуля Євген Вікторович, професор кафедри соціально-гуманітарних та загально-правових дисциплін Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кропивницький), доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0002-8114-1133.

Іванова Анастасія Юріївна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник. ORCID: 0000-0002-7344-4505.

Кириченко Володимир Євгенійович, професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0002-5497-907X.

Коваль Андрій Федорович, помічник командира бригади з правової роботи-начальник юридичної служби, майор юстиції (до мобілізації – доцент кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка), кандидат юридичних наук, доцент. ORCID: 0000-0003-2448-2756.

Крестовська Наталя Миколаївна, завідувач кафедри морського права Національного університету «Одеська морська академія», доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0001-5562-8143.

Макарчук Володимир Степанович, професор кафедри теорії права та конституціоналізму Інституту права, психології та інноваційної освіти Національного університету «Львівська політехніка», доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0001-5441-0468.

Мельничук Ольга Федорівна, завідувач кафедри публічно-правових дисциплін Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор юридичних наук, професор. ORCID: 0000-0003-4229-621X.

Музика Ірина Володимирівна, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент. ORCID: 0000-0002-8822-6156.

Нересеян Армен Сабірович, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, доцент. ORCID: 0000-0002-0890-283X.

Окіпнюк Володимир Тарасович, Національна академія Служби безпеки України, доктор юридичних наук, доцент. ORCID: 0000-0002-1738-6478.

Олещенко В'ячеслав Іванович, виконуючий обов'язки завідувача відділу проблем аграрного, земельного, екологічного та космічного права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат географічних наук, доцент, заслужений юрист України. ORCID: 0000-0002-4759-3881.

Пархоменко Наталія Миколаївна, завідувач відділу теорії держави і права Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України. ORCID: 0000-0001-5892-7165.

Ромінський Євген Вікторович, науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України. ORCID: 0000-0002-0897-0146.

Скрипнюк Олександр Васильович, директор Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, віцепрезидент НАПрН України, доктор юридичних наук, професор, академік (дійсний член) НАПрН України, заслужений юрист України. ORCID: 0000-0001-7052-3729.

Усенко Ігор Борисович, завідувач відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України. ORCID: 0000-0002-6832-2933.

Худояр Леся Вікторівна, старший науковий співробітник відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, кандидат юридичних наук. ORCID: 0000-0003-2386-1869.

Ярмиш Олександр Назарович, провідний науковий співробітник ДНДІ МВС України, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрН України, заслужений юрист України. ORCID: 0000-0002-4811-4520.

ЗМІСТ

Переднє слово	5
Частина 1 НАУКА	7
Скрипнюк О. В. (Київ) Реформування і розвиток науки в Україні: сучасний стан і перспективи.....	8
Пархоменко Н. М. (Київ) Організація та напрями наукових досліджень в умовах війни та повоєнної відбудови України.....	21
Ярмиш О. Н. (Київ) Мобілізація науки у роки світових воєн (історико–правовий аспект).....	31
Усенко І. Б. (Київ) Українська юридична наука та науковці в контексті викликів воєнного часу (суб’єктивні нотатки)	76
Мельничук О. Ф. (Вінниця) Право на доступність і якість вищої освіти в умовах війни.....	94
Музика І. В. (Київ) Явище «рашизму» у поняттєвому просторі сучасної науки.....	102
Окіпнюк В. Т. (Київ) Історія спецслужб як напрям вітчизняних правових досліджень в умовах протидії російській агресії: стан і перспективи.....	122
Частина 2 НАУКОВЦІ	131
Бойко І. Й. (Львів) Дмитро Вітовський – перший головнокомандувач Української галицької армії: військова діяльність і державницька позиція.....	132
Усенко І. Б. (Київ) Українська історико-юридична наука та українські історики права в роки Другої світової війни.....	142
Ярмиш О. Н. (Київ), Кириченко В. Є. (Харків) Жертви російської агресії – МАШ втрачає своїх.....	158
Окіпнюк В. Т. (Київ) Ілона Куровська – життя, яке забрала російська агресія.....	163

Крестовська Н. М. (Одеса)	
Сергій Місевич – правник, теолог, воїн.....	168
Олещенко В. І. (Київ)	
Пам’яті Олександра Поліводського.....	168
Частина 3 ВОЄННЕ ЛИХОЛІТТЯ.....	180
Коваль А. Ф. (Львів)	
Історико-правові аспекти національного спротиву українського народу військовій агресії та актам міжнародного тероризму російського авторитаризму.....	181
Іванова А. Ю. (Київ)	
Концепція «превентивної війни» в історичному юридичному вимірі.....	193
Нерсесян А. С. (Київ)	
Військові адміністрації в механізмі захисту державності в умовах воєнного стану.....	202
Зозуля Є. В. (Кривий Ріг)	
Національна поліція як складова сектору безпеки і оборони держави в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України.....	212
Макарчук В. С. (Львів)	
Воєнні та військові злочини в кримінальному законодавстві Російської імперії, РРФСР та Російської Федерації.....	218
теорія і безпосередня практика	
Волощенко-Віслобокова О. М. (Київ)	
Церковні норми про війну та військову агресію.....	229
Ромінський Є. В. (Київ)	
Статус полонянників і питання військової здобичі в праві східнослов’янських державних утворень X–XIV ст.	245
Гавриленко О. А. (Харків)	
Особливості статусу полонених за джерелами права Московського царства XV – початку XVIII ст.	252
Худояр Л. В. (Київ)	
Юрій Немирич про війну з московитами: історичні паралелі.....	264
Відомості про авторів.....	284
Зміст.....	286

Наукове видання

Юридична наука в умовах протидії іноземній військовій агресії: історія та сучасність

Збірник наукових праць

Редакційно-коректорська група: І. Б. Усенко (голова), А. Ю. Іванова,
Є. В. Ромінський

Комп'ютерне верстання – Ромінський Є. В.

Дизайн обкладинки – Бабинець Н. А.

Підписано до друку 19.12.2023 р.

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. - 16,74.

Наклад 100 прим. Зам. № 2012-23.

Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

01601, Київ, вул. Трьохсвятительська, 7

Тел. 278-58-91, факс 278-54-74

Свідоцтво про реєстрацію № 23702-13542ПР від 27.12.2018 р.

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»

м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044) 424-40-69, 424-56-26

E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4538 від 07.05.2013